

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 Р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 4•2023

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, Німеччина

БРАУНД Д., професор, доктор хаб., Університет Екзетера, Великобританія

БУЙСЬКИХ А. В., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ГАРДІ С. Е., PhD, Норвезький інститут у Римі Університету в Осло, Великобританія

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. Л., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ІВАНЧИК А. І., професор, Французький національний центр наукових досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, Німеччина

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ПЛАВІНСЬКИЙ М. О., кандидат історичних наук, Варшавський університет, Польща

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАБІНОВІЦ А., PhD, Техаський університет в Остіні, Сполучені штати Америки

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

ФОРНАСЬСЬ Й., професор, доктор хаб., Галле-Віттенбергський університет імені Мартіна Лютера, Німеччина

ХОХОРОВСЬКИЙ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ШЕВЧЕНКО Т. М., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України (відповідальний секретар)

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 4•2023

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany
BRAUND D., Professor, Dr. Hab., University of Exeter, UK
BUIISKYKH A. V., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland
DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France
IVANTCHIK A. I., Professor, National Centre for Scientific Research of France, France
FORNASIER J., Professor, Dr. Hab., Martin Luther University Halle-Wittenberg, Germany
HARDY S. A., PhD, Norwegian Institute in Rome, University of Oslo, Great Britain
KAISER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany
OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy
PLAVINSKI M. O., PhD in History, University of Warsaw, Poland
POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
RABINOWITZ A., PhD in Classical Archaeology, University of Texas at Austin, the USA
SHEVCHENKO T. M., PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine (Executive Secretary)
TOLOCHKO P. P., Academician of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology NAS of Ukraine
ZALIZNIAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Стамми

BILYNSKYI O. O., KHODUKINA Yu. M., POTOTSKYI O. S. Scythian Period Ashmound Near Mohrytsia: Research Methods and Results

GAVRYLYUK N. O., SIRENKO O. A., MATVIISHYNA Zh. M., MATERA M. Paleoecological Description of the Konsulivka Hillfort and its Environment

САПОЖНИКОВ І. В., СІНЕЛЬНИКОВ О. С. Військовий табір Коблеве та західний кордон хори Ольвії римського часу

Articles

5 БЛИНСЬКИЙ О. О., ХОДУКІНА Ю. М., ПОТОЦЬКИЙ О. С. Зольник скіфського часу біля Могриці: методи та результати дослідження

21 ГАВРИЛЮК Н. О., СІРЕНКО О. А., МАТ-ВІІШИНА Ж. М., МАТЕРА М. Палеоекологічна характеристика Консулівського городища та його оточення

37 SAPOZHNYKOV I. V., SINELNIKOV O. S. The Military camp Kobleve and the Western Border of the Olbian Chora in the Roman Period

Публікації археологічного матеріалу

СИМОНЕНКО О. В. Римські бронзові черпаки у варварів Північного Причорномор'я

ДЯЧЕНКО Д. Г. Про західнобалтські типи фібул з могильника Острів

САВЕЛЬСВ О. К., ГРИЦЮТА О. О., СЕКЕРСЬКА О. П. Оброблена кістка та ріг із Тіри-Білгорода римського та ранньомодерного часу (матеріали розкопок 2020—2021 рр.)

Publication of Archaeological Material

53 SYMONENKO O.V. Roman Bronze Casseroles among the Barbarians of the Northern Pontic Region

74 DIACHENKO D. G. On Western Baltic Types of Brooches from the Ostriv Cemetery

90 SAVELIEV O K., HRYTSIUTA O. O., SIEKER-SKA O. P. Processed Bone and Horn from Tyras-Bilhorod of the Roman and Early Modern Times (Materials of the Excavation of 2020—2021)

Нові відкриття та знахідки

ШРАМКО І. Б. Мідний кований казан ранньоскіфського часу з округи Більського городища

102 SHRAMKO I. B. Copper Wrought Cauldron of the Early Scythian Period from the Vicinity of Bilsk Fortified Hillfort

Дискусії

IVANOV M. S. Reassessment of Maikop Culture Influences on the Communities of the Northern Pontic Region: Case Study of the Burial Checheliivka 3/1

Discussions

126 ІВАНОВ М. С. Переоцінка впливу Майкопської культури на степове населення Північного Причорномор'я на прикладі поховання Чечеліївка 1/3

Хроніка

Whole Ukrainian Scientific and Practical Conference "Archaeological Research of the Recent Years in Cherkasy Oblast: Results and Perspectives"

Дон Кіхот археології Криворіжжя (до 70-річчя від дня народження Олександра Олександровича Мельника)

100 років з дня народження Г. Т. Ковпаненко (31.08.1923 — 24. 03.2013)

70 років із дня народження Володимира Костянтиновича Кульбаки (1954—2009)

News Review

137 Всеукраїнська науково-практична конференція "Археологічні дослідження останніх років у Черкаській області: підсумки та перспективи"

139 Don Quixote of the Archaeology of Kryvyi Rih (on the Occasion of the 70th Anniversary of the Birth of Oleksandr Melnyk)

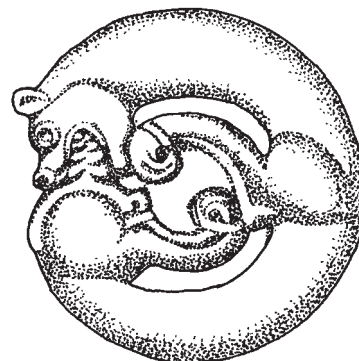
141 100 Years since the Birth of H. T. Kovpanenko (31.08.1923 — 24. 03.1989)

143 70 Years since the Birth of Volodymyr Kostiantynovych Kulbaka (1954—2009)

Алфавітний показник змісту журналу «Археологія» за 2023 рік

145 Index of Publications in *Arheologia Journal* in 2023

© O. O. BILYNSKYI, Yu. M. KHODUKINA,
O. S. POTOTSKYI* 2023

SCYTHIAN PERIOD ASHMOUND NEAR MOHRYTSIA: RESEARCH METHODS AND RESULTS

In the article, the results of research at the Scythian period ashmound near Mohrytsia village are presented. The topography of the site and the methods of its investigation are described in detail. The materials from the Scythian period and other epochs discovered during excavations are discussed. Based on the obtained material, the article addresses questions regarding the interpretation of the site's functions and the specifics of its formation. The hypothesis is put forward about the possible use of mounds for marking specific societies within the Scythian Forest-Steppe region.

Key words: Forest-Steppe, Eneolithic — Bronze Age, Scythian period, flint tools, ashmounds, communal practice, settlement patterns, regional division of the Scythian Forest-Steppe.

Introduction

Scythian period sites in the Psel River region can currently be considered as significantly underexplored. The last comprehensive study of these monuments was presented in a monograph based on the dissertation of P. Ya. Havrysh (Гавриш 2000). The researcher primarily focused on the

materials he and other scholars obtained from the Knyshivka hillfort and its vicinity. He noted the similarity between the materials from the Bilsk hillfort and referred to this area as the periphery of the latter (Гавриш 1996, p. 21). Northern territories around Lebedyn, Sumy, and Oboian were predominantly investigated by researchers specialising in other epochs. Consequently, they appeared in the literature and reports mainly as points with a few ceramic fragments. In such a situation, it is not surprising that a new type of site for the region — ashmounds — was only discovered here in the 2000s during land allocation works for construction by archaeological survey of the Service for the Protection of Archaeological Heritage of Ukraine (OASU) (Білінський, Кабанов 2015, p. 124). Currently, there are more than ten locations with ashmounds in the Psel basin, each containing several dozens of mounds. Publication of surveys conducted in the Kursk region of the Russian Federation (Кашкин 1998, 2000) and active investigations by the OASU staff in the Ukrainian part of the river basin have revealed another feature of the region. It now appears quite densely populated. In areas where prospecting was actively conducted, dozens of settlements can be found at relatively short distances from each other. Despite their number, the materials from these sites, especially those published, are extremely scarce.

Moreover, the situation with the reconstruction of cultural and social processes that occurred during Scythian times is also far from ideal. Most recent studies employ the sites in the Psel region, primarily focusing on individual finds and the region's settlement patterns. This approach has served as the foundation for the latest research in this area (Білінський, Кабанов 2015; Гречко, Білінський, Кушнір 2021). While this approach

* BILYNSKYI Oleh Olehovich — PhD, Associated Professor, National University of "Kyiv-Mohyla Academy", Archaeology Department, ORCID: 0000-0002-5821-5114, o.bilynskyi@ukma.edu.ua
KHODUKINA Yuliia Mykolaivna — PhD student, National University of "Kyiv-Mohyla Academy", Archaeology Department, ORCID: 0000-0003-3925-7420, yu.khodukina@ukma.edu.ua
POTOTSKYI Oleksii Serhiiiovych — PhD student, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Early Iron Age Archaeology Department, ORCID: 0000-0003-4618-838X, potocki.alexey@gmail.com

has been successful, the absence of data on mass finds not only hinders precise dating of the region's sites, but also complicates the construction of a comprehensive understanding of them, making comparisons with neighbouring regions more challenging.

Apart from being a new type of site, which is significant by itself, ashmounds also hold substantial potential for the study of mass material culture. In the forest-steppe, we recognise them as barrow-like mounds with diameters of up to several dozen meters and heights of 4–5 meters. The layers of ashmounds are exceptionally rich in various artefacts. While some mounds contain residential structures, burials, household pits, and possibly ritual objects, it can be argued that the mass material culture of ashmounds is not distinct from what we observe at settlements. Therefore, they perfectly reflect mass material culture by concentrating a lot of artefacts in one place.

In the current situation with the degree of research in the Psel River basin, it was of utmost importance to have a relatively substantial sample of material culture items, even from a few “reference” sites, from which data could be extrapolated to the entire region. It was precisely for this purpose that, within the framework of the program to study the Scythian period sites in the Psel region², archaeological research on a Scythian ashmound near Mohrytsia village in Sumy Oblast was initiated by the Archaeological Expedition of the “Kyiv-Mohyla Academy.”³

Location and site overview

The location with ashmounds near Mohrytsia was initially discovered by a local resident, Danyil Sorokin. He subsequently transferred all findings and data about the site to the staff of the Sumy Regional Museum of Local History. In 2020 the area was surveyed, and the presence of a group of ashmounds, consisting of several dozens of mounds, was confirmed (Білінський, Ходукіна 2020). An exploratory trench was dug on one of them, which confirmed the presence of a rich layer of ash and artefacts from

a cultural stratum. The following year, we returned to the site for full-scale excavations. One of the smallest mounds, with a height of approximately 0.2 meters, was selected for investigation. At the outset of the research, the mound visually covered an area with a diameter of 12 meters, but during the excavation process, it became clear that it extended further in all directions.

Overall, the excavation site is situated in a mixed forest, predominantly composed of pine trees, at an elevation of approximately 20 meters above the Psel, which is about 300 meters away. Despite its anomalous altitude, the site was identified as an ancient dune formation, which, judging from its height, had likely been formed during the process of the Psel River valley formation, possibly during glacial melting. This is evident on the topographic map of the region (fig. 1). These conclusions were also confirmed during the excavations. The natural layer consisted of golden alluvial sand with noticeable clay inclusions and limestone concretions, which can be associated with very ancient geological processes. Above the strata of the ashmound formation from the Scythian period, there was a layer of forest soil. The presence of a forest is further confirmed by numerous gaps in the cultural layer, which resulted from tree falls, and, according to stratigraphy, the area had not been ploughed (fig. 2).

General Overview of Excavation Methods and Their Results

Ashmounds from the Scythian period have been known to researchers for a long time. Their exploration has begun almost simultaneously with the studying of settlement sites. The first excavations were likely conducted at the Bilsk hillfort by V. O. Horodtsov (Городцов 1911). Since then, ashmounds have been excavated during the research of settlements throughout the Forest-Steppe region.

A common feature of all these investigations has been the use of a methodology traditionally employed for the study of settlement sites, specifically, excavations with wide trenches and the tracking of general stratigraphy. And this approach led to significant results including microchronology, which was constructed by studying findings from specific layers at the Bilsk hillfort (ІІІпамко 2006). The research of the ashmound at Tsyркuny hillfort helped to trace the trend of uneven distribution of findings across the site area, suggesting the specifics of its formation (Пе́ляшенко 2017).

² Project “Settlement Patterns in the Scythian Forest-Steppe: Case Study on the Psel River Basin” at the National University of “Kyiv-Mohyla Academy.”

³ Fieldwork was conducted throughout the 2021 field season. We had unquestionably planned to continue it in the following year; however, these plans were disrupted by the full-scale invasion of Russia. Currently, the site is located within a 10-kilometer zone along the border, access to which is restricted for civilians. As soon as conditions permit, we will intend to return to the site and finish our research.

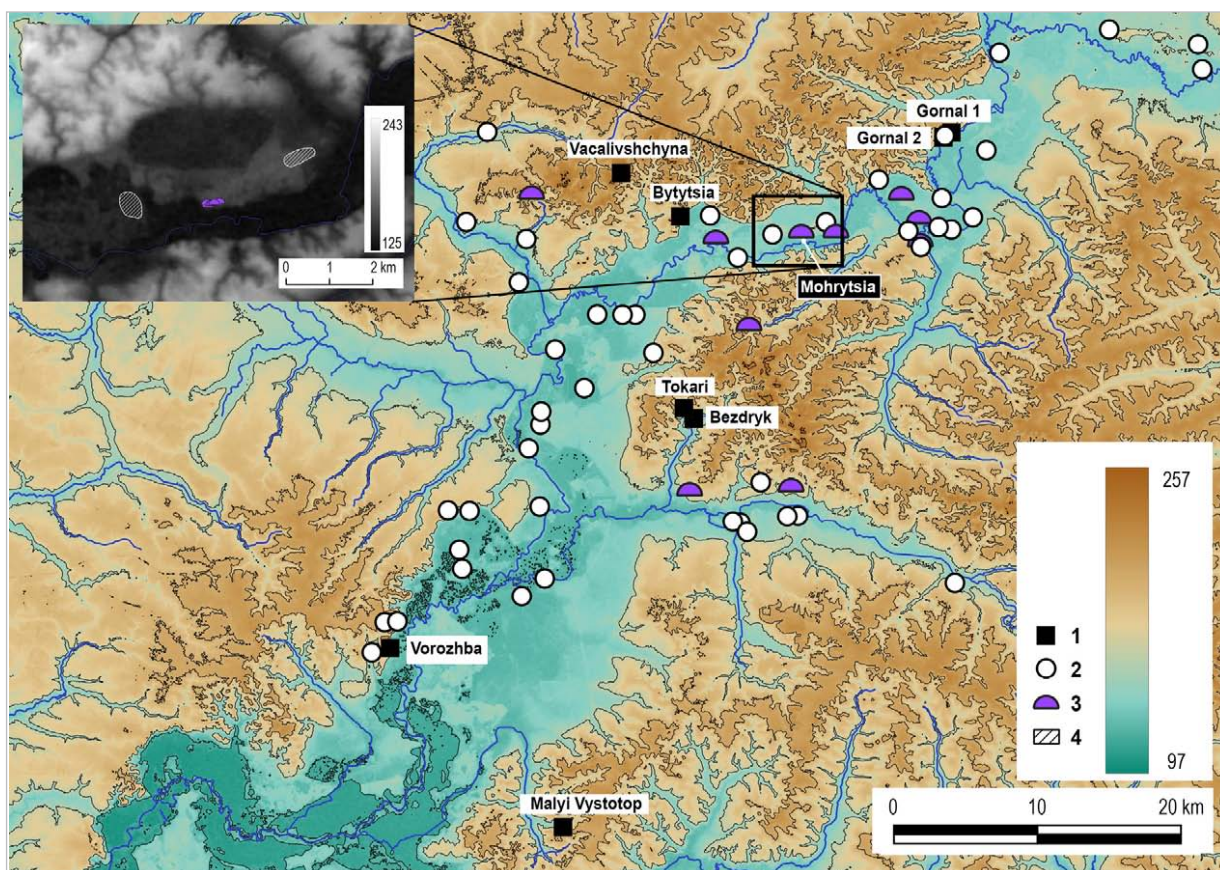

Fig. 1. Map of Scythian period Psel River region sites near Sumy: 1 — hillforts; 2 — unfortified settlements; 3 — ashmounds; 4 — settlement borders

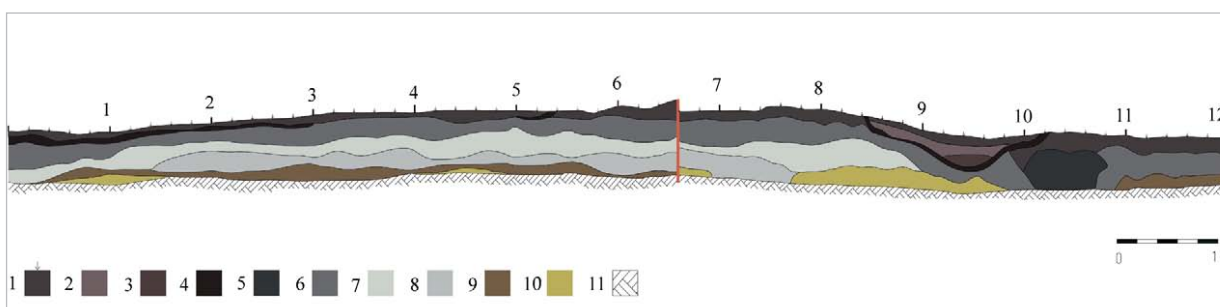

Fig. 2. Eastern profile E1-E6, south-western sector: 1 — forest soil; 2 — light brown layer; 3 — dark brown layer; 4 — dark chestnut forest soil; 5 — black-and-ash layer; 6 — upper ash layer; 7 — middle ash layer; 8 — lower ash layer; 9 — pre-natural ash sand; 10 — natural layer sand; 11 — natural layer

On the other hand, the issue of the origin and purpose of ashmounds remains open, and there is no consensus among researchers regarding the interpretation of this type of site. Therefore, the primary task is to meticulously document the characteristics of the archaeological complex during fieldwork to obtain more information. The key metrics to assess the results of such research include the approximate quantity of findings, the number of stratigraphy sections (the total length in

meters relative to the excavation area), and interdisciplinary research.

Methods Used in the Research

In the investigation of the ashmound near Mohrytsia, previous experiences from similar sites were taken into consideration. The primary goal of our research was to enhance informativeness within the limitations of fieldwork.

There were three main research objectives: to study the homogeneity of the mound; investigate the stratigraphy in all directions and maximise the documentation of findings per square meter. To achieve these objectives, the entire soil of the mound was sieved unit by unit and in layers. A method for documenting the stratigraphy was developed, which allowed making cross-sections every two meters and one meter in all directions. A sorting, counting, and documentation system for mass findings was also established. In addition to these techniques, we decided to employ as many interdisciplinary methods as possible to comprehensively characterise the mound and its discovered items.

First and foremost, the mound was divided into four sectors based on cardinal directions (NW, SW, NE, SE), each measuring 6×6 meters. The entire mound was marked with a grid of 1×1 meter units labelled with Latin letters and numbers, which complemented the division into sectors. Some units remained unexcavated due to the presence of trees within the mound, which complicated the research. Depth measurements were taken using a theodolite positioned at the centre of the mound.

During the process of excavation of the cultural layer, the entire soil was sifted. For this purpose, a mesh with cell dimensions of 6×12 mm was used. This meticulous procedure ensured that no findings larger than these dimensions were lost. All discovered findings were sorted and counted according to the same scheme (unit, depth) and documented in tables. Consequently, each unit can be characterised by the number of various categories of findings and their percentage ratios. The stratigraphy was documented in great detail. In the SW sector, this involved a grid with 2-meter intervals, both longitudinally and latitudinally. In the NW sector, units were selected in a checkerboard pattern, which allowed covering of all four sides, reflecting half of them. This provided a complete stratigraphy in both latitudinal and longitudinal planes with a 1-meter step. Excavating in a checkerboard pattern, followed by soil sifting, made it impossible for findings from adjacent units to enter, allowing a strict square-by-square documentation. In addition to soil sifting from certain units, layers, and all objects, washing was performed through a plastic mesh with cell dimensions of approximately 1×1 mm. This process potentially allowed discovery of not only light fractions and charred seeds, but also small items that have passed through the sieve.

For specific research purposes, external experts were invited⁴. Flint artefacts were analysed by D. V. Stupak⁵, while osteological material was examined by M. V. Kublii⁶. Given the orientation towards interdisciplinary methods, soil samples were collected and later transferred for the Fourier-Transform Infrared Spectroscopy (FTIR) analysis to O. V. Pykhova⁷. The FTIR spectroscopy is a method that allows the identification of organic molecules and the determination of their qualitative composition (Shillito et al. 2007). In our case, it was used to assess the quantity of organic waste within the layer, which had decomposed entirely by the time of the study. A similar approach was applied to the analysis of amber beads. During the data processing stage, O. O. Andreiev⁸ conducted investigations of bronze artefacts and the most representative vessel rims using the X-Ray Fluorescence (XRF) analysis. The XRF analysis permits the determination of metal content in samples and their proportions relative to each other (Shackley 2014).

Stratigraphy of the Mound

During the investigation of the mound, several primary layers were identified, which were related to its construction and those formed due to natural processes. In total, 58.5 m^2 were investigated, and the overall length of the recorded stratigraphy was 110 m, resulting in a stratigraphy ratio of 1.88 m per square meter.

The uppermost layer was comprised of forest soil. This layer was loose and heavily interwoven with fine roots. It was present throughout the entire area of the mound, with a thickness ranging from 0.1 to 0.2 m. This layer had already contained a significant number of various finds. It can be assumed that this layer had been formed after the site ceased to be active and is associated with soil formation in the forest. Below this layer and sometimes overlapping with it, three additional layers were identified. All of these were the result of natural soil formation processes

⁴ A series of separate publications will be dedicated to the dissemination of the results of these studies.

⁵ PhD in Archaeology, Researcher in the Archaeology of the Stone Age Department at the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine.

⁶ PhD in Archaeology, Researcher in the Bioarchaeology Department at the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine.

⁷ PhD Student at Nizhyn Mykola Gogol State University.

⁸ PhD in Geology, Leading Researcher of the Physical-Chemical Research Department at the National Research and Restoration Centre of Ukraine

and not associated with human activity. Their thickness rarely exceeded 0.1 m, and the finds were identical to those in the uppermost layer.

The upper ash layer (fig. 2: 6), located just beneath the forest soil, was unequivocally formed as a result of human activity. This layer was quite dense and had a distinct presence of ash, as well as traces of charred clay. It was widespread across the entire area of the mound, with a thickness ranging from 0.1 to 0.4 m. It likely extended beyond the excavation area and beneath this layer numerous finds and animal bones were discovered.

The middle ash layer (fig. 2: 7) of the mound, located immediately below the upper layer, was also associated with the construction of the mound. This layer was very dense, with a higher ash content compared to the upper layer, though the quantity of charcoal and charred clay was lower. Its thickness varied between 0.05 and 0.5 m. The number of finds in this layer and their proportions were similar to those in the upper layer.

The lower ash layer (fig. 2: 8) of the mound rested on the natural soil and is the initial phase of the mound construction. It appeared grey, consisting mostly of ash and sand particles, and had a very loose structure. It was the smallest in terms of area, with a thickness ranging from 0.1 to 0.3 m. The number of finds in this layer was significantly lower than in the previous layers, and animal bones were almost absent. Occasionally, layers of natural soil sand were identified underneath this layer, featuring traces of infiltrated ash from the upper layer or isolated fragments of charred clay or charcoal. These layers were not associated with human activity, but resulted from natural processes of layer diffusion.

The natural layer was composed of light yellow and yellow alluvial sand, with occasional streaks of light brown and light chestnut colours formed during the depositing of this layer. In some areas, there were inclusions of green and bluish sands, which were also linked to the geological history of the layer.

Due to the detailed and frequent stratigraphic recording, the extent of all layers within the excavation area was established (fig. 3). The lowermost layer of the mound (fig. 3: I) had the smallest area. Most likely, a larger portion of it extended to the eastern part of the mound, which remains uninvestigated. It's also worth noting a lens near the pit no. 3. The middle layer of the mound (fig. 3: II) covered the lower layer completely. An interesting feature is the discontinuity of this layer in

the SW sector, though it reappears on the southern edge. Small lenses of this layer near the pit no. 2 are also intriguing. The discontinuity in this layer in the SW sector may be due to the specific nature of the construction or the fact that this feature emerged after the accumulation of the uppermost layer of the mound (fig. 3: III). Overall, it can be said that all layers have an irregular form, indicating the haphazard nature of their forming.

Features Description

At the level of natural soil several stains from pits became visible. Some of them, were found to have a natural origin, having traces of a fallen tree that had upturned its roots, mixing the soil in this area, or possibly animal burrows. Investigations of features nos. 5, 9, and 10 were postponed until the following year since they extended beyond the excavated area. The rest of the spots turned out to be pits from the Scythian period.

Pit no. 2 (fig. 3: 1) is represented by a feature dug into the upper ash layer. The pit had a depth of 0.4 m and lacked a distinct form. Notable finds include two fragments of spindle whorls, a clay artefact in the shape of a roundloaf, and a fragment of a clay vessel belonging to the Bondarykha culture. Washing was conducted for this pit, during which four beads were discovered.

Pit no. 3 (fig. 3: 2) was excavated from the upper ash layer, cutting across the middle ash layer. Interestingly, the latter terminated at the pit's walls, which likely indicates that the pit was dug at the edge of the middle ash layer. Of particular interest are a flint burin on a flake and a fragment of a black-glazed vessel. For this object, washing was also conducted, revealing 17 beads.

Pit no. 4 (fig. 3: 3) was also excavated from the upper ash layer. Notable findings are two fragments of a clay block, a fragment of a black-glazed vessel, two halves of belemnites of varying sizes, a flint flake, and fragments of Neolithic — Bronze Age vessels: Zrubna and Comb Ceramic cultures and Mali Budky type.

In summary, three features that turned out to be pits from the Scythian period were of similar size, but had diverse shapes. All of them were dug into the upper ash layer and featured a prominent black stain at the centre or along the edges. In terms of their construction, they all have numerous analogies at Scythian settlement sites, but do not belong to the classical cellar and likely represent different types of objects. Despite the discovery of Neo-

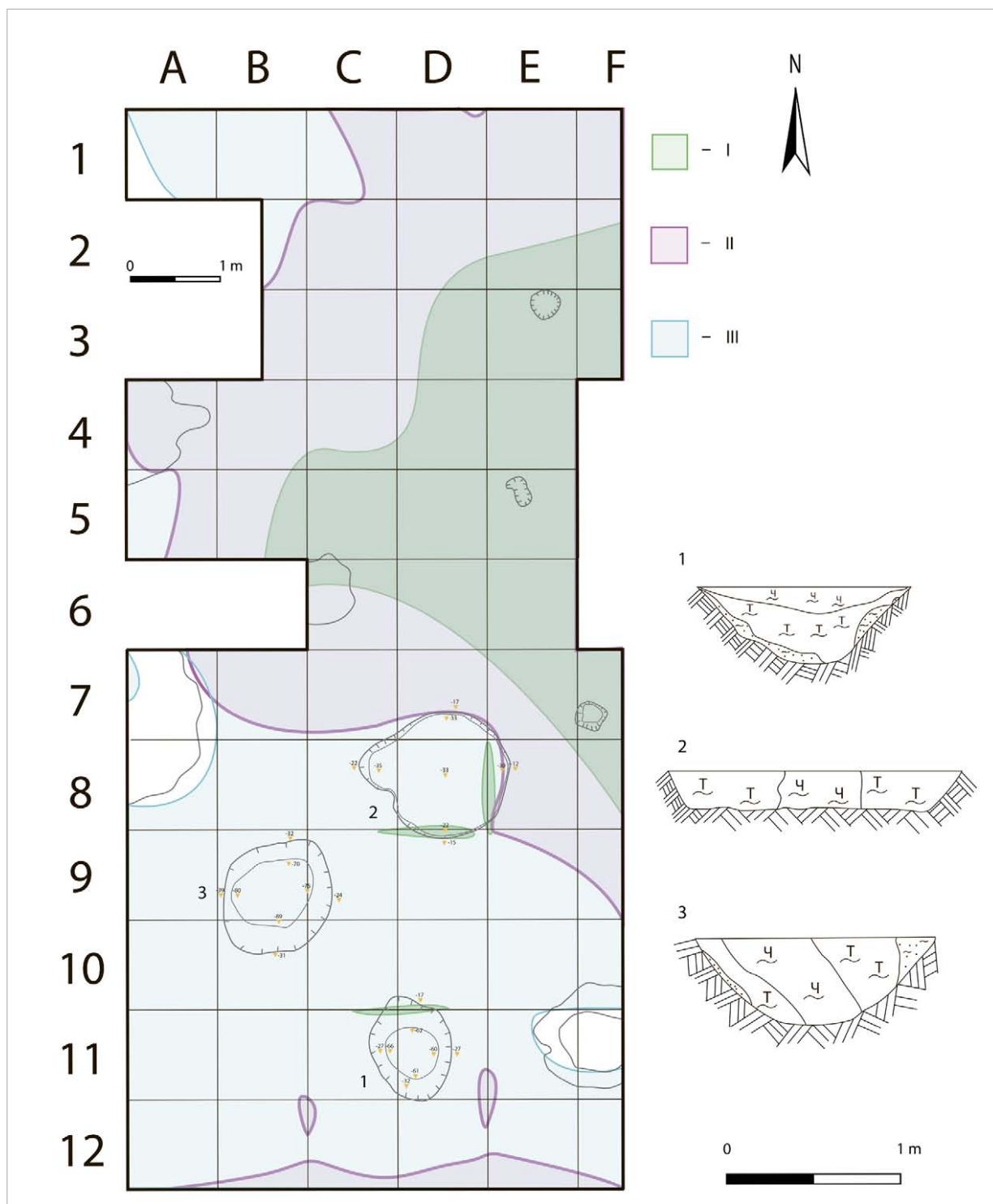

Fig. 3. Map of ashmounds distribution and pits: I — lower ash mound layer; II — middle ash mound layer; III — upper ash mound layer; 1 — pit no. 2; 2 — pit no. 3; 3 — pit no. 4

lithic-Bronze Age fragments, there is no doubt that these pits are dated to the Scythian period, and the earlier vessel fragments got mixed into it due to soil disturbance.

During the excavation, four features represented by concentration of ceramics were identified.

The most interesting is feature no. 2 located in the unit C7. It contained numerous vessels fragments, three rims (two belonging to the same pot), one base resembling two rims, two pieces of quartzite, and a double-sided flint tool of the Bronze Age. This tool was found in the middle of two Scythi-

an period rims and base, strongly suggesting it entered this context along with the vessel, indicating its use by the Scythian period population.

Findings Description

In the course of the investigation, over 61693 artefacts were uncovered, resulting in an artefact density of 1054 per m². More than 99 % of the items for which cultural affiliation could be determined belong to the Scythian period. They can be roughly divided into two categories: diagnostic items, which were collected and carry specific informative value, and bulk artefacts, represented by small fragments of vessels, fired clay, etc.

Ceramic vessels are represented by few categories⁹.

Bowls include 23 fragments, all of which have analogies in the Scythian Forest-Steppe. Among these fragments, three belong to the type 1 according to K. Yu. Peliashenko; three items to the type 6, variant 1, and one — type 2 (Пелиашенко 2020, с. 36-41). Most of the bowls are black-glazed and red slip, with only the type 2 represented by fragments of rough pottery.

Cups are represented by four fragments of profiled vessels with nipple-shaped projections. Such items exist in the early Scythian period, but may also belong to a previous period, given the presence of finds from the Bondarykha culture. Based on the wall thickness, they likely belong to two different vessels, although they share similar forms and decorations (fig. 4: 14). The closest analogies are known from the settlements Neporotove 2 and Kryvche in the Dnister River basin (Крушельницька 1998, рис. 8, 110).

Pot rims include 2372 fragments of vessels, with the majority being very small, making it impossible to determine their shape. The most representative vessel in terms of shape is the pot from feature no. 4, which was successfully reconstructed graphically to its full height (fig. 4: 13).

There are 678 fragments of pots' bases. Similar to the rim fragments, most of these are very small. However, they do not contradict the typical shape of Scythian pots.

Greek pottery is represented by eight fragments of amphorae. Six of them belong to the "proto-Thasian" amphorae (late 6th — early 5th centuries BC) (Bîrzescu 2012, p. 124). They were discovered

compactly in the units E3 and E7, likely belonging to two separate vessels. Two more fragments were found together in the unit C7. One of these was heavily burned, making it difficult to judge its composition, but it is possible that despite their close proximity, these are fragments from different vessels. However, it is hard to determine their origin more precisely than "Eastern Mediterranean."

Other clay items include several main categories. First of all, it is fired clay fragments with signs of levelling of one or more surfaces. Such items are usually associated with altars or fragments of hearth. In this case, some of them indeed show signs of prolonged exposure to high temperatures, but not all.

Clay spindle whorls amount to a total of 40 complete items and fragments. They come in conical, oval, and nearly flat shapes. Of particular interest is one item with notches made in a circular pattern at the point of the greatest diameter.

Clay blocks are represented by fragments of items that share a common form and have traces of finger imprints and holes. Unfortunately, it was not possible to reconstruct the full shape of any of them.

Clay miniature art can be divided into several types. The first type consists of round-profile items in the shape of a mushroom cap. In both cases, these items have imprints from finger depressions on the bottom. The next type is disk-shaped items with clear fingerprints. The last type includes spherical items that partly have irregular holes made with a thin stick. Two clay beads were also found. One is complete, in the shape of a sphere with a diameter of 1 cm. The other is barrel-shaped, with a height of 5 mm and a diameter of 4 mm.

Bronze artefacts are represented by four items.

A bronze pin with a mushroom-shaped head (fig. 4: 1): This pin has five circular notches on the shaft. According to the typology of V. H. Petrenko, it can be classified as the second variant of the type 11 (Петренко 1978, с. 14). It's interesting to note that the morphology of this type suggests that this pin might have been cut and sharpened in antiquity. The location of the ornamented part of the pin, close to the tip, which is atypical for this type of pins, could indicate this possibility. The identical pin is known from ashmound 7 at the Bilsk hillfort. It also had a short and pointed stem. Here, it is dated the same as the "proto-Thasian" amphorae and was covered with a layer that was dated by the fragment of kylix to the end of the 6th — 5th centuries BC (Шпамко 2020, с. 255).

⁹ In this article, only general data is provided since a separate article will be dedicated to the publication of ceramics from the ashmound.

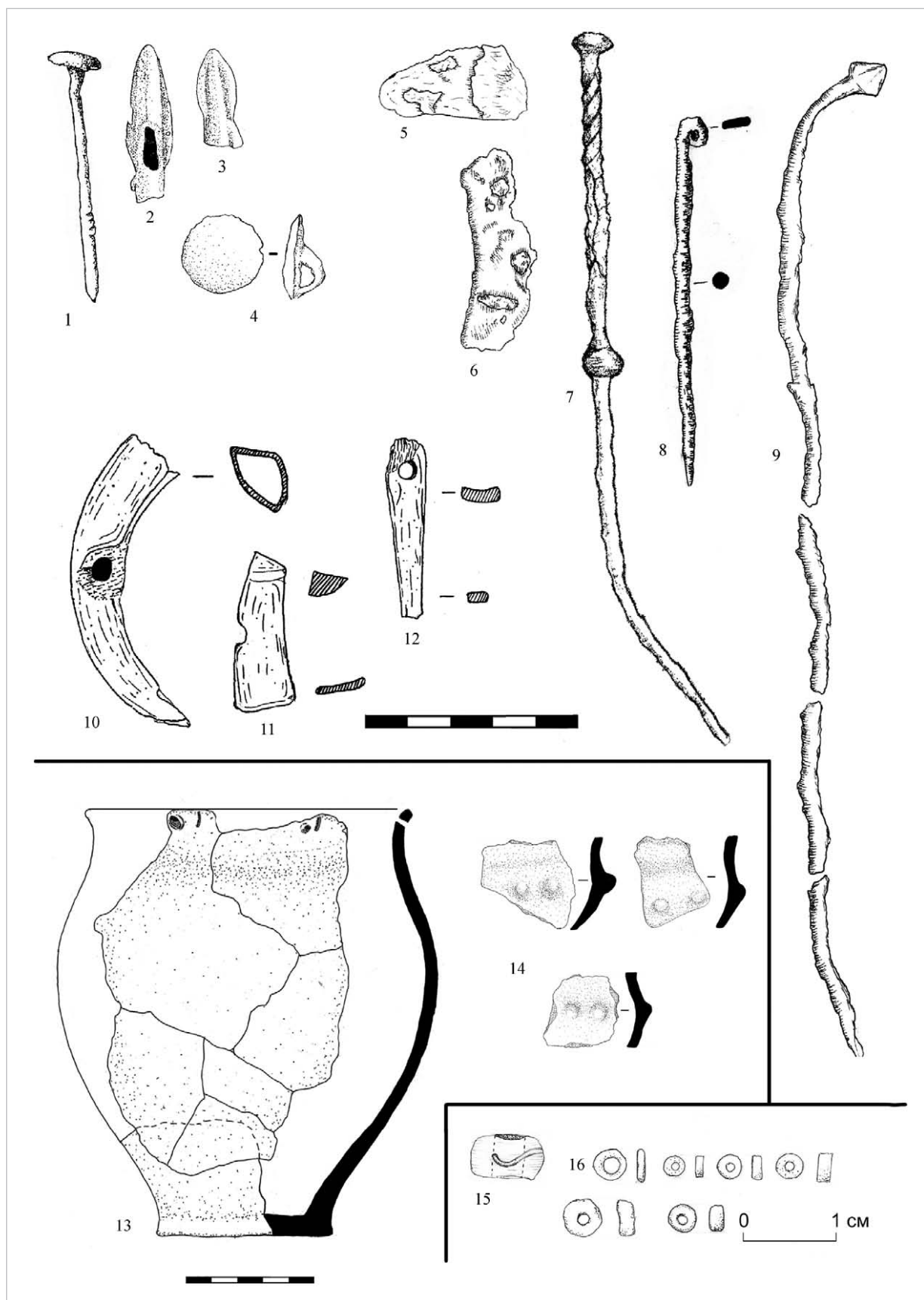

Fig. 4. Main findings of the Scythian period: 1—4 — bronze artefacts; 5—9 — iron artefacts; 10—12 — bone artefacts; 13—14 — pottery; 15 — a paste bead; 16 — beads made of minerals

A bronze round plaque with a foot (fig. 4: 4). Identifying this artefact is quite challenging. It might be a pinhead with the shaft bent inward after most of it broke off or a horse bridle part.

Two bronze arrowheads (fig. 4: 2, 3). Both of them belong to the double-barbed arrow type with a segmented tip. These types of arrowheads were common from the late 7th century to the early 5th century BC. They are most commonly found in complexes from the first half of the 6th century BC, for example, at the Repiakhuvata Mohyla (Гречко 2012, с. 20).

The are 15 iron artefacts.

An iron pin with a disk on the end and a support ring (fig. 4: 7). The handle (or the upper part of the pin) is made in the form of twisted wire. It belongs to the type 27 according to V. H. Petrenko. Similar pins have been found at the site near Cheremushna village (Либеров 1962, с. 80). Currently, only three pins of this type are known, and this is one of them.

An iron pin with a conical head with multiple faces (fig. 4: 9). The shaft was bent in Scythian times. The fragments were found nearby in the correct order, allowing them to determine the full size. This suggests that the pin was deposited in one piece and and broke into several pieces due to corrosion in the ground. It belongs to the second variant of the type 16. Most pins of this type were found at sites in the Siverskyi Donets region (Петренко 1978, с. 15). The closest analogies are known from the Liubotyn (Либеров 1962, с. 78) and Horodyshe hillfort (Шрамко 1998, с. 53).

An iron pin with a spiral head formed by twisting the round cross-section shaft (fig. 4: 8). According to V. H. Petrenko, these pins belong to the second variant of the type 21. This type of pins has a wide distribution area, and most of them were found at the sites of the Vorskla River basin and the Dnipro Right Bank Forest-Steppe zone (Петренко 1978, с. 18).

Amorphous iron objects resembling knife blades are severely corroded (fig. 4: 5, 6).

The remaining iron objects consist of amorphous iron rods and plaques, which are impossible to identify with certainty as belonging to the Scythian period.

Bone artefacts consist of five items, which are as follows:

A boar tusk with notches on both sides (fig. 4: 10). This item resembles an unfinished bit shank, which are known in Scythia (Шрамко 1973, рис. 8).

A boar tusk with a drilled hole (fig. 4: 11). The artefact is broken in half, but its shape can still be reconstructed, suggesting that it might have served as a bone clasp.

A bone needle made of the radioulnar bone of a small ruminant or pig, or the metapodial bone of a small ruminant (fig. 4: 12). The artefact features a hole in the upper part and traces of surface abrasion. The lower part of the needle is broken.

The rest of the items consist of calcified bone fragments that are unidentifiable.

Stone artefacts from the Scythian period are represented by beads of yellowish, greyish, and almost black colours (fig. 4: 16). These beads have a diameter of 3 mm and a height of 1 mm. A total of 30 such beads were discovered. While similar items are typically categorised as bone products, elemental analysis revealed that they are mineral-based, with minimal calcium content (Андреев 2023). Identifying the exact mineral source, of which these beads were carved, remains inconclusive at present.

Artefacts from other materials include black paste beads with a yellow wave in the centre (fig. 4: 15). Chemical analysis has determined that these are silicates with metal impurities. In the case of the yellow wave analysis, a higher lead content is noted, indicating a pigment source (Андреев 2023). Furthermore, amber beads were also identified as a category of artefacts. The FTIR analysis has determined the source of the amber to be of Romanian and Baltic types (Пихова 2023, с. 188). An interesting discovery is a cowrie shell with a worn upper edge, suggesting its use in jewellery. Additionally, attention is drawn to the identification of seven belemnites during the excavation process. Some of these may reveal traces of processing, such as drilling and shaping. Such discoveries are often found in areas near chalk deposits, which are located nearby. The terrestrial soil in the research area is of alluvial origin, so the accidental presence of belemnites in the cultural layer is highly doubtful. Therefore, for the time being, they are attributed as objects brought to the burial mound. The depth at which the majority of these objects were found indicates that this occurred no later than the formation period of the ashmound.

Based on the information provided above, the dating of the ashmound can be broadly constrained to the second half of the 6th century — the beginning of the 5th century BC. The presence of dou-

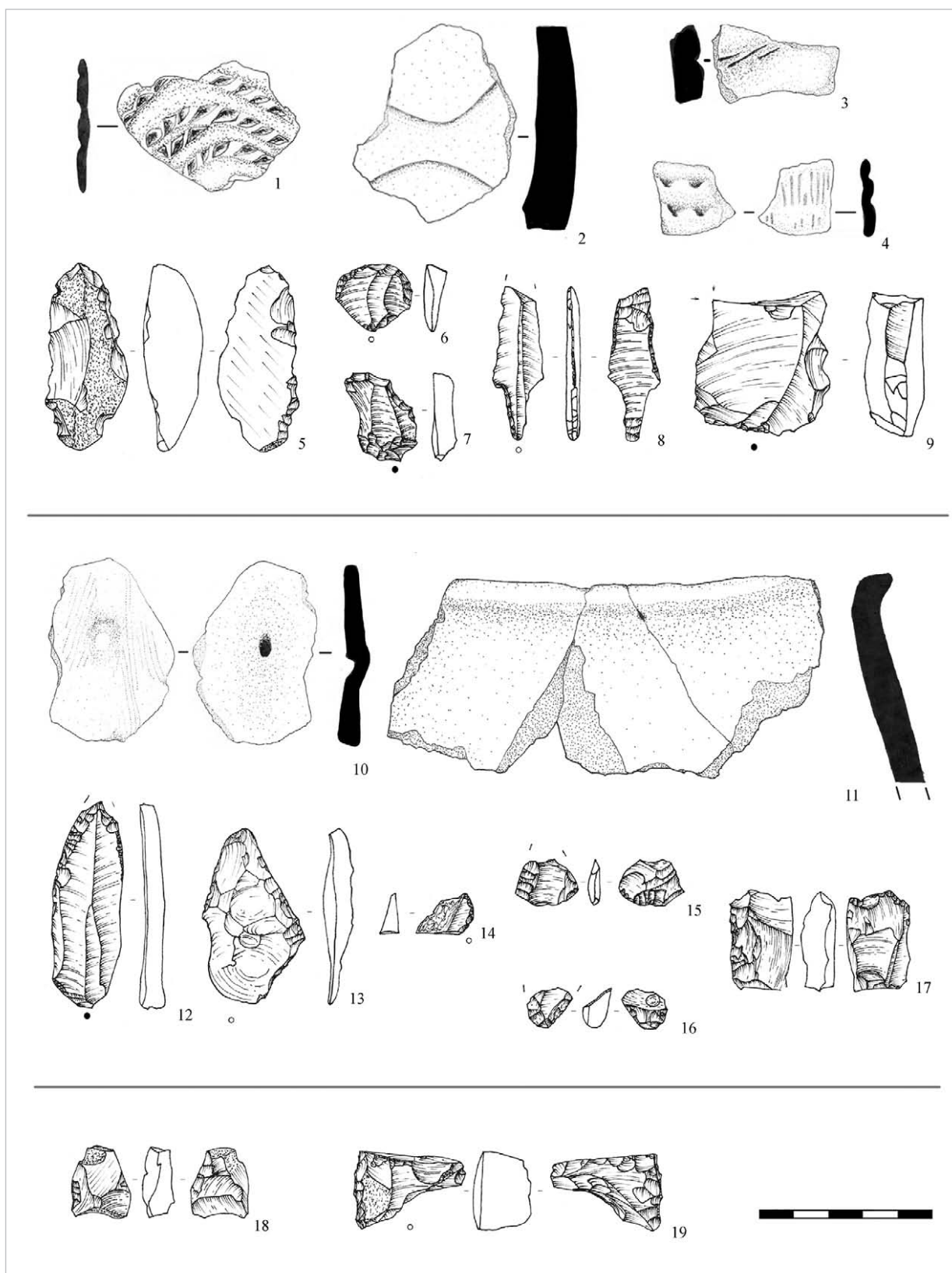

Fig. 5. Main findings of other epochs: 1—9 — artefacts of the Neolithic-Early Bronze Age; 10—17 — artefacts of the Bronze Age; 18—19 — artefacts of the Early Iron Age (flint drawings made by D. Stupak)

ble-edged arrowheads and relatively archaic pins possibly allows placing it within the 6th century.

Characteristics of Finds from Other Periods

The Flint Inventory comprises 54 artefacts, including those dating back to the Neolithic era, which include post-Swiderian points, burins, and scrapers (fig. 5: 5—9). From the Early Bronze Age, there is a fragment of an unidentified tool on a blade, along with probable fragments of tools made by using the bifacial technique (fig. 5: 12—17). These fragments likely correspond to arrowheads, spearheads, and a fragment of an implement, the surface of which, despite exposure to fire, still shows traces of work or tool usage. Artefacts from the Iron Age probably include flint for the strikers (fig. 5: 17, 18) (Ступак 2023).

A total of around 70 **ceramic items** from other eras were found.

From the Chalcolithic to the Early Bronze Age, 22 fragments of vessels were discovered. Most of them can be attributed to the Comb Ceramic culture. These fragments feature typical chaotic punctations and punctations made with triangular stamp, forming a fir tree pattern (fig. 5: 1, 3, 4). Identical materials are known from the neighbouring area of the Seim River (Белинская, Телиженко 2001). In terms of geographical proximity, the closest known sites are the settlements of Piskivka and Kurhan on the Psel River on V. I. Neprina's map (Неприна 1976, p. 11). Two vessels' fragments are ornamented with parallel wavy incised lines (fig. 5: 2). However, identifying their cultural affiliation has not been achieved yet.

Zrubna culture is represented by fragments with vertical rims, some of which are conical with a maximum diameter defined by the rim cross-section (fig. 5: 11). Several of these fragments seem to form two vessels, although they were found in different units. Identical pottery is documented in literature from the Myropillia-7 settlement (Гордієнко 2015).

Mali Budky type and Bondarykha cultures are introduced by 23 vessels' fragments with comb-stamping (fig. 5: 10). Sites belonging to this culture are also known in the vicinity (Гордієнко 2007).

Early Modern era consists of about two dozen fragments from smoke-blackened pots. These are likely connected to the village of Mohrytsia, located nearby, which was first mentioned around 1672 (Филарет 1857, p. 391).

Finds from Other Epochs in the Cultural Layer

One of the striking aspects, as observed from the description of the finds, is the presence of materials from different epochs within the filling of the ashmound and sometimes within the features themselves. In archaeology, it is well-documented that many sites show multiple layers, indicating habitation during various periods. However, in this particular case, we lack a representative sample for any of the period except Scythian. The minimal quantity of recovered material, primarily through sieving, is hardly sufficient to substantiate the presence of a permanent settlement. Therefore, questions arise regarding either short-term encampments or alternative means by which these finds entered the cultural layer. The first approach could be applied to a single culture, but here we observe the presence of materials from nearly all cultures known in the region.

Considering the aforementioned points, two explanatory models can be proposed. The first suggests that the abundance of materials points to the occasional loss of items on this territory, as full-fledged settlements of these cultures are known within a few kilometres' radius (Білинський, Потоцький, Ходукіна 2023, p. 23-26). The second model suggests the incorporation of around 80 items from different time periods into the Scythian-age complex due to their reuse during this period. This could explain the discovery of belemnites, which were often used for medicinal purposes (Пивоваров, Калініченко 2022, с. 409; Duffin 2008, p. 21-27; Kurasiński 2021). This is further supported by the discovery of bifacially processed flint tools directly within the remnants of Scythian-age vessels. These observations were made possible through systematic soil sieving.

What Is an Ashmound?

The primary question that we posed before commencing our research was to understand what an ashmound actually is. It was with this purpose in mind that we documented the mass finds and collected as much stratigraphic data as possible. Many researchers have proposed various models to explain what this type of site is (see: Русанова 1997, Пеляшенко 2017, с. 340). One of the most recent works that describes previous approaches and suggests a mixed approach (combining cultic and everyday objects) is the research made by O. D. Mohylov (Могилов 2021, с. 31-34). Without claiming to resolve this complex issue, we can provide our obser-

vations within the context of the site under our investigation.

Using the *contradictio in contrarium* approach, based on our research findings, we can outline what the ashmound near the village of Mohrytsia is not. The lack of the influence of fire on metal objects and most of the ceramics refutes the idea of a constantly burning hearth at this site. The minimal number of valuable items from Scythian times (~30), such as pins, arrowheads, beads, etc., with respect to the total number of finds (over 61000) unequivocally suggests that the mound was not constructed for the purpose of offering cult items in sacrifices.

As a result of our research, we recorded a significant number of mass finds. 76.1% of these consist of clay pottery fragments, while 13.8% are items of fired clay, 3% are bones, and 4.3% are fragments of quartz and other stones. This leads us to the conclusion that over 97% of the finds consist of domestic waste and trash. The bones, especially those with evidence of fire (32.2%), are particularly intriguing. This suggests that the majority of the ashmound content originated from household hearths where waste was discarded and then thrown away together with the ashes. There was no reason to burn broken vessels and some other wastes, so they were thrown away with ash and do not have traces of fire. Fragments of fired clay in this context appear to be remnants of hearth plaster or walls that continually crumbled and were discarded along with household waste. This is further supported by the chaotic formation of the mound, varying layer thicknesses at different locations etc. So, the mound was not constructed for a specific purpose; rather, it accumulated on the site of a refuse dump.

Therefore, our overarching idea is that the ashmound was primarily filled with household waste collected from around domestic hearths. At the outset of mound formation, it was primarily ashes, with significantly fewer artefacts. In the subsequent stage, ash remained prevalent, but a large amount of domestic waste was added. In the final stage, trash played the leading role in building up the layers.

A few words can also be said about the overlay of features by ashmounds and ashmounds by features. In the literature, there are assumptions that ashmounds were intentionally built over dwellings or household pits, which also applies to burials. In our case, all the examined objects were overlaid from the upper layer of the ashmound, or they cut through it, indicating the presence of pits formed after the mound's initial construction. Hence, it is conceivable that these pits resulted from the expanding settle-

ment's activities, gradually reaching the area previously occupied by the ashmound. This approach can also be applied to overlaid dwellings or burials. As the settlement expanded, it covered the mound, or it receded, allowing new ashmounds to appear in the places of the old pits or dwellings. An analogous situation can be seen in the ashmound near Cheremushna village, where a regular Scythian 4th century BC burial was made in the mound of the 6th century BC ashmound (Либеров, 1962). It is not excluded that in this case, the later population entirely perceived the ashmound as a burial mound.

Ashmounds as a Mass Phenomenon and a Society Marker

Another conclusion stems from observations of other surveyed locations with ashmounds. While individual ashmounds are widespread throughout Scythia and beyond its borders, the tradition of constructing a large number of mounds closely associated with almost every settlement is distinctly linked to specific territories and time periods. A significant number of sites in the Vorskla River basin (Ковпаненко 1967, p. 51) and Siverskyi Donets River basins (Гречко 2010, p. 33) consist of settlements with ashmounds, where the latter are an integral part of the site complex. At the Siverskyi Donets, settlements with ashmounds comprise 39 % of the total number (Гречко 2010, с. 33-34). They are not isolated phenomena, as seen in three mounds at the Basivka hillfort (Болтрик, Фиалко 1995, с. 43) contrasting with their absence in the Sula basin or a single mound at the Motronyn hillfort (Бессонова, Скорый 2001, с. 16-29). Therefore, the presence of numerous ashmounds adjacent to settlements can be considered a consequence of a specific practice among certain population groups during particular periods within the heartland of Forest-Steppe Scythia. Currently, we are exploring similar clusters in the Psel River basin. All the locations with ashmounds are compactly situated to north-east of Sumy, each consisting of at least ten mounds. At the same time, such sites are not known in the rest of the Psel basin. This allows us to revisit the idea of distinguishing specific regions within the context of local variations of the Dnipro Left Bank Forest-Steppe (Билинський 2021). The compact clusters of settlements with dozens of ashmounds to the north-east of Sumy suggest the existence, in the late 6th century BC, of a distinct social group that had a common practice of building ashmounds, setting them apart from neighbouring societies.

Acknowledgements

We would like to express our sincere gratitude to the undergraduate students of the Department of History at “Kyiv-Mohyla Academy” who worked with

us in the field and laboratory. Special thanks to Liliia Maksymivna Ivanchenko, who spent hundreds of hours on the laboratory processing the finds, and Mariia Andriivna Shypunova, who mastered archaeological drawing and applied her skills in practice.

Андреев, О. О. 2023. Рентгенофлуоресцентний аналіз зразків із колекції знахідок Археологічної експедиції Києво-Могилянської академії. В: Білинський, О. О., Потоцький, О. С., Ходукіна, Ю. М. *Науковий звіт про комплексні дослідження Зольника-2 та прилеглої території розташованої поруч із с. Могриця Сумського району Сумської області в 2021 році*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, с. 191-205.

Белинская, Л. И., Телиженко, С. А. 2001. Новые памятники неолита ямочно-гребенчатой керамики на Сумщине. *Сумська старовина*, 8-9, с. 149-152.

Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 2001. *Мотронинское городище скифской эпохи*. Киев; Краков: ИА НАН Украины; ИА Ягеллонского университета.

Білинський, О. О. 2021. Система заселення скіфського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя як відображення культурно-історичних процесів (на прикладі басейнів Сейму та Псла). *Археологічні студії: здобутки та перспективи 2021*. Матеріали міжнародної онлайн-конференції «Археологічні студії: здобутки та перспективи 2021», 27 січня 2021 р., с. 56-60.

Білинський, О. О., Кабанов, Д. О. 2015. Пам'ятки скіфського часу у верхів'ях Псла. *Археологія і давня історія України*, 4 (17), с. 122-127.

Білинський, О. О., Потоцький, О. С., Ходукіна, Ю. М. 2023. *Науковий звіт про комплексні дослідження Зольника-2 та прилеглої території розташованої поруч із с. Могриця Сумського району Сумської області в 2021 році*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64.

Білинський, О. О., Ходукіна, Ю. М. 2020. *Звіт про польові археологічні дослідження Скіфського заgonу Сумської археологічної експедиції у 2020 р.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64.

Болтрик, Ю. В., Фіалко, Е. Е. 1995. Басовское городище — центр Посульского узла памятников эпохи раннего железа. *Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник*, 2, с. 40-43.

Гавриш, П. Я. 1996. *Населення скіфського часу басейну середнього Псла*. Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАНУ.

Гавриш, П. Я. 2000. *Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Прип'яття)*. Полтава: ВЦ «Археологія».

Горбаненко, С. А. 2016. Флотажія й промивання як методи археологічних досліджень: реалії й перспективи. *Археологія і давня історія України*, 1 (18), с. 137-144.

Гордієнко, Р. О. 2007. Археологічні пам'ятки с. Миропілля та його околиць. В: Турков, В. В. (відп. ред.). *Матеріали сьомої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції, 22—23 листопада 2007*. Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, с. 24-27.

Гордієнко, Р. О. 2015. Нові знахідки керамічного посуду із знаками зрубної культурноісторичної спільноти середньої течії р. Псел. *Сіверщина в історії України*, 8, с. 62-65.

Городцов, В. А. 1911. *Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 году*. Труды XIV Археологического съезда в Чернигове, Т. 3. Москва: изд. МАО.

Гречко, Д. С. 2010. *Населення скіфського часу на Сіверському Дінці*. Київ: ІА НАНУ.

Гречко, Д. С. 2012. О возможных «просветах» в «тем-

ное» время (VI в. до н. э.) скифской истории. *Stratum plus*, 3, с. 75-106.

Гречко, Д. С., Білинський, О. О., Кушнір, А. С. 2021. Человек и ландшафт в скифское время в Днепровском лесостепном Левобережье. *Stratum plus*, 3, с. 321-342. DOI:https://doi.org/10.55086/sp213321342.

Кашкин, А. В. 1998. *Археологическая карта России: Курская область. Часть 1*. Москва: Институт археологии РАН.

Кашкин, А. В. 2000. *Археологическая карта России: Курская область. Часть 2*. Москва: Институт археологии РАН.

Ковпаненко, Г. Т. 1967. *Племена скіфського часу на Ворсклі*. Київ: Наукова думка.

Крушельницька, Л. І. 1998. *Чорноліська культура Середнього Подністров'я (за матеріалами непоротівських пам'яток)*. Львів: [б.в.].

Либеров, П. Д. 1962. Памятники скифского времени бассейна Северного Донца. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 113.

Могилов, О. Д. 2021. *Комарів. Поселення доскіфського часу на Середньому Дністрі*. Київ: Інститут археології НАН України.

Непріна, В. И. 1976. *Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине*. Киев: Наукова думка.

Пеляшенко, К. Ю. 2017. Зольник Циркуновского городища. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 340-353.

Пеляшенко, К. Ю. 2020. *Ліплений посуд скіфського часу населення Дніпро-Донецького Лісостепу*. Київ; Котельва: ІА НАН України; ІКЗ «Більськ».

Петренко, В. Г. 1978. Украшения Скифии VII — III вв. до н.э. *Археология СССР. Свод археологических источников*, Д4-5. Москва: Наука.

Пивоваров, С. В., Калініченко, В. А. 2022. «Громові стріли» з Чорнівського городища XIII ст. *Археологія і давня історія України*, 43 (3), с. 404-412, DOI:10.37445/adiu.2022.03.25.

Пихова, О. 2023. Спектроскопічне дослідження намістини з колекції знахідок Археологічної експедиції Києво-Могилянської академії. В: Білинський, О. О., Потоцький, О. С., Ходукіна, Ю. М. *Науковий звіт про комплексні дослідження Зольника-2 та прилеглої території розташованої поруч із с. Могриця Сумського району Сумської області в 2021 році*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, с. 184-190.

Русанова, И. П. 1997. Культурные зольники скифского времени. *Материалы по археологии, истории и этнографии Тавриши*, 6, с. 160-172.

Ступак, Д. 2023. Дослідження крем'яної колекції знахідок Археологічної експедиції Києво-Могилянської академії. В: Білинський, О. О., Потоцький, О. С., Ходукіна, Ю. М. *Науковий звіт про комплексні дослідження Зольника-2 та прилеглої території розташованої поруч із с. Могриця Сумського району Сумської області в 2021 році*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, с. 157-164.

Филарет. 1857. *Историко-статистическое описание Харьковской Епархии. Отделение III. Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумский и Лебединский*. Москва: типография В. Готье.

Шрамко, Б. А. 1973. Восточное укрепление Бельско-

го городища. В: Тереножкин, А. И. (отв. ред). *Скифские древности*. Киев: Наукова думка, с. 82-112.

Шрамко, Б. А. 1998. Люботинское городище. В: Буйнов, Ю. В. (ред.) *Люботинское городище*. с. 9-131.

Шрамко, Б. А., Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2018. *Західне укріплення: зольник № 11 (1958 р.)*. Археологічний комплекс «Більське городище», 1.

Шрамко, І. Б. 2006. Ранній період в історії геродотовського Гелону (за матеріалами розкопок зольника № 5). В: Черненко, С. В. (ред.) *Більське городище та його округи (до 100- річчя початку польових досліджень)*, с. 33-56.

Шрамко, І. Б. 2017. Результаты работ на Западном укреплении в 2016 году. В: Корост, І. І. (ред.). *Археологічні дослідження Більського городища — 2016*, с. 66-79.

Шрамко, І. Б. 2019. Археологічні дослідження Західного укріплення Більського городища харківським університетом у 2018 році. В: Корост, І. І. (ред.). *Археологічні дослідження Більського городища-2018*, с. 35-45.

Шрамко, І. Б. 2020. Металеві вироби з розкопок зольника 7 Західного Більського городища (дослідження

П. Я. Гавриша). В: Корост, І. І. (ред.). *Археологічні дослідження Більського городища — 2019*, с. 231-265.

Bîrzescu, I. 2012. *Die archaischen und frühklassischen transport amphoren*. (Histria. XV). Bucureşti: Editura Enciclopedica.

Duffin, C. J. 2008. *Fossils as Drugs: Pharmaceutical Palaeontology*. Ferrantia 54. Luxembourg: Musée national d'histoire naturelle.

Kurasiński, K. 2021. Against Disease, Suffering, and Other Plagues: the Magic-healing Role of Thunderstones in the Middle Ages and Modern Times. *Fasciculi Archaeologiae Historicae*, 34, p. 7-24. <https://doi.org/10.23858/FAH34.2021.001>

Shackley, M. S. 2014. *X-Ray Fluorescence (XRF): Applications in Archaeology*. In: Smith, C. (ed.) *Encyclopedia of Global Archaeology*, p. 7933-7938. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-0465-2_1305

Shillito, L. M., Almonda, M. J., Wicksb, K., Marshall, L. R., Matthews, W. 2008. The Use of FT-IR as a Screening Technique for Organic Residue Analysis of Archaeological Samples. *Spectrochimica Acta Part A Molecular and Biomolecular Spectroscopy*, 72 (1), p. 120-125. <http://dx.doi.org/10.1016/j.saa.2008.08.016>

О. О. Білінський¹, Ю. М. Ходукіна², О. С. Потоцький³

¹Кандидат історичних наук, доцент, Національний університет «Києво-Могилянська академія», кафедра археології, ORCID: 0000-0002-5821-5114, o.bilynskyi@ukma.edu.ua

²Аспірантка, Національний університет «Києво-Могилянська академія», кафедра археології, ORCID: 0000-0003-3925-7420, yu.khodukina@ukma.edu.ua

³Аспірант, Інститут археології НАН України, відділ археології раннього залізного віку, ORCID: 0000-0003-4618-838X, potocki.alexey@gmail.com

ЗОЛЬНИК СКИФСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ МОГРИЦІ: МЕТОДИ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Виявлені нещодавно зольники скіфського часу на Пелі не лише фактом своєї наявності, але й через надзвичайну насиченість знахідками мають чималий потенціал для дослідження, що дозволяє отримати велику кількість масового матеріалу з невеликої дослідженої площі. Задля досягнення максимальної ефективності дослідження зольника був розроблений комплексний підхід до його вивчення. Основною метою стала якомога точніша фіксація та орієнтація на масові знахідки. Для цього весь ґрунт просіювався, а деяка частина промивалася, максимально часто фіксувалася стратиграфія. У процесі розкопок відбиралися проби для вивчення за допомогою FTIR-спектроскопії. Для виробів із бронзи та частини репрезентативних вінець встановлювався хімічний склад за допомогою РФА. Крем'яний та остеологічний матеріал опрацьовували фахівці з відповідних епох та тем.

У процесі дослідження було виявлено понад 61 тис. знахідок, більшість яких представлена масовим матеріалом. Серед інформативних знахідок до скіфського часу належала колекція шпильок, стріл, виробів із кістки та каменю. Проте просіювання допомогло зафіксувати низку матеріалів інших епох — фрагменти посуду від доби енеоліту-ранньої бронзи до модерного часу та вироби з кременю.

Проведені зазначеними методами дослідження дозволили порушити кілька дискусійних тем. Передусім це цікавість населення скіфського часу до белемнітів, слідів життєдіяльності в попередні епохи та можливе повторне використання кременю. Іншою важливою темою є призначення зольників як типу пам'яток. Проведені дослідження дозволяють описати вивчений зольник як місце скидання попелу з вогнища та території навколо нього, уламків обмазки жител та вогнища, які постійно осипалися, та деяких побутових відходів. Остання тема стосується того, що поселення із зольниками можна розглядати як наслідок окремої суспільної практики, яка була притаманна не всьому населенню Скіфії, а окремим його групам в конкретні проміжки часу, що відкриває можливість для вивчення системи заселення.

К л ю ч о в і с л о в а: Лісостеп, доба енеоліту-бронзи, Скіфський час, крем'яні знаряддя, зольники, суспільні практики, соціальні процеси, система заселення, регіональний поділ скіфського Лісостепу.

References

Andrieiev, O. O. 2023. Renthenofluorestsentyi analiz zrazkiv iz kolektsii znakhidok Arkheolohichnoi ekspedytsii Kyievo-Mohylianskoï akademii. In: Bilynskiy, O. O., Pototskiy, O. S., Khodukina, Yu. M. 2023. *Naukovyi zvit pro kompleksni doslidzhennia Zolnyka-2 ta prylehloi terytorii roztashovanoi poruch iz s. Mohrytsia Sumskoho raionu Sumskoï oblasti v 2021 rotsi*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, p. 191-205.

Belinskaia, L. I., Telizhenko, S. A. 2001. Novye pamiatniki neolita iamochno-grebenchatoi keramiki na Sumshchine. *Sumska starovyna*, 8-9, p. 149-152.

- Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 2001. *Motroninskoe gorodishche skifskoi epokhi*. Kyiv; Krakov: IA NAN Ukrainy; IA Iagelon-skiego universiteta.
- Bilynskiy, O. O. 2021. Systema zaselenia skifskoho chasu Dniprovskoho lisostepovoho Livoberezhzhia yak vidobrazhennia kulturno-istorychnykh protsesiv (na prykladi basiniv Seimu ta Psia). *Arkheolohichni studii: zdobutky ta perspektyvy 2021*. Materialy mizhnarodnoi onlain-konferentsii "Arkheolohichni studii: zdobutky ta perspektyvy 2021", 27 sichnia 2021 r., p. 56-60.
- Bilynskiy, O. O., Kabanov, D. O. 2015. Scythian time sites on the upper Psel. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 4 (17), p. 122-127.
- Bilynskiy, O. O., Pototskiy, O. S., Khodukina, Yu. M. 2023. *Naukovyi zvit pro kompleksni doslidzhennia Zolnyka-2 ta prylehloi terytorii roztashovanoi poruch iz s. Mohrytsia Sumskoho raionu Sumskoi oblasti v 2021 rotsi*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64.
- Bilynskiy, O. O., Khodukina, Yu. M. 2020. *Zvit pro polovi arkheolohichni doslidzhennia Skifskoho zahonu Sumskoi arkheolohichnoi ekspeditsii u 2020 r.* Naukovyi arkhiv kafedry arkheolohii NaUKMA.
- Boltrik, Iu. V., Fialko, E. E. 1995. Basovskoe gorodishche — tsentr Posul'skogo uzla pamiatnikov epokhi rannego zheleza. *Drevnosti. Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii ezhegodnik*, 2, p. 40-43.
- Havrysh, P. Ya. 1996. *Naseleennia skifskoho chasu basynu serednoho Psia*. Avtoreferat dysertatsii k. i. n. IA NANU.
- Havrysh, P. Ya. 2000. *Plemena skifskoho chasu v lisostepu Dniprovskoho Livoberezhzhia (za materialamy Prypsillia)*. Poltava: VTs «Arkheolohiia».
- Horbanenko, S. A. 2016. Flotation and washing as archaeological research methods: realities and perspectives. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 1 (18), p. 137-144.
- Hordiienko, R. O. 2007. Arkheolohichni pamiatky s. Myropillia ta yoho okolyts. In: Turkov, V. V. (ed.). *Materialy somoi Sumskoi naukovoï istoriko-kraieznavchoï konferentsii*, 22-23 lystopada 2007, p. 24-27.
- Hordiienko, R. O. 2015. Novi znakhidky keramichnogo posudu iz znakamy zrubnoi kulturnoïstorychnoi spilnoty serednoi techii r. Psel. *Siverschyna v istorii Ukrainy*, 8, p. 62-65.
- Gorodtsov, V. A. 1911. *Dnevnik arkheologicheskikh issledovaniï v Zenkovskom uезде Poltavskoi gubernii v 1906 godu*. Trudy XIV Arkheologicheskogo sieezda v Chernigove, Moskva, izd. MAO.
- Hrechko, D. S. 2010. *Naseleennia skifskoho chasu na Siverskomu Dintsi*. Kyiv: IA NANU.
- Grechko, D. S. 2012. About Possible "Light Gaps" in "Dark" Period (VI c. BC) of the Scythian History. *Stratum plus*, 3. p. 75-106.
- Grechko, D. S., Bilinskii, O. O., Kushnir, A. S. 2021. Human and Landscape of Scythian Time on the Forest-Steppe Dnieper Left-bank. *Stratum plus*, 3, p. 321-342, DOI:https://doi.org/10.55086/sp213321342.
- Kashkin, A. V. 1998. *Arkheologicheskaiia karta Rossii: Kurskaia oblast*. Chast 1. Moskva: Institut arkheologii RAN.
- Kashkin, A. V. 2000. *Arkheologicheskaiia karta Rossii: Kurskaia oblast*. Chast 2. Moskva: Institut arkheologii RAN.
- Kovpanenko, H. T. 1967. *Plemena skifskoho chasu na Vorskli*. Kyiv: Naukova dumka.
- Krushelnitska, L. I. 1998. *Chornoliska kultura Serednoho Podnistrovia (za materialamy neporotivskykh pamiatok)*. Lviv, [b.v.].
- Liberov, P. D. 1962. Pamiatniki skifskogo vremeni basseina Severnogo Donsa. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 113.
- Mohylov, O. D. 2021. *Komariv. Poseleennia doskifskoho chasu na Serednomu Dnistri*. Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy.
- Neprina, V. I. 1976. *Neolit iamochno-grebenchatoi keramiki na Ukraine*. Kyiv: Naukova dumka.
- Peliashenko, K. Iu. 2017. Zolnik Tsirkunovskogo gorodishcha. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 2, p. 340-353.
- Peliashenko, K. Yu. 2020. *Lipleny posud skifskoho chasu naseleennia Dnipro-Donetskoho Lisostepu*. Kyiv; Kotelva: IA NAN Ukrainy; IKZ "Bilsk".
- Petrenko, V. G. 1978. Ukrasheniia Skifii VII — III vv. do n.e. *Arkheologiia SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov*, D4-5. Moskva: Nauka.
- Pyvovarov, S. V., Kalinichenko, V. A. 2022. "Arrows of thunder" from Chornivka hillfort of the 13th century. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 43 (3), p. 404-412, DOI:10.37445/adiu.2022.03.25.
- Pykhova, O. 2023. Spektroskopichne doslidzhennia namystyn z kolektsii znakhidok Arkheolohichnoi ekspeditsii Kyievo-Mohylianskoi akademii. In: Bilynskiy, O. O., Pototskiy, O. S., Khodukina, Yu. M. 2023. *Naukovyi zvit pro kompleksni doslidzhennia Zolnyka-2 ta prylehloi terytorii roztashovanoi poruch iz s. Mohrytsia Sumskoho raionu Sumskoi oblasti v 2021 rotsi*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, p. 184-190.
- Rusanova, I. P. 1997. Kultovye zolniki skifskogo vremeni. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, 6, p. 160-172.
- Stupak, D. 2023. Doslidzhennia kremianoi kolektsii znakhidok Arkheolohichnoi ekspeditsii Kyievo-Mohylianskoi akademii. In: Bilynskiy, O. O., Pototskiy, O. S., Khodukina, Yu. M. *Naukovyi zvit pro kompleksni doslidzhennia Zolnyka-2 ta prylehloi terytorii roztashovanoi poruch iz s. Mohrytsia Sumskoho raionu Sumskoi oblasti v 2021 rotsi*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, p. 157-164.
- Filaret. 1857. *Istoriko-statisticheskoe opisanie Kharkovskoi Eparkhii. Otdelenie III. Uezdy Akhtyrskii i Bogodukhovskii, Sumskii i Lebedinskii*. Moskva: Tipografia V. Gote.
- Shramko, B. A. 1973. Vostochnoe ukreplenie Belskogo gorodishcha. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskie drevnosti*, p. 82-112.
- Shramko, B. A. 1998. Liubotinskoe gorodishche. In: Buinov, Iu. V. (ed.) *Liubotinskoe gorodishche*. p. 9-131.
- Shramko, B. A., Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2018. *Zakhidne ukriplennia: zolnyk № 11 (1958 r.)*. Arkheolohichni kompleks "Bil'ske horodyshe", 1.
- Shramko, I. B. 2006. Rannii period v istorii herodotovskoho Helonu (za materialamy rozkopok zolnyka № 5). In: Chernenko, Ye. V. (ed.). *Bil'ske horodyshe ta yoho okruha (do 100- richchia pochatku polovyykh doslidzhen)*, Kyiv: Shliakh, p. 33-56.
- Shramko, I. B. 2017. Rezultaty rabot na Zapadnom ukreplenii v 2016 godu. In: Korost, I. I. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia Bil'skogo gorodishcha — 2016*, p. 66-79.

- Shramko, I. B. 2019. Arkheolohichni doslidzhennia Zakhidnoho ukriplennia Bilskoho horodyshcha kharkivskym universytetom u 2018 rotsi. In: Korost, I. I. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2018*, p. 35-45.
- Shramko, I. B. 2020. Metalevi vyroby z rozkopok zolnyka 7 Zakhidnoho Bilskoho horodyshcha (doslidzhennia P. Ya. Havrysha). In: Korost, I. I. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2019*, p. 231-265.
- Bîrzescu, I. 2012. *Die archaischen und frühklassischen transport amphoren*. (Histria. XV). Bucureşti: Editura Enciclopedica.
- Duffin, C. J. 2008. *Fossils as Drugs: Pharmaceutical Palaeontology*. Ferrantia 54. Luxembourg: Musée national d'histoire naturelle.
- Kurasiński, K. 2021. Against Disease, Suffering, and Other Plagues: the Magic-healing Role of Thunderstones in the Middle Ages and Modern Times. *Fasciculi Archaeologiae Historicae*, 34, p. 7-24. <https://doi.org/10.23858/FAH34.2021.001>
- Shackley, M. S. 2014. *X-Ray Fluorescence (XRF): Applications in Archaeology*. In: Smith, C. (eds.) *Encyclopedia of Global Archaeology*, p. 7933-7938. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-0465-2_1305
- Shillitoa, L. M., Almonda, M. J., Wicksb, K., Marshalla, L. R., Matthews, W. 2008. The Use of FT-IR as a Screening Technique for Organic Residue Analysis of Archaeological Samples. *Spectrochimica Acta Part A Molecular and Biomolecular Spectroscopy*, 72 (1), p. 120-125. <http://dx.doi.org/10.1016/j.saa.2008.08.016>

©N. O. GAVRYLIUK, O. A. SIRENKO,
Zh. M. MATVIISHYNA, M. MATERA* 2023

PALEOECOLOGICAL DESCRIPTION OF KONSULIVKA HILLFORT AND ITS ENVIRONMENT

In the article, the first results of paleopedological, palynological and archaeological research of the Konsulivka hillfort of the 1st century BC — 2nd century AD, located on the right bank of the Dnipro River, near Respublikanets village, Beryslav district, Kherson Oblast, are presented. According to the data of interdisciplinary research, the characteristics of the ancient soil are given, and conclusions are drawn about the peculiarities of vegetation development in the area of the Konsulivka hillfort at the turn of the era.

Key words: Steppe region, Dnipro River lower region, ancient Greek period, geoarchaeological research, paleopedological research, palynological data, pasture digression.

The Konsulivka hillfort is one of 14 hillforts and one settlement (archaeological sites of national significance) of the late Hellenistic period that emerged on both banks of the Dnipro River in the area from the beginning of the rapids in the north to the beginning of the Dnipro-Buh estuary in the south (fig. 1). The first information about these sites appeared in the second half of the 19th century (Чирков 1867, с. 546-550). The first scientific description of the Lower Dnipro settlements was

created by the Founder and Director of the Kherson Regional Museum (Гошкевич 1913, с. 118-133). Later, excavations of some of the settlements and cemeteries had begun (Ebert 1913, S. 80-148.; Schliz 1913, S. 148-157; Фабриціус 1930, с. 30-31). Particular interest in the settlements of the Lower Dnipro region arose in preparation for the construction of the Kakhovka Reservoir. Explorations and excavations of some of them were carried out by the staff of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR under the direction of A. V. Dobrovolskyi. The results of the shores study of the future reservoir were published in the 1960s (Добровольський 1960, с. 141-166; Виєзжев 1960, с. 166-175; Шапошнікова 1960, с. 176-180; Бредє 1960, с. 191-204; Ветштейн 1960, с. 204-210; Вязьмітіна 1962, с. 14-21). The condition of the monuments had been monitored by the staff of the Kherson Regional Museum (Абікулова 1994, с. 78-84).

The settlements were located on the high slopes of the right bank of the Dnipro and the rocky outcrops of the left bank that looked like fortresses with walls and towers built on defensive ramparts. One of these fortresses was the Konsulivka hillfort, located on the northern outskirts of Respublikanets village, Beryslav region, Kherson Oblast. The site has been investigated by the Ukrainian-Polish Expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine (headed by DSc. N. O. Gavryliuk), the Faculty of Archaeology of the University of Warsaw (headed by DSc. M. Matera) and the National Reserve "Khortytisia". The expedition has been working at the site since 2014 and the results of archaeological research are regularly published (e.g. Matera, Nykonenko, Gavrylyuk, Lech 2022, p. 612-633).

It has been established that the Konsulivka hillfort consists of two parts: the Citadel, with an area of 0.25 hectares, and the Great Fortress, with an area of 3.5 hectares (Никоненко 2015, с. 95). Both parts are surrounded by stone walls with fortified

* GAVRYLIUK Nadiia Oksentiivna — DSc. in Historical Sciences, Leading Research Fellow at the Institute of Archaeology of the National Academy of Science of Ukraine, the Classical Archaeology Department ORCID: 0000-0002-2369-5701, gavrylyuk_na@ukr.net
SIRENKO Olena Ananiivna — DSc. in Geological Sciences, Chief Research Fellow, Department of Stratigraphy and Paleontology of Cenozoic Sediments, the Institute of Geological Sciences of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID: 0000-0002-8019-6407, o_sirenko@ukr.net
MATVIISHYNA Zhanna Mykolaivna — DSc. in Geographical Sciences, Leading Research Fellow, Head of the Paleogeography Department, the Institute of Geography of the National Academy of Science of Ukraine, ORCID: 0000-0003-1412-7232, zhmatv.paleo@gmail.com
MATERA Marcin — DSc. in Archaeology, the University of Warsaw, the Faculty of Archaeology, ORCID: 0000-0003-4913-0749, marcinmatera@uw.edu.pl

Fig. 1. Hillforts of the 2nd century BC — 2nd century AD, located on the banks of the Dnipro River before the formation of the Kakhovka Reservoir

towers without interior space. The fortress walls of both the main part of the settlement and its citadel are double-faced structures with a rubble filling consisting of medium and small stones mixed together with clay.

In September 2021, excavations were carried out in the north-western corner of the Great Fortress of the Konsulivka hillfort (fig. 2). The remains of a stone defensive wall about 2 m wide were found, which was severely damaged by modern household works. A corner entrance to the settlement was also discovered. The entrance is flanked by a stone wall, preserved in four to five layers of bedding made of roughly processed blocks of Sarmatian shell limestone, which was quarried nearby from the Dnipro terrace deposits. The height of the structure is about 1 m. In addition to the wall, the entrance was flanked by a stone tower without an interior space measuring from 3.30 m to about 4 m. This part of the fortification was built on a rampart surrounded by a moat approximately 2.50 m deep. The material from the structures is common for such monuments,

which allows dating the site to the 1st century BC — 2nd century AD (Гаврилюк та ін. 2023, с. 271).

Earlier it was suggested that the purpose of the construction of the Lower Dnipro hillforts on the turn of the era and their fortification with powerful stone walls was to defend the waterway from Olbia to the northern regions of the Northern Black Sea area, inhabited by the settled population (Гаврилюк, 2013, p. 581). That is, the reason for the emergence of these fortresses was strategic, economic and connected with trade. It is not difficult to assume that, in addition to trade relations, the inhabitants of these settlements had to provide themselves with everything they needed, that is, to engage in agriculture in the form that was possible in those paleogeographical conditions. The study of these conditions at the Konsulivka hillfort has begun in the 2021 season. The paleopedological research was conducted by DSc. Zh. M. Matviishyna. During the study of soils, five samples were taken for spore-pollen analysis, which with further research was conducted by DSc. O. A. Si-

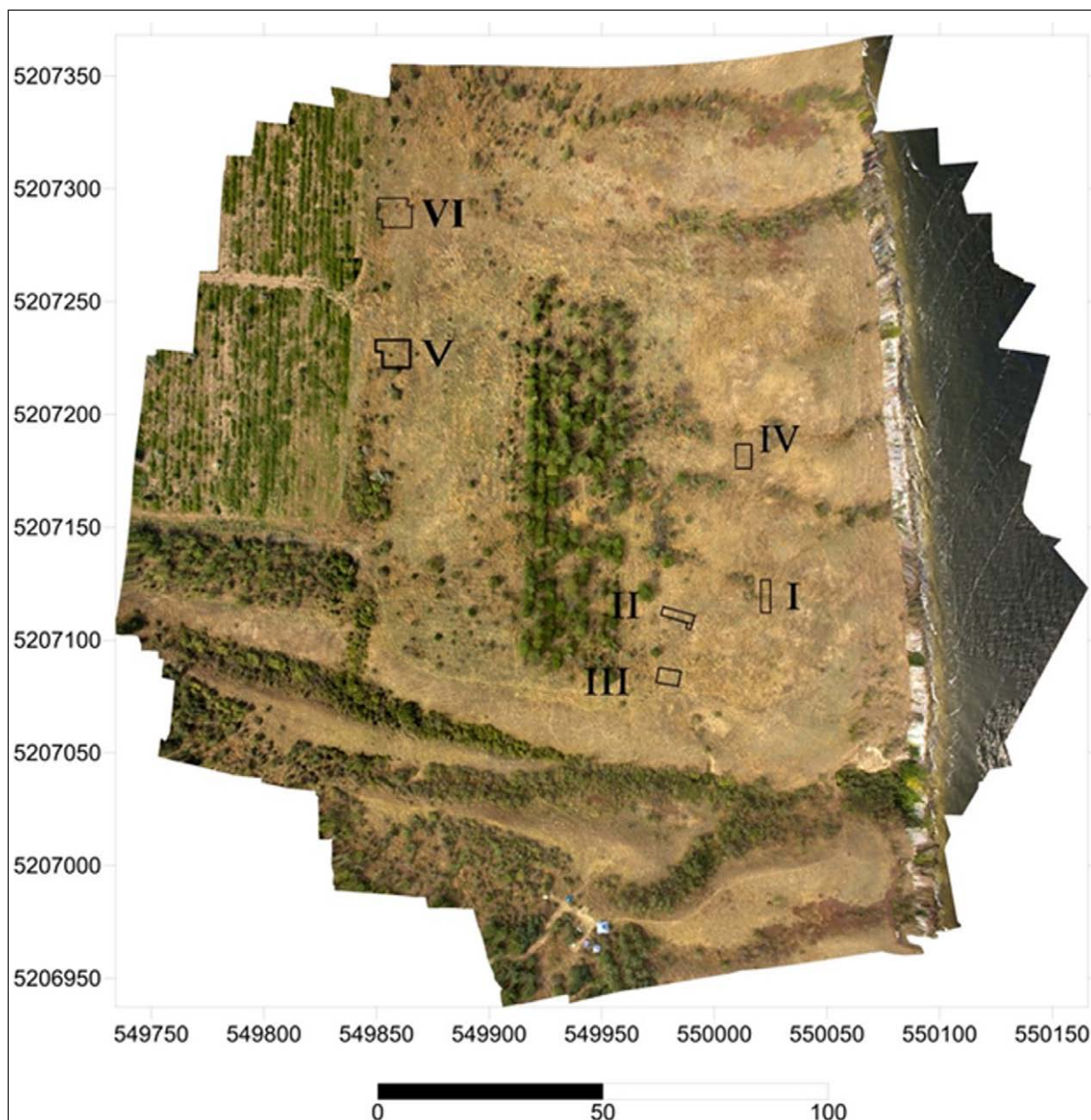

Fig. 2. General view of the Konsulivka hillfort (with the localisation of excavation sites)

renko¹. The results are published here for the first time.

The purpose of this paper is to present the first results of geoarchaeological research (paleopedological, palynological and archaeological) in a

complex and to show the prospects of such work on archaeological sites not only of the Holocene in general, but also of ancient Greek period.

Results of Paleopedological Observations

Due to the active development of the study of Holocene soils, it is possible to identify not only the intensity, but also the direction of natural processes in certain segments of the Holocene history. Not the least role in this regard was played by the scheme of stages of nature's development in the Holocene developed by M. F. Veklich (Веклич

¹ Palynological research by O. A. Sirenko was carried out in the course of the Grant of the Croatian Geological Survey and the Croatian Geological Institute: «Analysis of Neogene and Quaternary Floras of Both Croatia and Ukraine». The authors are sincerely grateful to the Director of the Croatian Geological Institute, Dr. Slobodan Miko, as well as to all the staff of the Geology Department of the Institute (Zavod za Geologiju) for their comprehensive support and assistance in conducting the research.

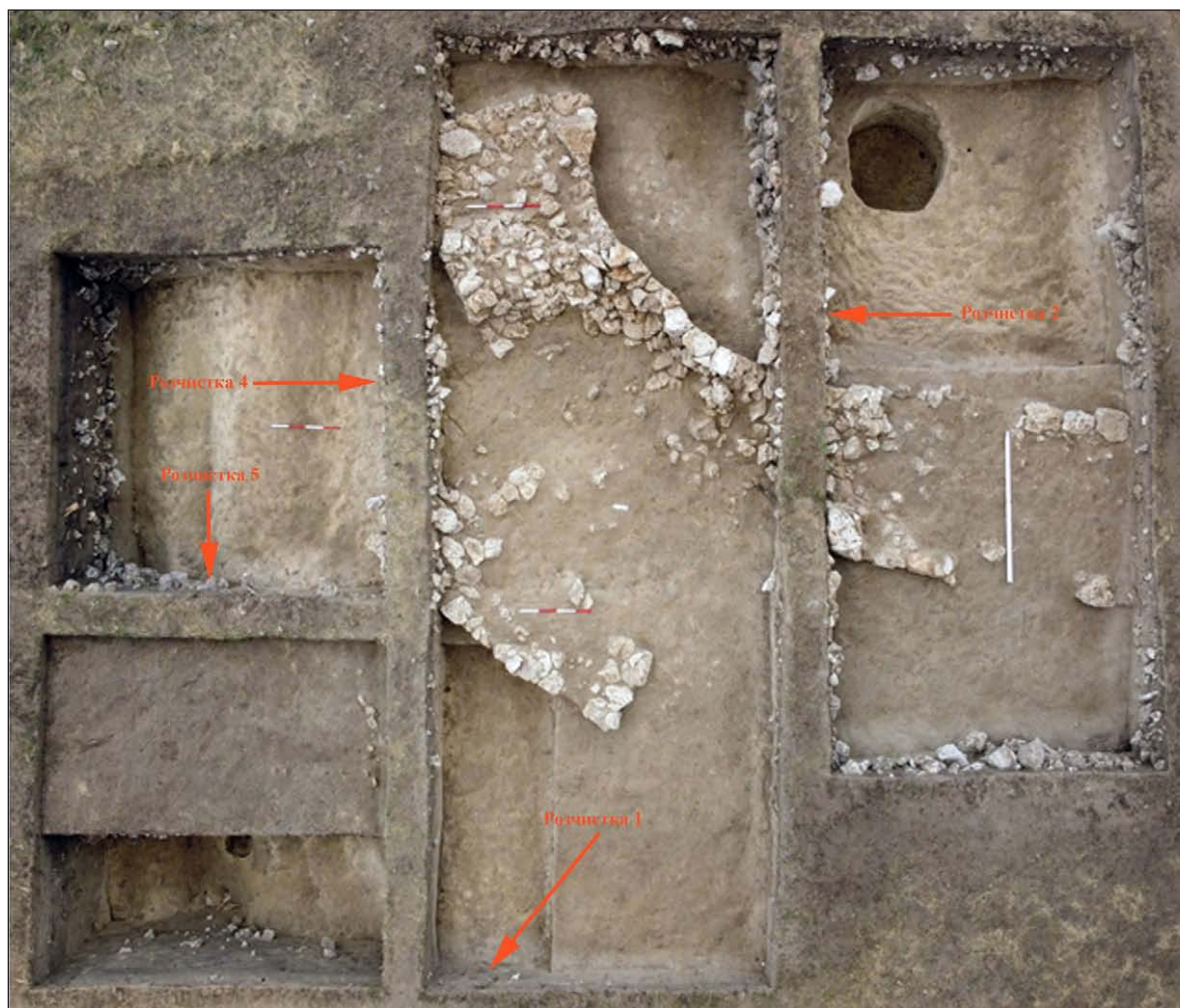

Fig. 3. Excavation site no. VI with marked places of paleopedological clearings

1987). A comprehensive study of archaeological complexes makes it possible to more accurately recreate the conditions of formation and evolution of the ancient population. In the study of the soils of the Konsulivka hillfort and its surroundings, we use the methods developed by M. F. Veklich and his followers (Веклич и др. 1979; Пархоменко, 2015, с. 16-21).

The paleopedological study of the Konsulivka hillfort was aimed at reconstructing the natural environment of the settlement's existence. The soils were studied in five clearings carried out mainly within excavation site no. VI (fig. 3). The results of the soils study in the brightest in colour two clearings no. 3 and no. 4 are presented in this paper. To distinguish paleopedological clearings from archaeological excavations we use precisely the term "clearings."

The clearing no. 3 with background soils was located 100 m west from the excavation site in

a ploughed field behind a road. The level of the modern surface is 1.5 m higher than the main excavation, the relief is a gentle slope of a high terrace with a slope of 2—3 %. The type of soil is defined as a southern meadow loamy chernozem formed on loess. However, a more detailed dissection reveals two stages of soil formation, which are separated by a clear carbonate illuvium with white stars and powdery carbonates: modern surface soil and ancient soil. The level of carbonate illuvium and small limestone fragments correlates with the level of the ditch overlap with limestone blocks from the clearing no. 4, but here the body of the rampart is absent and therefore this layer directly overlies the ancient soil (fig. 4)

The clearing no. 4 with the soils of the section of the protective shaft was made in unit no. 2 on its highest part. Three levels of vertical sections are presented here: 1) the upper

Fig. 4. Clearing no. 3 (background)

level — a section of the rampart; 2) the lower level — a section of the ditch and soils in it; 3) a transition zone with a slope to the trench, where Buh River loess deposits are represented — the soil-forming material of the ancient soil. From the modern day surface, modern soil formed on the embankment and ancient soil of the 1st century BC — 2nd century AD, as well as loess rocks underlying it, can be observed. The rampart is covered by flat large blocks of Sarmatian limestone in the interval of 0.0—0.2 m from above; below are layers of modern soil formed on the embankment material; 0.0—0.8 m below the modern soil, ancient soil formed on loess (0.8—1.5 m) is clearly distinguished (fig. 5). The following layers and genetic horizons of soils were traced in the top-down clearance.

The Modern Soil of the Embankment

Hdk — 0.0—0.1 m — brownish-grey to dark gray, lumpy-dusty, light loam, loose, crumbly, transition and boundary almost horizontal.

Hk — 0.1—0.27 m — a layer with a large number of flatly placed stones 0.15—0.20 m in size of shelly Sarmatian limestone. The horizon is brownish-grey to dark grey, loose, but denser than in the overlying horizon, humified, with plant roots, lumpy-grained, with molehills of 5—6 cm in diameter with grey filling; large

fragments of ceramics are found, the transition and boundary are gradual in colour and much less present in the context of large limestone blocks.

Hpk — 0.27—0.4 m — pale grey, loose when wet, somewhat compacted when dry, with a clear lumpy-grained structure, dusty light loam, includes some small fragments of limestone, with grass roots, many mole holes of 5—7 cm in diameter with material from both the horizon described and other layers. One mole hole is a habitable chamber up to 20 cm in diameter; the transition is gradual, recorded by lightened coloration.

Phk — 0.4—0.63 m — greyish-brownish-pale, well-structured, lumpy-grained, loose dusty light loam. It includes small fragments of limestone, with humus stains on grass roots, with a large number of mole holes with material from this horizon, as well as humus and Pk (grey and fawn); the transition is gradual, recorded by lightened colour.

Pk — 0.63—0.8 m — light greyish-pale, dirty, lumpy, crumbly loess-like loam, dusty, with carbonates in the form of small white specks and floury isolations. This layer contains a large number of limestone fragments of 0.1—0.15 cm in size, but with no large blocks, as in the above horizons. The transition and the boundary are almost horizontal and are marked by a distinct darkening colour. The following genetic horizons can be traced from the top to the bottom.

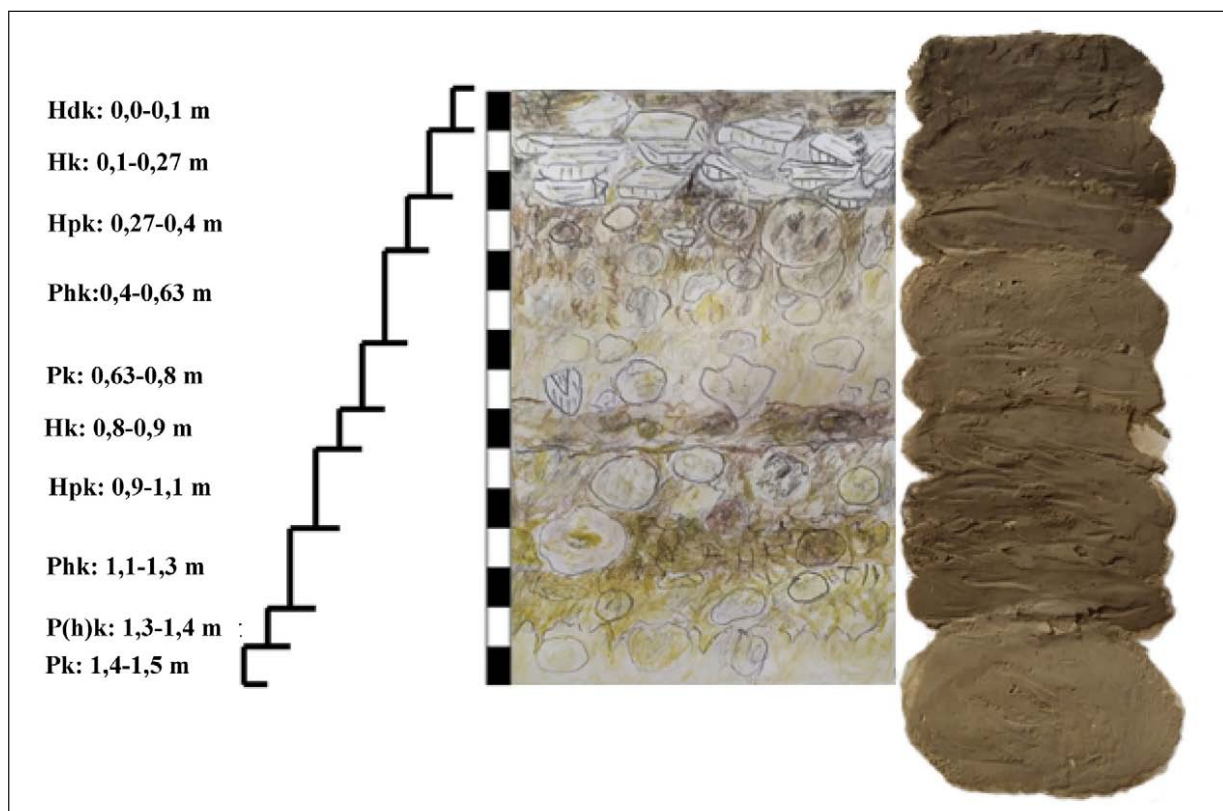

Fig. 5. Clearing no. 4

Ancient Soil of the 1st Century BC — 2nd Century AD

Hk — 0.8—0.9 m — pale light grey, weakly compacted, with a flake-lumpy structure, heterogeneously coloured with lighter spots. It has many powdery areas; CaCO_3 is present both inherent to this horizon and of diagenetic origin, and there are many powdery CaCO_3 isolations. The mole holes of 3—15 cm in diameter are filled with material from the same horizon, as well as from lower and higher layers, the transition and boundary are gradual and are recorded by slight lightening of colour.

Hpk — 0.9—1.1 m — yellowish-light grey, looser than the described above, lumpy-crumby, dusty light loam. Mealy carbonates seep in here, and there are many burrows of various sizes, from 5 to 15 cm in diameter, filled with both dark and light (loess) material, which is the evidence of extensive activity of terrestrial animals. The transition and the boundary are gradual and recorded by some greyer and browner shades of the material colour and its greater density.

Phk — 1.1—1.3 m — yellowish pale-brown, weakly compacted lamellar-lumpy light dusty loam, mass cemented with carbonates, boils with HCL,

many mole hills with dark grey, brown and pale colour, the transition and boundary are gradual and are recorded by the lightening of the colour. The stratum contains a mole-housing chamber and isolated limestone boulders. The transition and boundary are gradual and are identified by the lightening of the colour.

P(h)k — 1.3—1.4 m — brownish pile-like loess-like material, loose, crumbly, dusty light loam with a large number of molehills, impregnated with carbonates, transition and boundary are clear, and are recorded by colour lightening.

Pk — 1.4—1.5 m — beech (bg) loess — whitish-paler, light, uniformly coloured, but with a large number of mole hills, carbonate-impregnated powdery dusty light loam. Up the slope to the trench with a grade of about 20°, a vertical section of up to 2.20 m shows a whitish-palmy loess, which is the soil-forming rock for the antique soil.

Thus, in the clearing no. 4, the ancient soil was preserved. Unlike the surface soil, it is characterised by a lower humus content, although soil-accumulative processes prevailed at that time, but it was formed in a shorter time and is more evenly humified. The soil has a well-defined Pk (already in the bg loess), but at a shallower depth than the modern soil. The peculiar-

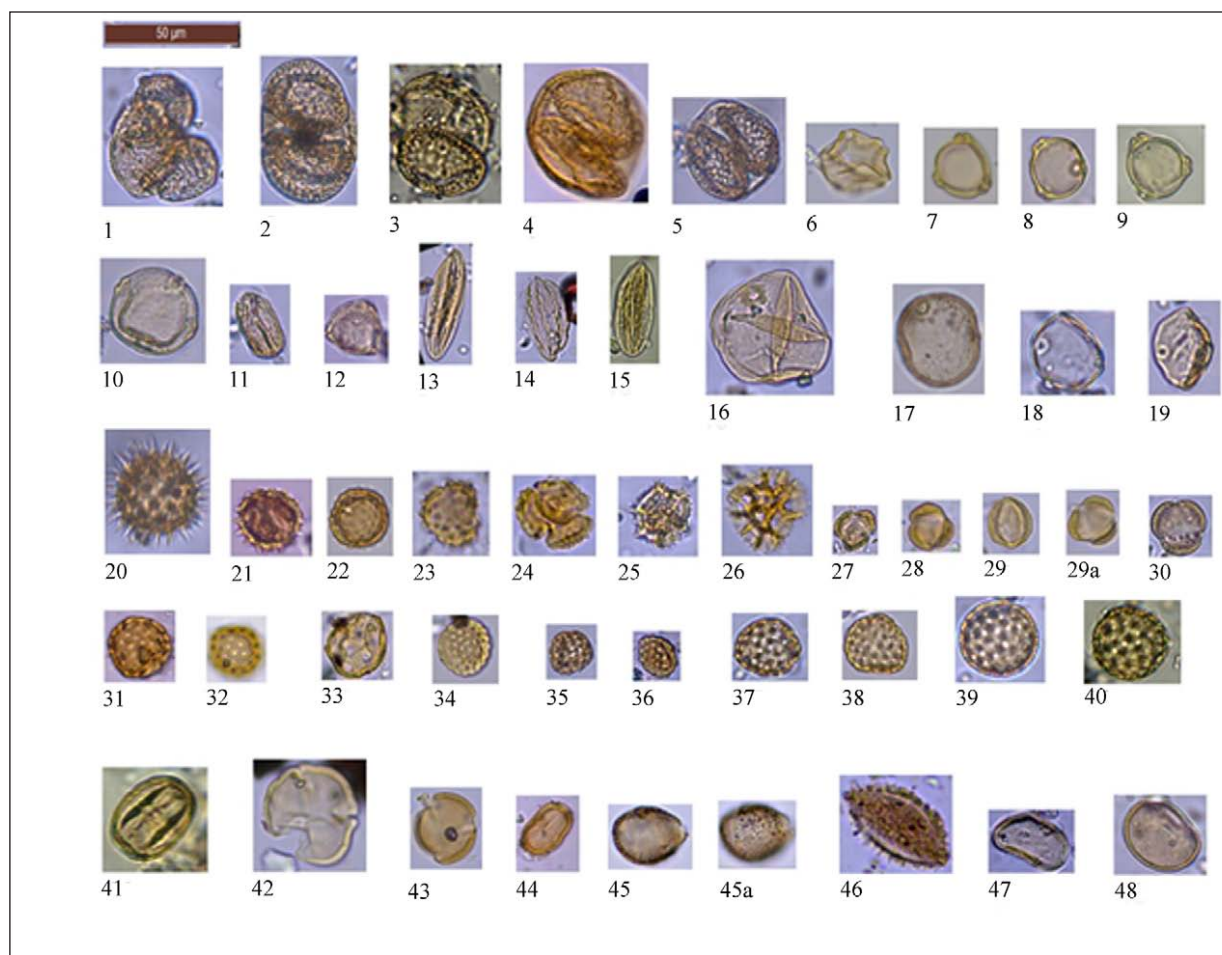

Fig. 6. Pollen and spores from Holocene sediments of the Konsulivka hillfort: 1—5 — *Pinus* spp.subg. *Diploxylon* Koehne; 6 — *Alnus* sp.; 7—9 — *Betula* spp.; 10 — *Carpinus* cf. *betulus* L.; 11 — *Quercus* cf. *robur* L.; 12 — *Corylus* cf. *avellana* L.; 13—15 — *Ephedra* spp.; 16 — *Cerealia* (Poaceae); 17—19 — Poaceae; 20—24 — Asteraceae; 25—26 — Cichoriaceae; 27—30 — *Artemisia* spp.; 31—40 — Chenopodiaceae; 41 — Polygonaceae; 42 — *Linum* cf. *usitatissimum* L. (Linaceae); 43 — Lamiaceae; 44 — Fabaceae; 45—45a — *Typha* sp.; 46 — Nupharaceae; 47—48 — Polypodiaceae

ity of the ancient soil is the presence of a slightly denser brownish-palace horizon cemented by karst at the base, and it is possible that the soil was originally formed as forest, and then during the main time the conditions changed to dry steppe. The ancient soil is close to the chestnut soils of modern Ukraine, but differs from the modern background soil in its shorter profile (its thickness is 0.7 m, and the modern background soil is 1.0 m), it is secondarily carbonised due to the leaching of carbonates from the surface soil and the strata beneath it. The ancient soil corresponds to drier soil formation conditions (southern variations of dry steppe).

Results of Palynological Observations In the clearing no. 4, five samples of K-30/21, K-31/21, K-32/21, K-33/21, K-34/21, K-35/21, K-36/21 were taken from the ancient soil (table 1).

The maceration of the samples was carried out in the laboratory of primary processing of the Croatian Geological Institute with the assistance of Dragica Kovačić. The analytical work and photographs of palynomorphs were performed using a Leica MC190 HD camera connected to the Leica LAS EZ software, which was kindly provided to us by Dr. Koraljka Bakrač.

Maceration was carried out according to the methodology that was chosen at the previous stage of experimental research on the study of sandy rocks and included the following steps: treatment of 100 grams of rock in 40 % HF decantation with distilled water-treatment with 18% HCl (seven minutes of boiling in a glass beaker on a tile) — decantation with distilled water-treatment with 10 % KOH (seven minutes of boiling in a glass beaker on a plate) — decantation with distilled water-treatment of the precipitate

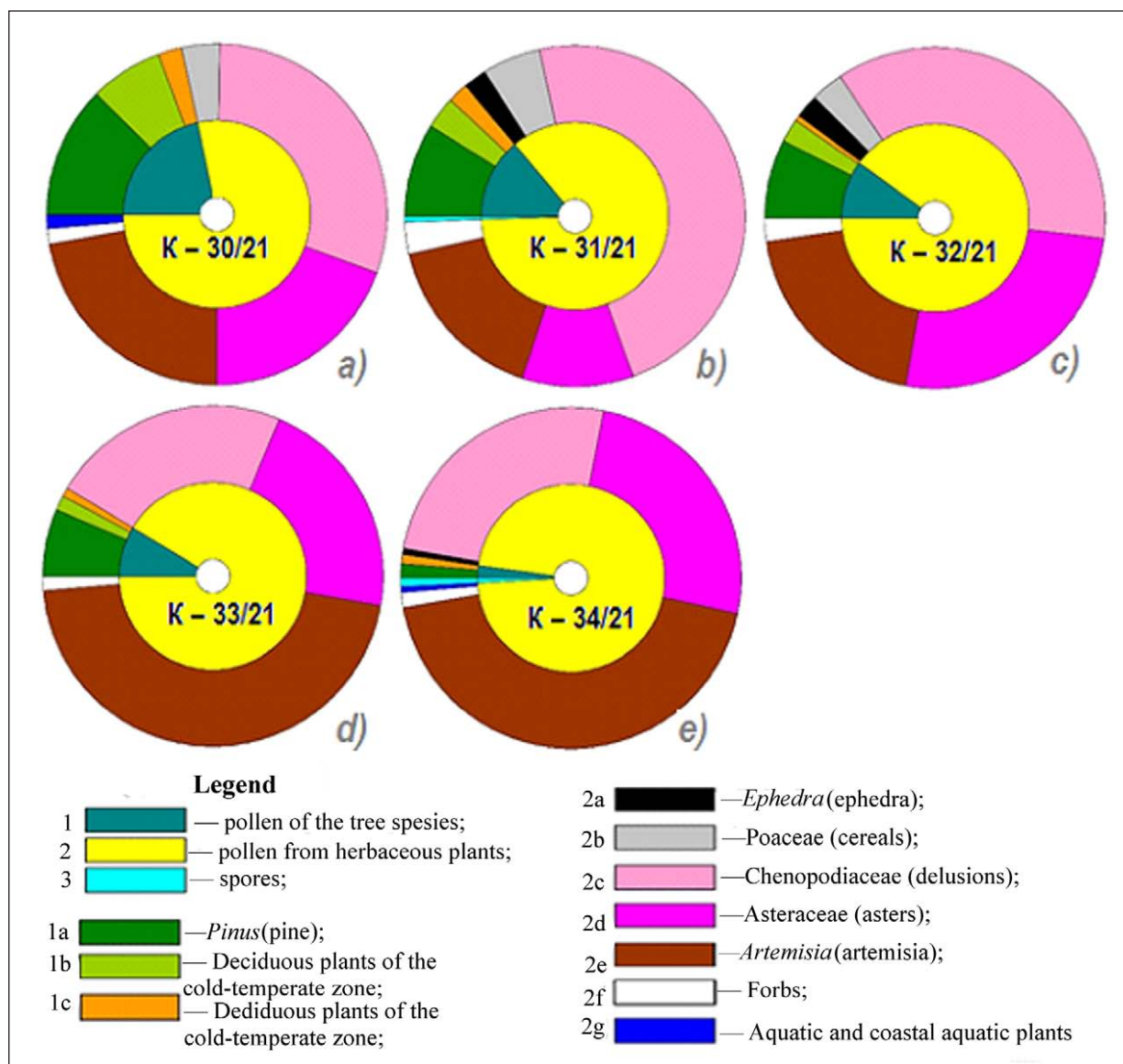

Fig. 7. Spore-pollen spectra from *Holocene* soils and sediments of cultural layers from the ancient site of Konsulivka hillfort: a—e — codes and results of samples analysis K-30/21, K-34/21

with HCl (rocks poured overnight without boiling) — decantation with distilled water — two-step separation in heavy liquid ZnCl.

We obtained a sufficient amount of pollen and spores to quantify the taxa in the spore-pollen spectrum. For each sample, five to eight preparations were studied. From 135 to 162 pollen grains and spores were counted from the macerates of each sample. When calculating the percentage of palynomorphs, the sum of all pollen grains and spores identified, excluding algae, was taken as 100 %. The content of each taxon was calculated from this amount. Pollen and spores were identified according to the Engler classification system.

The Main Results of Palynological Studies. (fig. 6) The spore-pollen spectra of samples nos. 30—31 are similar in composition and dominant pollen of herbaceous plants. A distinctive feature of these spectra is the highest content of woody pollen in the spectra (21.6—13.8 %), as well as its taxonomic diversity. The highest content of wood pollen was recorded in the spectrum of sample no. 31. Pollen of *Pinus* sp. subg *Diploxylon* Koehne dominates in the spectra (12.6—9 %). Deciduous plants of the temperate zone are represented by *Betula* spp. pollen (6.8—2.4 %), and single pollen grains of *Alnus* sp. (0.6%). The group of deciduous plants of the temperate zone is represented

by *Quercus cf. robur* L. (0.6 %), *Carpinus cf. betulus* L., *Carpinus* sp. (1.5—0.6 %), *Corylus cf. avellana* L., *Corylus* sp. (0.7—0.6 %). Shrubs are represented by *Ephedra* sp. pollen (2.4 %). The study of the macerate of the sample no. 31 revealed one *Juglans* pollen grain without obvious signs of redeposition.

At this stage of the research, we did not include it in the spore-pollen spectrum, but we consider it necessary to note the fact of its discovery. Pollen from herbaceous plants makes up to 78.4—85.6 %. This group is dominated by pollen of *Chenopodiaceae* (30.3—47.7 %). The pollen grains of *Artemisia* spp. act as a subdominant (22.3—16.5 %), somewhat less pollen of *Asteraceae*, including *Chichoriaceae* (19.3—10.5 % in total). The spectra of these samples are also distinguished by the highest amount of *Poaceae* pollen (3.7—5.5 %), as well as its most Single pollen of *Fabaceae*, *Lamiaceae*, and *Polygonaceae* was also traced in the spectra. The group of aquatic and coastal plants is represented by the pollen of *Typha* sp. Single spores belong to *Polypodiaceae*. Freshwater algae are also found.

The spectrum of the sample no. 32 differs from the above-described ones by a further decrease in the amount of tree pollen (up to 10.3 %), as well as a decrease in their taxonomic diversity. In addition to *Pinus* sp. subg *Diploxylon kohene* (7.4 %), which dominates in this group, *Betula* spp. pollen (2.2 %) and one *Quercus* pollen grain were identified. The pollen of *Ephedra* sp. is 2.2 %.

Compared to the previous spectra, the dominant group of herbaceous plants (89.7 %) has not changed — *Chenopodiaceae* (36.4 %). Among the subdominants, the second place belongs to *Asteraceae* pollen (26 %), slightly less to *Artemisia* spp. pollen (20 %). Single pollen grains of other herbaceous plants belong to *Fabaceae* and *Polygonaceae*. Spores were absent. Freshwater algae were noted.

The spectra of the samples nos. 33 and 34 differ from the previous ones in the impoverished taxonomic composition of both woody and herbaceous pollen, as well as in the change of dominants among herbaceous pollen.

Wood pollen makes up to 8.6—2.8 %. The smallest amount of it was recorded in the spectrum of the sample no. 34. Among this group, the pollen of *Pinus* sp. subg *Diploxylon kohene* dominates (6.5—1.4 %). It is worth noting the very poor preservation of pollen from the macerate of the sample no. 33. Pollen of *Betula* spp. is included in the spectrum of only the sample no. 33 (1.4 %). Single pollen grains of *Quercus cf. robur* L. were also recorded.

Pollen of herbaceous plants makes up to 91.4—97.2 %. In contrast to the previous spectra, pollen of *Artemisia* spp. dominates in this group (45—44 %). Pollens of *Chenopodiaceae* (22.9—25.2 %) and *Asteraceae* (21.4—25.2 %) are in approximately equal proportions. Pollen of *Poaceae* was not recorded. Single pollen grains of *Euphorbiaceae*, *Linum cf. usitatissimum* L. (*Linaceae*) and *Lamiaceae* were identified. The group of aquatic and coastal-arid plants is represented by a single pollen of *Nupharaceae*. The spore (spectrum of the sam-

Table 1. Results of palynological, paleopedological and archaeological research from the clearing no. 4 of the unit no. 2.0.08

Code of the palynological samples	Names of the soil	Paleopedological stratigraphy	Archaeological stratigraphy
	(Hk, Phk)	III period — 0,1—0,63 m	I — 0,32—0,81 m
		II period — 0,63—1,1 m	III — 0,29—0,81—1,40 m
K – 30/21	H _k	0,8—0,9 m	
K – 31/21	Hpk	0,9—1,1 m	
K – 32/21	Phk	1,1—1,2 m	
		I period — 1,1—1,5 m	IV — 0,46—1,46
K – 33/21	Phk	1,3—1,4 m	
K – 34/21	Pk — (bg?)	1,4—1,5 m	

ple no. 34) belongs to Polypodiaceae. Freshwater algae were also noted.

The materials at our disposal at this stage of research make it possible to reconstruct the composition of the vegetation cover during soil formation.

The analysis of the established spore-pollen spectra, as well as the cyclograms of the ecological structure of spore-pollen spectra (fig. 7), indicates that steppe landscapes dominated within the study area during soil formation. The appearance of pollen of hygrophytes and freshwater algae in the specified territory may indicate the existence of nearby freshwater reservoirs, or that the territory was periodically flooded by river waters. At the same time, the vegetation of the periods of formation of individual horizons of the studied ancient soil was probably somewhat different.

The vegetation of the time of sediment formation in the 1.5—1.4 m interval was the most depleted (fig. 7). Perhaps at this time, only herbaceous coenoses dominated, the main component of which was various *Artemisia*. Chenopodiaceae and Asteraceae were subdominant. The steppe communities also included representatives of the Euphorbiaceae family and the *Linum* genus (*Linaceae*). Tree species were probably not part of the vegetation at all. This is evidenced by the amount of tree pollen (2.8 %) and its belonging to plants of the genera *Pinus* and *Quercus*. This pollen can be transported by wind over long distances. The plant communities of the time of sediment formation in the interval of 1.4—1.3 m was also characterised by a small diversity. The composition of herbaceous communities of this time was almost identical to the previous interval. The nature of the dominants also did not change (fig. 7).

Subsequently, the dominants of herbaceous communities changed (fig. 7). In particular, during the formation of sediments of the 1.2—1.1 m interval, various Chenopodiaceae had become the main component of herbaceous communities, with Asteraceae and *Artemisia* acting as subdominants. Since pollen of woody plants played an insignificant role in the spectra (10.3 %), it could be considered an invasive species.

At the same time, given the clear trend of increasing the number and taxonomic diversity of tree pollen from spectra from the lower soil layers to those from the upper ones, we consider it legitimate to assume the existence of separate tree communities with pine, birch and oak along

the river terraces. The number of these communities increased from the time of formation of the Phk horizon to the time of formation of the Hk horizon (fig. 3). In particular, during the formation of the Hpk and Hk horizons (samples nos. 31, 30) within the study area, there were separate small woody communities on lowered relief elements, which, in addition to *Pinus* and *Betula*, included *Alnus*, *Carpinus*, *Quercus*, and *Corylus*.

The herbaceous communities, in addition to the dominant Chenopodiaceae, consisted of Asteraceae and *Artemisia* with minor participation of forbs. Regarding Poaceae pollen, numerous studies by palynologists have established that the participation of Poaceae pollen in subfossil spore-pollen complexes of the steppe zone is underestimated compared to their participation in the modern vegetation cover (Зубець 1971; Безусько Л. Г., Мосякін, Безусько А. Г. 2011). Taking into account these data, Poaceae are included in the dominant complex if their content in the subphosphorus complex was greater than or equal to 5 %. Therefore, we can include Poaceae only in the dominant vegetation complex of the time of the Hpk horizon formation. The presence of *Triticum* sp. (wheat) in the spectrum may be an evidence of the development of agriculture within the area under study. During the formation of the Phk and Hk horizons, the herbaceous communities probably included only single Poaceae, and during the formation of sediments at depths of 1.4—1.3 m and 1.5—1.4 m, Poaceae were not included in the vegetation at all.

Since *Ephedra* pollen is not recorded in all spectra and accounts for less than 10% (according to: Безусько Л. Г., Мосякін, Безусько А. Г. 2011), it cannot be included in the dominant complexes. It is likely that single *Ephedra* were part of the steppe cenoses at the time of formation of the Hpk, Phk and Pk horizons. According to L. G. Bezusko, A. G. Bezusko, and S. L. Mosiakin, a direct correlation between the participation of *Ephedra* in modern cenoses and the content of its pollen in subfossil spore-pollen spectra was traced.

Results of archaeological research

Three archaeological stratigraphic layers were traced in the clearing no. 4 (Гаврилюк та ін. 2023, с. 272). They correlate well with the paleoecological ones (table 1).

Layer I is a modern, doubly dense, heterogeneous, mixed layer of light grey to grey-brown colour with a large number of small and medium-sized stones. According to the data from the clearing no. 4, this layer correlates with the Hdk layer. On the southern side of unit no. 2, it was traced to a depth of 0.32 m from the modern surface. The layer contained modern debris along with archaeological material. The archaeological material was dominated by fragments of handmade pottery (fig. 8, 1—2), which accounted for 52.7 % of the total material. The second place was occupied by fragments of ceramic containers, which accounted for 36.3 %. Among them were fragments of light-coloured amphorae, probably of Heracleian production. The layer also contains single fragments of orange and pink clay amphorae, as well as Aegean Pseudo-Koan containers. Fragments of the walls of amphorae from unidentified production centers were also found in this layer. Tableware from layer I is represented by fragments of grey clay pottery. Its percentage share was 9.1 %. Among the individual finds we can note a ceramic cork (fig. 8, 3), stone items: fishing weights (fig. 8, 4—5) a fragment of a grain grinder, and a fragment of a reused funerary slab. Traces of gradual natural destruction of the stone defenses (archaeological period III) show the cessation of life at the site. The nature of the destructive processes indicates that this occurred rather slowly, and in the comparison with other hillforts of this type (for example, Anivka hillfort). Single archaeological finds and the absence of traces of fires may indicate that the inhabitants of the Konsulivka hillfort left it with everything they needed and the defensive structures were destroyed without human intervention.

Layer I overlapped the underlying **layer III**. **Layer II** was not observed in the clearing no. 4. The depth of layer III in the southern side of unit no. 2 ranged from 0.29 to 0.81 m from the modern surface. This is a dense, heterogeneous layer of fine-grained silt loam, grey-brown to yellowish-brown in colour with single small stones, inclusions of fine-grained limestone, mainland loess washes, molehill, ceramics and animal bones. In unit no. 2, layer III laid directly on the escarpment of a defensive ditch dug in the mainland loess. Only in the southern part of the units it overlapped with layer no. IV. In unit no. 2, the mainland was at a level of sparse of 1.40 m (in the south-western part of the unit) and — 3.58 m (in the north-eastern part of the unit). The archaeological material in the layer is sparse. It is dominated by fragments of handmade

pottery (fig. 8, 6—7), which account for 39.2 % of the total number of finds of 31.4 % of the found material layer was made up of clay coating fragments. The third place was occupied by fragments of amphorae containers, which accounted for 26.6 % of the total number of finds. This group was dominated by fragments of light- and orange-fired amphorae. Single fragments of pink-clay and pseudo-Kos-amphorae with double-barrelled handles were also found in the layer (fig. 8, 8). Tableware is represented by a single fragment of a grey clay vessel wall. Its percentage participation reached only 2 % of the total archaeological material from the layer III. Palynological samples K-32/21, K-31/21, and K-30/21 come from this archaeological layer (archaeological period II), which characterises the subsequent xerophytisation of vegetation. The basis of bog cenoses were wormwood plants (*Artemisia* sp.). However, unlike the previous period, their percentage is much lower — up to 22.3 %. Asteraceae, together with Chichoriaceae and Poaceae (cereals, mint) and even spelt (*Triticum* sp.) pollen, make up a significant share. The vegetation of the second period is characterised by the presence of *Ephedra* sp. pollen, which is an indicator of a dry warm period. A certain amount of tree pollen is recorded in this layer (fig. 7).

The analysis of the vegetation reconstructed on the basis of palynological studies shows the presence in the natural environment of the Konsulivka hillfort of pasture digression signs, which in the previous period, namely in the 3rd century BC, had the character of a zonal phenomenon. As it turned out, grass biocenoses in the environment of Konsulivka hillfort (layer IV, this part had not been inhabited yet) and their composition still largely contains pasture weeds, the share of which in the vegetation composition corresponds to two stages of pasture digression inherent in modern pastures of the steppe zone of south-eastern Ukraine (Шевчук 2006, с. 187). Particular attention should be paid to the family Chenopodiaceae. Ven. (*quinua*), the genera *Ephedra* (ephedra) and *Artemisia* (wormwood), which are undoubtedly indicators of the spread of sod-grass and wormwood-grass steppes (Безузько, Мосякін, Цимбалюк 2003, с. 393-395). Most authors associate the change of the herbaceous plant group to another not only with natural, but primarily with anthropogenic influence (e.g., Артющенко 1982, с. 6-130), which is recorded in this part of the settlement with the appearance of signs of its settlement — an increase in the number of archaeological finds.

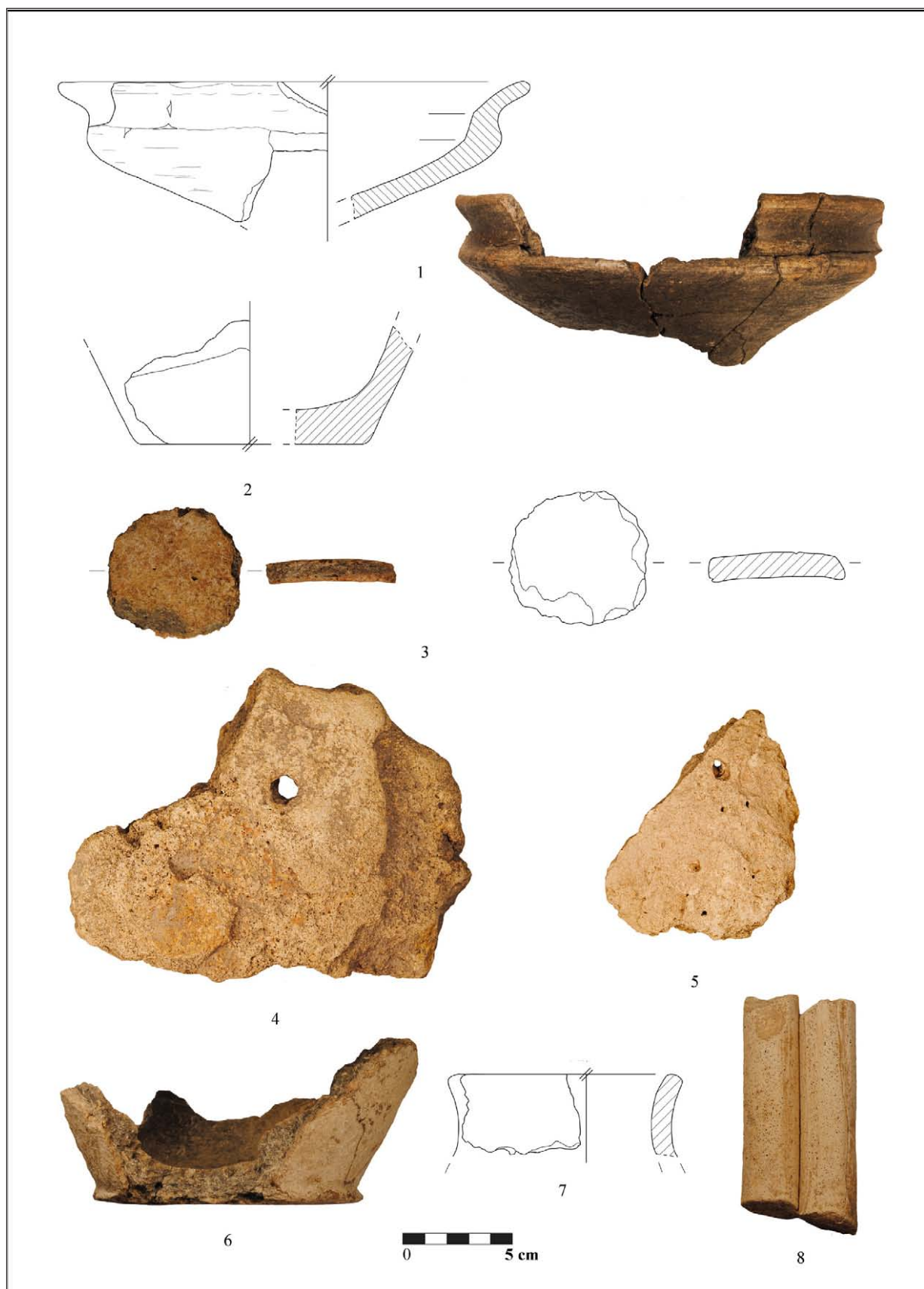

Fig. 8. Archaeological finds from excavation site no. VI — from ancient soil

The correlation of the results of paleopedological and palynological studies with the archaeological materials of the Konsulivka settlement allowed stating that according to paleopedological data, for the first time in the archaeology of antiquity, a preserved “ancient” soil was described at the Konsulivka hillfort which is reliably dated by the archaeological material of the 1st century BC — 2nd century AD. Unlike the surface soil, it is characterised by a lower humus content, and was formed in a shorter time and is more evenly humified. The peculiarity of the ancient soil is the presence of a cemented karst formation and a more compacted brownish-palustrine horizon at the base. The ancient soil is close to the chestnut soils of modern Ukraine, but differs from the modern background soil by a shorter profile and secondary to carbonation.

The analysis of the vegetation composition obtained as a result of palynological research allows us to identify some features of cattle breeding as one of the main branches of the economy of the Lower Dnipro population at the turn of the era. Together with agriculture, the organisation of which had many similarities with the ancient system of farming, cattle breeding remained the basis of the economy of the population of this region (Гаврилюк 2013, с. 567-568).

If we pay attention to the methods of cattle breeding and compare the composition of the herd of the previous Classical period with the herd of the inhabitants of the Lower Dnipro settlements of the 1st century BC — 2nd century AD, we will notice that in the post-Scythian period in the Lower Dnipro the amount of cattle bones decreases (from 24 to 32 % of bones from kitchen remains) against 50 % in the Middle Scythian period. The number of sheep-goat bones remains unchanged. It is known that sheep farming is especially in demand in times of crisis. In addition, the role of pigs in the herds of the inhabitants of the Lower Dnipro settlements is noticeably increasing: the share of pig bones in the kitchen remains is 16—32 %, while in the Middle Scythian period they only start to appear (Журавльов 1995, p. 134). The composition of the herds belonging to the inhabitants of the Lower Dnipro settlements indicates a decrease in the mobility of herds. It seems that stall-based cattle breeding with homestead grazing was concentrated in the suburbs (examples are Annivka or Havrylivka hillforts). The same system could have been in place at the Konsulivka hillfort.

Palynological studies of samples from the two periods of the mentioned hillfort contain informa-

tion about the vegetation synchronous with the emergence of the settlement and the beginning of the economic use of its environment. In other words, they make it possible to determine some features of economic activity, primarily the use of pastures and the presence of certain signs of pasture deterioration due to unregulated usage.

The evidence of environmental degradation due to pastoral digression in the area of the Konsulivka hillfort is the presence of saiga bones in the archaeozoological spectra of wild animals — indicators of digression (Журавльов 1995, с. 34). The main food of these animals is pasture weeds (Динесман 1982, с. 13). This assumption is supported by the methods of cattle breeding (Гаврилюк 2013, с. 567-568), as well as the composition of the herd in the households of the population of the Lower Dnipro settlements (Цалкин 1966, с. 80-116), which was dominated by sheep and horses that trampled on pastures intensively. It is impossible to speak about the scale of digressive phenomena based on the materials of one settlement, but the fact of this phenomenon should be recorded.

Similar studies conducted at the modern scientific level on archaeological sites synchronous to the Konsulivka hillfort and located on the territory of the Eurasian steppe belt (e.g. Демкин 1997, с. 210; Иванов, Демкин 1999, с. 106-1136; Лисецкий 2008, с. 913-927; 2015, с. 94-99) indicate the instability of the steppe agrocenosis and their tendency to develop pasture digression.

Conclusions

According to paleopedological data, for the first time in the archaeology of antiquity, preserved “ancient” soil has been described at the Konsulivka hillfort, which, according to archaeological material, is reliably dated to the 1st century BC — 2nd century AD. Unlike the surface soil, it is characterised by a lower humus content, a shorter time formation, and that it is more evenly humified. The ancient soil is similar to the chestnut soils of modern Ukraine.

The ancient soil corresponds to drier soil formation conditions (southern variations of the dry steppe). According to climatologists, who believe that climate change could have been regional in nature, the territory of the Lower Dnipro region could have been part of the Roman climatic optimum zone, i.e., a short period of the sub-Atlantic period, covering the time frame

from 250 BC to 400 AD (Patterson et al. 2010, p. 530-610).

Paleopedological studies have confirmed that the Konsulivka hillfort is a multi-layered monument, as evidenced by the stratigraphy of all excavations at the site, including excavation site no. VI. Thus, a comprehensive interdisciplinary study made it possible to clearly distinguish three periods in the history of the hillfort.

According to the palynological analysis, the composition of the vegetation cover (about 40 names) of pastures and meadows that ensured the development of cattle breeding in the economy of the inhabitants of Konsulivka hillfort was reconstructed. Changes in the condition of pastures during the existence of the hillfort were traced. The

beginning of the deterioration of the biocenosis as a result of anthropogenic intervention was recorded.

The conclusions presented here relate to the natural environment of only one of the 15 settlement groups of the Lower Dnipro region, the study of which is of particular importance in the current conditions of total destruction of archaeological sites in the Dnipro River region after the explosion of the Kakhovka Hydroelectric Power Station.

Our work is only the first step in the study of the Lower Dnipro hillforts in their natural environment. The conducted comprehensive interdisciplinary research has shown the prospects of the proposed new direction of studying the settlement structures of antiquity.

Абікулова, М. Й. 1994. Керамічна тара з пізньоскіфських пам'яток Нижнього Дніпра. *Археологія*, 1994, № 3, с. 78-84.

Артющенко, А. П. 1982. *Растительность Степи Украины в четвертичном периоде (по данным споропыльцевого анализа)*. Киев: Наукова Думка.

Безусько, Л. Г., Мосякін, С. Л., Цимбалюк, З. М. 2003. Пилок родини *Chenopodiaceae*. vent. — індикатор природних та антропогенних змін рослинного покриву України в голоцені. *Наукові записки КМА. Т.32, природничі науки*, с. 393-395.

Безусько, Л. Г., Мосякін, С. Л., Безусько, А. Г. 2011. *Закономірності та тенденції розвитку рослинного покриву України у пізньому плейстоцені та голоцені*. Київ: Альтерпрес.

Бреде, К. А. Розкопки Гаврилівського городища рубежу нашої ери. *Археологічні пам'ятки УРСР*, Т. IX, Київ, с. 191-204.

Веклич, М. Ф. 1987. *Проблеми палеоклиматології*. Киев: Наукова Думка.

Веклич, М. Ф., Матвишина, Ж. Н., Медведев, В. В., Сиренко, Н. А., Федоров, К. Н. 1979. *Методика палеопедологических исследований*. Киев: Наукова думка.

Ветштейн, Р. І. 1960. Розкопки внутрішньої лінії оборонних споруд Гаврилівського городища. В: Даниленко, В. М., Лагодзька, О. Ф., Фурманська, А. І. (ред.), *Археологічні пам'ятки УРСР*, Т.IX. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР., с. 204-210.

Визьжєв, Р. І. 1960. Роботи на ділянці Б поселення в с. Золотий Балці. В: *Археологічні пам'ятки УРСР*, IX. Київ, с. 166-175.

Вязьмітіна, М. І. 1962. Золота Балка Поселення сарматського часу на Нижньому Дніпрі. Київ: Видавництво АН Української РСР.

Гаврилюк, Н. А. 2013. *Економика Степной Скифии*. Київ: Видавець Олег Філюк.

Гаврилюк, Н. О., Матера М., Дептула О., Шелеметьєва Н., Петрашина П. 2023. Дослідження Консулівського городища у 2021 р., *Археологічні дослідження в Україні 2022 р.*, Київ: Інститут археології НАНУ, с. 271-273.

Гошкевич, В. И. 1913. Древние городища по берегам Низового Днепра. *Известия Археологической комиссии*, 47, с. 118-133.

Демкин, В. А. 1997. *Палеопочвоведение и археология: интеграция в изучении истории природы и общества*. Пушчино: Наука.

Динесман, Л. Г. 1982. Изменение численности копытных в степях Европейской части СССР в голоцене. *Бюллетень МОИП, отделение биологии*, Т.37, 2, с. 3-13.

Добровольський, А. В. 1960. Розкопки ділянок А і Г та могильника Золотобалківського поселення рубежу нашої ери в 1951 і 1952 рр. В: *Археологічні пам'ятки УРСР*, IX. Київ, с. 141-166.

Журавльов, О. П. 1995. Фауна из скифских поселений Нижнего Поднепровья. В: *Гаврилюк Н. А. Скотоводство степных скифов (препринт)*. Киев, с. 128-138.

Зубець, Р. Я. 1971. Спорово-пилкові дослідження поверхневих шарів ґрунту степової частини України. *Український ботанічний журнал*, 28, 2, с. 192-198.

Иванов, И. В., Демкин, В. А. 1999. Почвоведение и археология. *Почвоведение*, 1, с. 106-113.

Лисецкий, Ф. Н. 2008. Агрогенная трансформация почв сухостепной зоны под влиянием античного и современного этапов земледельческого использования. *Почвоведение*, 8, с. 913-927.

Лисецкий, Ф. Н. 2015. Рективная инфраструктура ландшафтов Северного Причерноморья и ее датировка. *География и природные ресурсы*, 3, с. 94-99.

Никоненко, Д. Д. 2015. Пізньоскіфське Консуловське городище. *Археологія*, 1, с. 91-99.

Пархоменко, О. Г. 2015. Методичні основи дослідження голоценових ґрунтів як індикатора зміни природних умов минулого: геоархеологічний аспект. *Фізична географія та геоморфологія*, 2, с. 16-21.

Фабриціус, І. Ф. 1930. Розкопки Любимівського городища. *Вісник Одеської комісії краєзнавства. При Українській Академії наук*. Ч. 4-5. Секція археологічна. В: Дложєвський, С. (відп. ред.) Видання Одеської комісії краєзнавства при УАН. Одеса, с. 30-31.

Цалкин, В. И. 1966. Древнее животноводство племен Восточной Европы. *Материалы по истории и археологии*, 135, с. 1-157.

Чирков, А. П. 1867. Краткий очерк городищ, находящихся по Днепру и его лиману. *Записки Одесского общества истории и Древностей*, 6, с. 546-550.

Шапошнікова, О. Г. 1960. Роботи на ділянці В Золотобалківського поселення у 1952 році. В: *Археологічні пам'ятки УРСР*, IX, с. 176-180.

Шевчук О. М. 2006. Дигрессивні ряди степових пасовищ на південному сході України. *Наукові основи збереження біорізноманітності: Тематичний збірник Інституту екології Карпат НАН України*. Донецьк, с. 186-195.

Ebert, M. 1913. Ausgrabungen bei dem "Gorodok Nikolajewka" am Dnjepr, Gouv. Cherson. *Praehistorische Zeitschrift*. V, S. 80-148.

Schliz, D. 1913. Die Schädel aus der Nekropole von Ni-

kolajewka am Dnjepr (Gouv. Cherson). *Praehisto-rische Zeitschrift*. V, S. 148-157.

Matera, M., Nykonenko, D., Gavrylyuk, N. Lech, P. 2022. Some Remarks about Konsulovskoe a Lesser-Known Late Scythian Hillfort on the Lower Dnieper. In: Boardman, J., Hargrave, J., Avram, A., Podossinov, A. V. (eds.), *Connecting the Ancient West and East: Studies Presented to*

Prof. Gocha R. Tsetskhladze. Leuven, Paris, Bristol: Peeters., p. 612-633.

Patterson, W. P., Dietrich, K. A., Holmden, C., Andrews J. T. 2010. *Two Millennia of North Atlantic Seasonality and Implications for Norse Colonies*. Proc. Natl. Acad. Sci. U.S.A., 107 (12): 5306–10, Bibcode:2010PNAS..107.5306P, doi:10.1073/pnas.0902522107, PMC.

Н. О. Гаврилюк¹, О. А. Сіренко², Ж. М. Матвіїшина³, М. Матера⁴

¹Доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, відділ античної археології, ORCID: 0000-0002-2369-5701, gavrylyuk_na@ukr.net

²Доктор геологічних наук, головний науковий співробітник, відділ стратиграфії та палеонтології кайнозойських відкладів, Інститут геології НАН України, Київ; ORCID: 0000-0002-8019-6407, o_sirenko@ukr.net

³Доктор географічних наук, провідний науковий співробітник, відділ палеогеографії, Інститут географії НАН України, ORCID: 0000-0003-1412-7232, zhmatv.paleo@gmail.com

⁴Доктор археології, Університет Варшави, факультет археології, ORCID: 0000-0003-4913-0749, marcinmatera@uw.edu.pl

ПАЛЕОЕКОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КОНСУЛІВСЬКОГО ГОРОДИЩА ТА ЙОГО ОТОЧЕННЯ

Представлено результати палеопедологічних, палінологічних та археологічних досліджень Консулівського городища, розташованого на правому березі Дніпра біля с. Республіканець Бериславського р-ну Херсонської обл. Геоархеологічні дослідження на пам'ятках Нижнього Подніпров'я здійснено вперше.

Мета цієї роботи представити перші результати геоархеологічних досліджень (палеопедологічних, палінологічних та археологічних) у комплексі; показати перспективність таких робіт на античних пам'ятках.

У вересні 2021 р. проводилися розкопки північно-західного кута великої фортеці Консулівського городища. Виявлено залишки кам'яної оборонної стіни близько та кутовий в'їзд на городище. Здійснено п'ять палеопедологічних розчисток на городищі та за його межами.

Виявлено законсервованим античний ґрунт, що датується I ст. до н.е. — II ст. н.е. і характеризується меншим вмістом гумусу, має гарно виражений Рк. Особливістю античного ґрунту є наявність ущільненого буро-пального горизонту в основі. Він близький до каштанових ґрунтів сучасної України. Палеопедологічними дослідженнями підтверджено, що культурний шар городища складається з трьох прошарків, тобто Консулівське городище є багат шаровою пам'яткою, про що свідчить і археологічна стратиграфія.

Палінологічні дослідження зразків містять інформацію про рослинність, синхронну виникненню городища та початку господарського використання його довкілля. Зміна рослинної групи на іншу пов'язується не тільки з природним, але з антропогенним впливом.

Отже, комплексний аналіз довкілля підтвердив багат шаровий характер культурного шару городища. Аналіз рослинності свідчить про наявність у природному оточенні Консулівського городища ознак пасовищної дигресії. Перші міждисциплінарні дослідження на Консулівському городищі показали перспективність таких робіт на археологічних пам'ятках античності.

К л ю ч о в і с л о в а: степовий регіон, Нижнє Подніпров'я, давньогрецький період, геоархеологічні дослідження, палеопедологічні дослідження, палінологічні дані.

References

- Abikulova, M. Y. 1994. Ceramic Ware from Late Scythian Settlements of the Lower Dnieper, *Arheologia*, 3, p. 78-284.
- Artushchenko, A. P. 1982. Rastytelnost Stepі Ukrainy v chetvertichnom periode (po dannym sporo-pyltsevoho analiza). Kyiv: Naukova Dumka.
- Bezusko, L. H., Mosiakin, S. L., Tymbaliuk, Z. M. 2003. Pollen of the Family chenopodiaceae vent. — as an Indicator of Natural and Qaternary Changes of Vegetation of Ukraine in Holocene, *Naukovi zapysky KMA*. T.32, *Pryrodnychi Nauky*, p. 393-395.
- Bezusko, L. H., Mosiakin, S. L., Bezusko, A. H. 2011. *Zakonomirnosti ta tendentsii rozvytku roslynnoho pokryvu Ukrainy u piznomu pleistotseni ta holotseni*. Kyiv: Alterpres.
- Brede, K. A. Rozkopky Gavrylivskoho horodyshcha rubezhu nashoi ery. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, T. IX. Kyiv, p. 191-204.
- Veklich, M. F. 1987. *Problemy paleoklimatologii*. Kyiv: Naukova Dumka.
- Veklich, M. F., Matviishina, Zh. N., Medvedev, V. V., Sirenko N. A., Fedorov, K. N., 1979. *Metodika paleopedologicheskikh issledovaniy*. Kyiv: Naukova Dumka.
- Vetshtein, R. I. 1960. Rozkopky vnutrishnoi linii oboronnykh sporud Gavrylivskoho horodyshcha. In: Danylenko, V. M., Lahodvka, O. F., Furmanska, A. I. (eds.) *Arkheolohichni pamiatky URSR* T.IX. Kyiv, p. 204-210.
- Vyiezhev, R. I. 1960. Roboty na diliantsi B poselennia v s. Zolotii Baltsi. *Akheolohichni pamiatky URSR*, T. IX. Kyiv, p. 166-175.
- Viazmitina, M. I. 1962. *Zolota Balka Poselennia sarmatskoho chasu na Nyzhnomu Dnipro*. Kyiv: Vyd-vo AN Ukrainskoi RSR.

- Gavryliuk, N. O. 2013. *Ekonomika Stepnoi Skyifii*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk.
- Gavryliuk, N. O., Matera, M., Deptula, O., Shelemetieva, N., Petrashyna, P. 2023. Excavations of the Konsulivske Hillfort in 2021, *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2022 r.*, Kyiv: Instytut arkheolohii NANU, p. 271-273.
- Goshkevich, V. I. 1913. Drevnie gorodishcha po beregam Nizovogo Dnepra. *Izvestia Arheologicheskoi komissii*, 47, p. 118-133.
- Demkin, V. A. 1997. *Paleopochvovedenie i arkheologia: integratsia v izuchenie istorii prirody i obshchestva*. Pushchino: Nauka.
- Dinesman, L. G. 1982. Izmenenie chislennosti kopytnykh v stepiakh Evropeiskoi chasti SSSR v golotsene. *Biulleten MOIP, ot-delenie biologii*. T.37, 2, p. 3-13.
- Dobrovolskyi, A. V. 1960. Rozkopky dilianok A i H ta mohylnya Zolotobalkivskoho poselennya rubezhu nashoyi ery v 1951 i 1952 rr. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. T. IX, p. 141-166.
- Zhuravlev, O. P. 1995. Fauna iz skifskikh poselenii Nizhnego Podneprov'ia. *Gavriliuk N. A. Skotovodstvo stepnykh skifov (preprint)*, p. 128-138.
- Zubets, R. Ya. 1971. Sporovo-pylkovi doslidzhennia poverkhnevnykh shariv gruntu stepovoi chastyny Ukrainy. *Ukrainskyi botanichnyi zhurnal*. T. 28, 2, p. 192-198.
- Ivanov, I. V., Demkin, V. A. 1999. Soil Science and Archaeology, *Pochvovedenie*, 1, p. 106-113.
- Lisetskii, F. N. 2008. Agrogenic Transformation of Soils of the Dry-Steppe Zone under the Influence of Ancient and Modern Stages of Land Use. *Soil Science, Pochvovedenie*, 8, p. 913-927.
- Lisetskii, F. N. 2015. Recreational Infrastructure of Landscapes of the Northern Black Sea Coast and Its Dating. *Geography and Natural Resources, Geografia i prirodnie resursy*, 3, p. 94-99.
- Nykonenko, D. D. 2015. The Late Scythian Hillfort Konsulovka, *Arheologia*, 1, p. 91-99.
- Parkhomenko, O. G. 2015. Methodological Foundations of the Study of Holocene Soils as an Indicator of Changes in Natural Conditions of the Past: Geoarchaeological Aspect. *Physical Geography and Geomorphology, Fizychna geohrafia ta heomorfologia*. 2, T. 8, p. 16-21.
- Fabrytsius, I. F. 1930. Rozkopky Liubymivskoho horodyshcha. In: Dlozhevskyi, S. (ed.) *Visnyk Odeskoi komisii kraieznavstva pry Ukrainskii Akademii nauk. CH. 4-5. Sektsia arheolohichna. Vydannia Odeskoi komisii kraieznavstva pry UAN*, p. 30-31.
- Tsalkin, V. I. 1966. Drevnee zhivotnovodstvo plemen Vostochnoi Evropy. *Materialy po istorii i arkheologii*, 135, p. 1-157.
- Chirkov, A. P. 1867. Kratkii ocherk gorodishch, nakhodiaschikhsia po Dnepru i ego limanu. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i Drevnostei*, 6, p. 546-550.
- Shaposhnikova, O. H. 1960. Roboty na diliantsi U Zolotobalkivskoho poselennia u 1952 rotsi. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. T. IX, p. 176-180.
- Shevchuk, O. M. 2006. Digressive Steppe Pasture Rows in Southeastern Ukraine. *Scientific Basis of Biodiversity Conservation: Thematic Collection of the Institute of Carpathian Ecology of the National Academy of Sciences of Ukraine*, p. 186-195.
- Ebert, M. 1913. Ausgrabungen bei dem „Gorodok Nikolajewka“ am Dnjepr, Gouv. Cherson. *Praehistorische Zeitschrift*. V, S. 80-148.
- Schliz, D. 1913. Die Schädel aus der Nekropole von Ni-kolajewka am Dnjepr (Gouv. Cherson). *Praehistorische Zeitschrift*. V, S. 148-157.
- Matera, M., Nykonenko, D., Gavryliuk, N., Lech, P. 2022. Some Remarks about Konsulovskoe a Lesser-Known Late Scythian Hillfort on the Lower Dnieper. In: Boardman, J., Hargrave, J., Avram, A., Podossinov, A. V. (eds.), *Connecting the Ancient West and East: Studies Presented to Prof. Gocha R. Tsetskhladze*. Peeters, p. 612-633.
- Patterson, W. P., Dietrich, K. A., Holmden, C., Andrews, J. T. 2010. *Two Millennia of North Atlantic Seasonality and Implications for Norse Colonies*. *Proc. Natl. Acad. Sci. U.S.A.*, 107 (12): 5306–10, Bibcode:2010PNAS..107.5306P, doi:10.1073/pnas.0902522107, PMC.

© І. В. САПОЖНИКОВ, О. С. СІНЕЛЬНИКОВ* 2023

ВІЙСЬКОВИЙ ТАБІР КОБЛЕВЕ ТА ЗАХІДНИЙ КОРДОН ХОРИ ОЛЬВІЇ РИМСЬКОГО ЧАСУ

Статтю присвячено результатам перших археологічних досліджень римського військового табору поблизу с. Коблеве на лівому березі Тилігульського лиману, а також публікації наративних і картографічних джерел щодо нього, створених дослідниками й топографами середини XIX ст. Аналіз матеріалів робіт 2021 р. дозволив у загальних рисах відтворити конструкції укріплень табору і датувати їх існування другою половиною I ст. н. е. Зроблено висновки, що цей об'єкт входив до системи загальної оборони хори Ольвії римського часу, яка складалася не з лінійних оборонних споруд (валів із ровами, як вважалося раніше), а із системи укріплень окремих міст та поселень і військових таборів-фортів, зв'язаних біля найважливіших магістральних доріг.

К л ю ч о в і с л о в а: хора Ольвії, шлях варварів, римська доба, I ст. н. е., земляний військовий табір, укріплений давній курган.

Нарис досліджень прибережних околиць с. Коблеве

З погляду історії пошуків та інтерпретації пам'яток поблизу с. Коблеве найбільш інформативними є свідчення, які належать до середини XIX ст., а саме до 1830—1860-х років. Попередня характеристика польових пошуків, картографічних робіт і випадкових знахідок означеного періоду була викладена в окремій статті (Сапожников 2021а; див. також Сапожников 2021б). Однак, враховуючи специфіку досліджень укріплень і лапідарних джерел римського часу, вважаємо за необхідне представити історіографію питання в повному обсязі.

Околиці с. Коблеве на березі гирла Тилігульського лиману та прилеглий ділянки Чор-

ного моря відомі, зокрема, значною кількістю курганів (рис. 1—2), двома поселеннями (городищем) і ґрунтовим могильником черняхівської культури, знахідками монет (Гребенников та ін. 2010, с. 31-32; та ін.). Тут знайдено також три мармурові плити з посвятами Ахіллу Понтарху: в 1836 та 1839 рр. (дві в одному кургані), у 1863 р. на правому березі лиману Карабаш, а також ще одну в 1911—1912 рр. у невідомому місці, яка досі неопублікована.

М. Н. Мурзакевич описав урочище, де у 1836 та 1839 рр. випадково знайдено плити, як «розташоване неподалік гирла Тилігульського лиману... на відстані трохи більше версти від житла, поблизу моря»¹, де мешканці шукали придатний для будівництва камінь. «Місце це обрали вони тому, що на ньому помітно було кілька невеликих земляних підвищень і заглиблень, нібито після будівель, що тут стояли.... Рівно через три роки після того, під час таких пошуків улітку 1839 року майже на тому самому місці викопано іншу мармурову дошку і також доставлено поміщикові Ф. О. Кобле»² (Мурзакевич 1844, с. 277). Як бачимо, вже перші знахідки біля с. Коблеве були унікальними; особливе значення мав висновок про існування тут великого поселення, сліди якого були помітні на поверхні.

Саме тому 1848 р. сюди приїхала експедиція графа О. С. Уварова, у якій брали участь військовий топограф А. Алексєєв та художник М. Вебель (Тункина 2002, с. 249), про що залишилися такі записи: «Тилігульський лиман відокремлений тепер від моря піщаним пересипом майже 1800 саж. [завширшки]. Але варто лише глянути на загальний вигляд цієї місцевості, щоб переконатися, що в давнину лиман з'єднувався з морем і служував зручною гаванню для кораблів. І тепер ще при сильному морсько-

* САПОЖНИКОВ Ігор Вікторович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0003-3889-6714, igors@gcn.ua

СІНЕЛЬНИКОВ Олександр Сергійович — молодший науковий співробітник відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0002-5352-7207, sinelnikoff.senia@gmail.com

¹ Тут і далі — переклад російської мови здійснили автори.

² Кобле Фома Олександрович (англ. Томас Коблі, 1761—1833) — міський голова Одеси в 1814—1815 рр. Отже, скоріше за все, йдеться про його сина Аполлона, хоча у зазначений час співвласницею помістя на рівних правах була й дочка Клаудина.

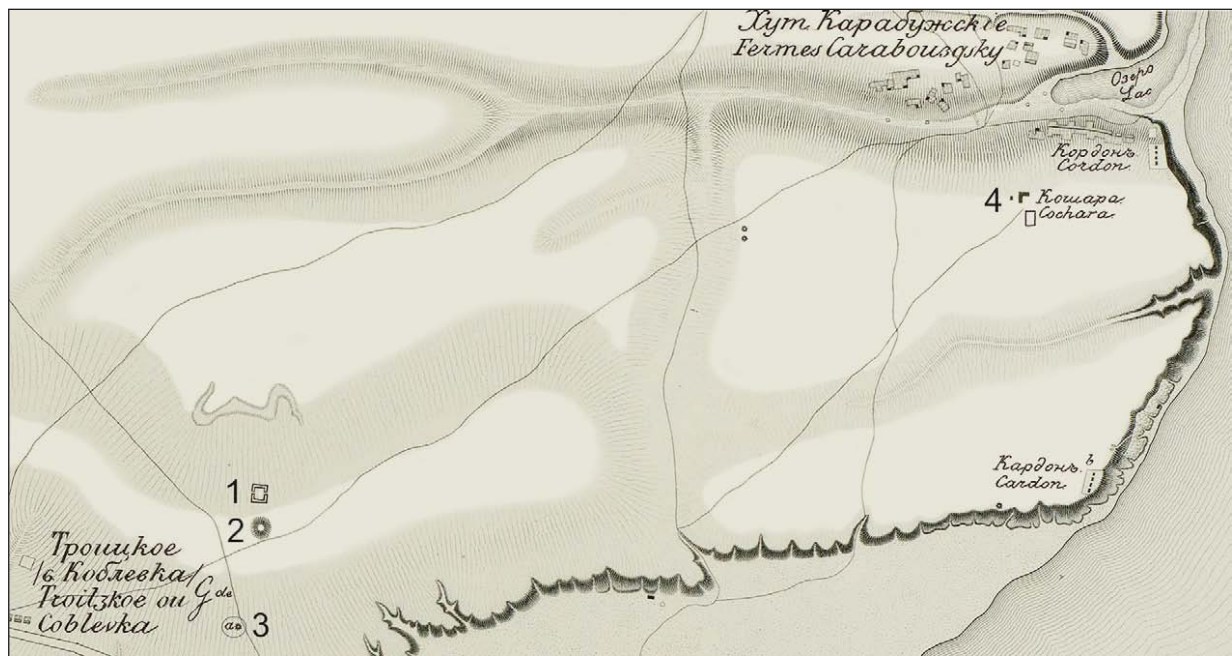

Рис. 1. Район с. Коблеве 1848 р.: 1 — римський табір; 2 — курган Лагуса; 3 — місце знахідки двох плит 1836 та 1839 рр.; 4 — місце знахідки плити 1863 р.

Fig. 1. Kobleve village area in 1848: 1 — a Roman camp; 2 — a Lagus mound; 3 — a place where two slabs were found in 1836 and 1839; 4 — a place where the slab was found in 1863

му вітрі майже весь пересип заливається водою. Праворуч від глядача видно високий берег материка, що різко відокремлюється від пересипу. Давня гавань Одесоса займала весь простір від кордону *b* до кордону з частиною Тилигульського лиману. Кургани, розсіяні берегом лиману, показують до якого місця йшло стародавнє поселення (рис. 1). Воно поширювалося берегом лиману більше як на 13 верст. Судячи з цього незаперечного свідчення, можна зробити висновок, що одеське поселення не було настільки незначним, як вважають деякі письменники. На правому березі лиману кургани лежать разом в одній великій групі; навпаки, біля лівого берега вони розкинуті на великий простір і майже всі окремо один від одного. Мені здається, з цього можна зробити висновок, що головне поселення Одесоса лежало на східній стороні Тилигульського лиману. Ця місцевість так мало була досліджена, що тільки випадково у 1836 та 1839 роках при виїзді з с. Троїцького ліворуч від великої дороги на місці *a* [рис. 1:3] знайшли два написи...» (Уваров 1856, с. 143-144).

До опису додано детальний план, на якому літерою *a*, імовірно, за свідченнями очевидців знахідок, позначений курган, де виявили дві перші лапідарні коблевські пам'ятки (рис. 1: 3). Крім того, за власною ініціативою топограф на-

ніс неподалік від нього земляне квадратне укріплення з двома входами (рис. 1: 1).

Ці спостереження підтвердились під час поїздки до Ольвії професорів Рішельєвського ліцею Ф. К. Бруна, П. В. Беккера та доктора Я. В. Лагуса з Гелсінгфорса в червні — на початку липня 1851 р. Останній повідомив: «Ще досі видно біля Коблевки або Троїцького, на схід від Тилигула в 1½ версті від сільської церкви, біля одного великого кургану квадратний шанець із земляними валами довжиною близько 70 кроків [49,8 м] і заввишки до однієї сажні [2,13 м]» (Лагус 1853, с. 336).

У нещодавно републікованих «Листах із берегів Чорного моря» (Сапожников 2021b) В. Лагус описав ситуацію детальніше: «У Коблевці я вже досить чув про стародавній Одесс, хоча, за винятком хіба самої місцевості, не бачив нічого цікавого в археологічному плані. Але я мушу відзначити мимохідь, що ми під час прогулянки нашої на певній відстані на схід від церкви села і на північ від передбачуваного місця табору побачили курган, який, будучи найбільшим в окрузі, привернув нашу увагу. Підійшовши до нього, ми обміряли майже квадратне земляне укріплення з валом висотою зо два аршини [1,42 м] і довжиною близько 160 футів [48,8 м]. Трава була тут густіша й свіжіша, ніж в інших місцях, але перекази мовча-

Рис. 2. Район с. Коблеве 1869 р. (триверстова карта, аркуш XXX-9, фрагмент)
Fig. 2. Kobleve village area, 1869 (three-versts map, sheet XXX-9, a fragment)

ли. Уява наша розігралася на волі; з усіх можливих припущень мені найбільше подобалася думка, що цей вал насипаний шведами під час походу Карла XII. <...> Тилігул є одним із небагатьох місць, поіменованих у маршруті шведів на Бендери, чому я при описі нашої археологічної прогулянки до Коблевки і висловив припущення, що тамтешні вали, можливо, насипані

ними. <...> Огороджений простір тут майже того самого розміру, що й той, який, за нашим припущенням, займав «Царський намет» біля Очакова. Щоправда, вали тут вищі, зате їх ніхто не розкопував; мало того, у них немає отворів посередині, а є тільки (якщо не помиляюся) вхід в одному кутку; але і те, й інше могло бути зроблено з обережності: ці краї і весь

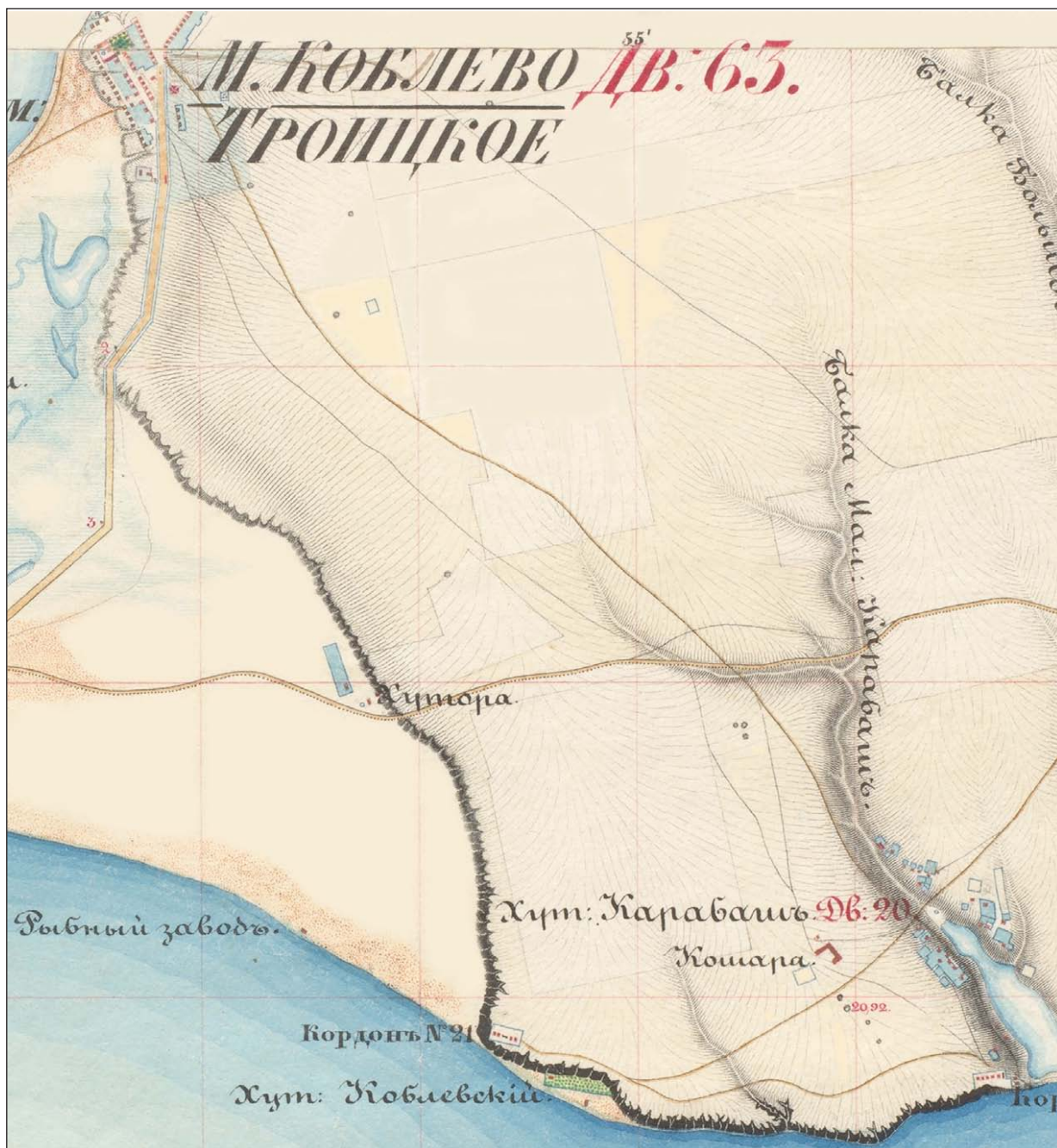

Рис. 3. Пам'ятки та місця знахідок на карті 1851 р. (аркуш XVI-8, фрагмент)
Fig. 3. Sites and places of finds on the map of 1851 (sheet XVI-8, a fragment)

простір від Очакова майже до Бендер не тільки під час шведського походу..., але ще наприкінці минулого століття являли собою неймовірну глушину — обставина, яка також пояснює, чому немає ніяких переказів про цю єдину в степу пам'ятку» (Лагус 1903, с. 579, 597)³.

Важливо, що план 1848 р. разом із картами, знятими в 1851 р., дозволив локалізувати міс-

це знахідки наступного коблевського напису 1863 р., яке В. Н. Юргевич описав так: «На землі, що належить дійсному членові нашого Товариства [Одеського товариства історії та старожитностей. — (ОТІС)] маркізові О. Ф. Паулуччі за 5 верст [5,3 км] від маєтку його с. Троїцького (теж Кобльовки), на піднесеному березі невеликого лиману Карабаського, відокремленого від Чорного моря вузьким пересипом, знайдено цього року німецькими колоністами [колонії Ателенгаль] камінь із грецьким

³ Зазначимо, що Я. В. Лагус повідомив також про аналогічні споруди в урочищі Чортуваті в околицях Ольвії та біля Очакова (див. нижче).

Рис. 4. Територія на південний схід від с. Коблеве: 1 — римський військовий табір; 2 — курган Лагуса; 3 — місце знахідки плит 1836—1839 рр.; I, II — супутникові знімки 2019 та 2021 рр.

Fig. 4. The territory to the south-east of Kobleva village: 1 — a Roman military camp; 2 — a Lagus mound; 3 — a place where the slabs were found in 1836—1839; I, II — satellite images of 2019 and 2021

написом. Він переданий власником у дар Товариству і зберігається нині в Одеському музеї. За словами Паулуччі, на місці знахідки помітні були сліди якихось довгих будівель у формі літери Г з дикого каменю, розібраного потім колоністами. Судячи з розташування згаданих будівель, можна було б припускати, що тут було стародавнє укріплення» (Юргевич 1863, с. 994)⁴. Якщо зіставити ці слова з планом, напрошується висновок: знахідку виявлено в районі кошар у с. Карабаш (нині с. Морське), дещо північніше групи курганів (рис. 1: 4; 2—3).

Ще один напис придбав для музею Товариства близько 1911—1912 рр. член ОТІС С. Д. Пападімітріу, зауваживши, що він був «знайдений у тій місцевості, де він улітку 1910 р. займався попередніми дослідженнями у зв'язку з питанням про місцезнаходження стародавньої Одеси, тобто на березі Тилігульського лиману» (Протокол 1913, с. 79).

⁴ Зауважимо, що місця розташування укріплень (таборів) на картах тих часів іноді могли позначались як кошари, наприклад укріплення в самому с. Коблеве (рис. 3) та в урочищі Чортуватому (Сапожников, Кузьміщев 2022, с. 76, рис. 14).

Приблизно в той самий час три з чотирьох написів дослідив у фондах Музею ОТІС В. В. Латишев, який незабаром їх опублікував (ІОСПЕ I², с. 163, № 138; с. 166-167, № 142; с. 168-169, № 144). Що стосується четвертої плити, то замість неї автор опублікував камінь із двома написами, куплений у 1912 р. у с. Троїцьке на Дністрі (ІОСПЕ I², с. 520-522, № 685-686; з інв. № ОАМ № 50445). Про це беззаперечно свідчить вже згаданий протокол засідання ОТІС від 15 травня 1912 р., на якому прийнято обидва написи (Протокол 1913, с. 77), а також інші факти (Фабрициус 1951, с. 14; Кашуба, Сапожников 2020, с. 360 та ін.)

З огляду на особливості основного об'єкту досліджень, вважаємо за необхідне торкнутись питання давніх доріг цього району, а саме шляху, який, напевне, поєднував Ольвію з Тірою. Доведено наявність цього сухопутного коридору у зв'язці з римським табором і курганами на проміжку від Ольвії до лівого берега Березанського лиману в районі с. Анчекрак, нині с. Кам'янка (Сапожников, Синельников 2020). Про нього як про «Дорогу Варварів»

Рис. 5. Курган Лагуса. Вигляд зі сходу
Fig. 5. The Lagus mound. View from the east

писав у 1850 р. А. О. Скальковський: «Для вивчення справжнього значення Ольвії <...> до неї обов'язково слід їхати сухим шляхом. Одеська поштова дорога привела мене за кілька годин до станції Янчокрак. <...>. Звідси путівцем треба прямувати на південний схід, тобто до Нижнього Бугу. Тут уже не потрібно ніякого провідника: ледве проїхали ми 3 або 4 версти степами, як з'явилися нам 5 або 6 високих курганів із явними ознаками, що це були передові сторожові укріплення нашої емпорії. Просуваючись далі в тому самому напрямку, ми побачили попереду і по флангах цілі сотні курганів — і правильними рядами, і поодиночі розкинуті» (Скальковський 1870, с. 109-110).

Цим вичерпано перелік відомих знахідок, матеріалів та об'єктів перших століть н. е. біля с. Коблеве. Як бачимо, у сукупності вони складають доволі інформативну базу, на якій із високою точністю вдалося прив'язати місця знахідок написів та решток земляних укріплень (рис. 1—3). Ці об'єкти показані на знімках програми Google Earth Pro (рис. 4).

Форт Коблеве та укріплений курган Лагуса

Ці фортифікаційні споруди (власне укріплений район) мають особливе значення. Через те що О. С. Уваров нічого не повідомив про перший із них, його відкривачем слід вважати унтерофіцера Мінського піхотного полку А. Алексєєва. За його планом, це земляне укріплення стояло за 590 саж. (1,25 км) на схід від великого кургану, на схід від узвозу на поштовому тракці, мало прямокутну у плані форму з орієнтацією по лінії схід—захід, рів і два протилежні входи на довгих сторонах. Розміри об'єкта становили близько $95,7 \times 82,5$ м за зовнішніми контурами. Крім того, зазначена й велика Г-подібна в плані споруда поблизу кошари на плато правого берега лиману Карабуш, приблизно в 370 саж. (800 м) на північ від берега Чорного моря в районі мису Карабуш (рис. 1; див. також: рис. 2 і 3).

На знімках програми Google Earth Pro різних років (рис. 4: I, II) об'єкт добре простежується як світло-жовтий прямокутник із зао-

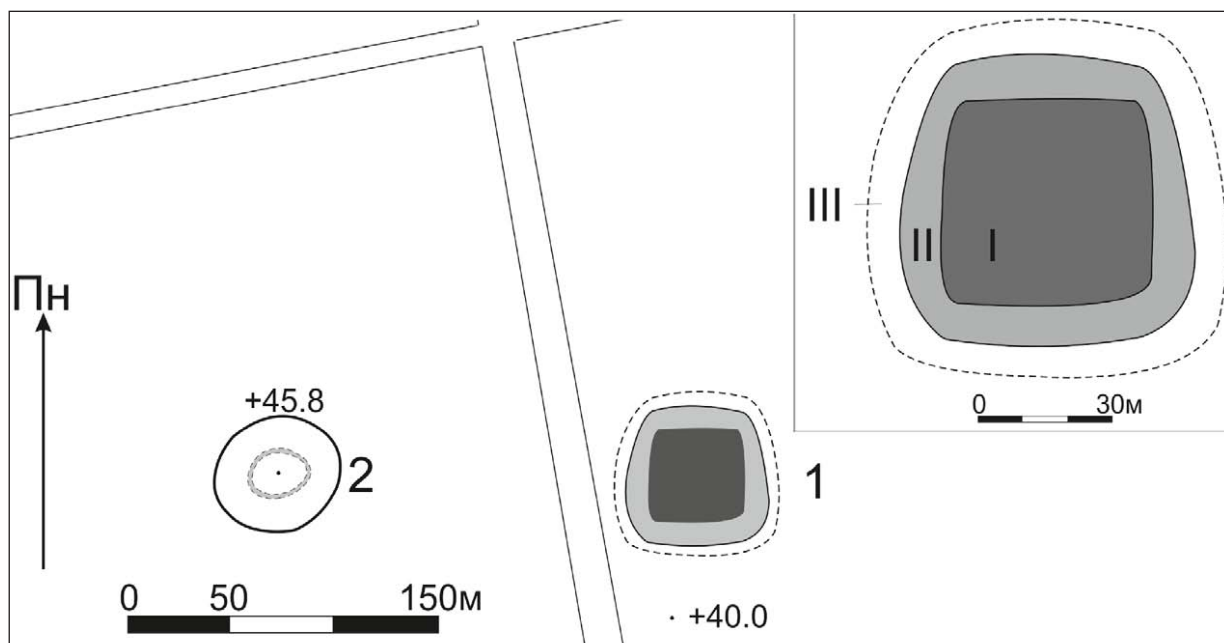

Рис. 6. Схема розміщення римського табору (за даними супутникових знімків та польових досліджень): 1 — римське укріплення; 2 — курган Лагуса; I — внутрішня площа укріплення; II — межі валу за знімками супутника; III — приблизні межі рову; +45.8 — абсолютні висоти

Fig. 6. Layout of the Roman camp (according to satellite images and field research): 1 — a Roman fortification; 2 — a Lagus mound; I — the inner area of the fortification; II — a rampart boundaries according to satellite images; III — approximate boundaries of the moat; +45.8 — absolute altitudes

кругленими кутами, розмірами 75×73 м, у середині якого є темніший квадрат 48×47 м. За 150 м на захід від нього стоїть курган діаметром 51—53 м, на якому видно заглиблення в центрі і овальну в плані виїмку-рів діаметром 33—27 м, який позначений у 1987 р. з висотою 5 м та діаметром 60 м, але без конструктивних особливостей (Гребенников, Бродецкий, Яценко 2010, с. 32-33).

Навесні 2021 р. курган, який має висоту до 4,8 м, та укріплення (табір) оглянув та ідентифікував І. В. Сапожников (2021). Порівняно нещодавно поховальну споруду було пограбовано крізь яму по центру розмірами близько $4,5 \times 2,5$ м і глибиною до 2,0 м, причому викид із неї частково засипав північно-західну частину згаданого кільцевого рову (рис. 5). На його схилах є інші покопи та сміття. Кільцевий рів, викопаний приблизно посередині висоти кургану, має глибину до 1,0 м і ширину до 1,5 м (Сапожников 2021, с. 39, рис. 5). На південь від нього на території виноградника майже на полі кургану знайдено декілька вапнякових плит.

Польові дослідження римського табору

Описані в попередній частині курган та укріплення розташовані в 0,9—1,1 км на захід

від південної околиці с. Коблево на краю плато висотою близько +41 м, що прилягає до лівого берега долини Тилігульського лиману, за 1,4—1,5 км на південь — південний схід від церкви села. Римське укріплення (табір) розташоване в 150 м на схід від кургану (Сінельников 2023)⁵.

Обидві пам'ятки розміщені на території виноградника, причому курган оточений ним з усіх боків (на відстані 5—7 м), а по укріпленню проходить близько 25 рядків винограду. Ширина міжряддя становить 2 м, довжина рядів — 200 м. Ця ділянка («Ркацителі 22.04») виноградника належить дочірньому підприємству «Агро-Коблево». Через господарську діяльність та позицію керівництва фірми дослідження пам'ятки були ускладнені. Особливо це стосувалось шурфування.

Укріплений табір практично знищений плантажною оранкою під виноградник, лише на східному його краю є підвищення до 0,3—0,4 м. Він має прямокутну, майже квадратну форму, зорієнтований по сторонах світу; з огляду на високий ступінь розораності, його фактичні розміри можна визнати близько 65—

⁵ Сінельников О. С. «Звіт про археологічні дослідження поблизу с. Коблево Миколаївської області в 2021 р.», Науковий архів Інституту археології НАН України.

Рис. 7. Ручки двоствольних червоноглиняних амфор
Fig. 7. Double-barreled handles of red clay amphorae

70 × 65—70 м (рис. 6: 2). Візуально наявності входу не зафіксовано. Внутрішню площу обмежував вал та рів, виокремлені суто за кольором ґрунту (рис. 4).

Після огляду поверхні поля й зборів підйомних матеріалів було закладено траншею в північній частині пам'ятки по центру, уздовж одного з рядів виноградника. Траншея орієнтована за лінією ряду, по осі північ-північний захід—південь—південний схід та перерізала край укріплення (невиражений у рельєфі, по жовтому контуру супутникових знімків).

Довжина зондажу становила 11 м при ширині 1 м. У центральній частині траншею доведено до глибини 0,8—0,9 м. На цьому рівні була зачищена поверхня. Верхній шар представлений чорноземом зі значною домішкою суглинку та виділяється світлішим кольором порівняно з південною частиною траншеї, де чорнозем більше виражений. У північній частині простежується мішаний ґрунт із діагональним чергуванням чорноземного та суглинистого шарів — найімовірніше, як наслідок глибокої оранки. Археологічних об'єктів не виявлено. Знахідки нечисельні та представлені кількома фрагментами керамічних стінок. Траншеєю були роз-

різані залишки валу укріплення, які майже повністю розорані при закладанні виноградника (виражені лише світлим кольором ґрунту нижньої частини насипу), тому їх майже не простежено.

На площі 70—71 × 69—70 м зібрано уламки кераміки. Підвищену концентрацію підйомних матеріалів відзначено у східній та південно-східній частинах укріплення, переважно ближче до краю внутрішнього квадрата. Знахідки майже відсутні вздовж зовнішніх жовтих контурів табору та у західній і південно-західній частинах. Тому, найімовірніше, під час плантажної оранки при закладанні виноградника було зруйновано частину одного чи кількох об'єктів (господарських ям), нечисленні матеріали з яких і були зібрані.

Керамічний комплекс представлений фрагментами світло- та червоноглиняних амфор, зокрема діагностичними профільними частинами. Серед них три фрагменти ручок червоноглиняних псевдокоських амфор із двоствольними ручками (пізньогераклейська тара). Діаметр двох із них 2,3 і 2,5 см (рис. 7: 1—2). Третій фрагмент верхньої частини ручки в місці кріплення до горла має плавний перегин і вкритий

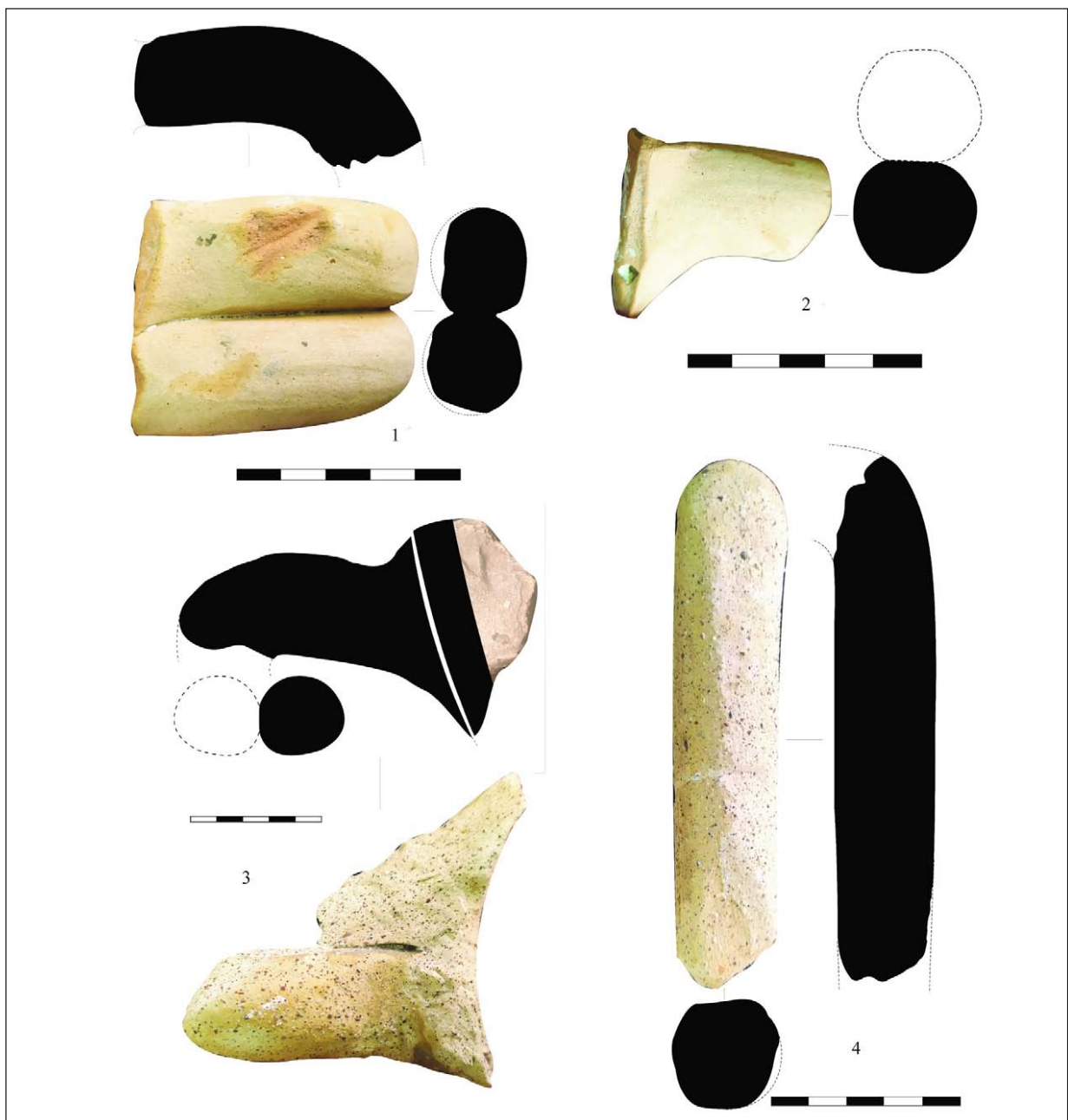

Рис. 8. Ручки вузькогорлих світлоглиняних (2–4) та червоноглиняної (1) амфор
 Fig. 8. Handles of narrow-necked light clay (2–4) and red clay (1) amphorae

світлим ангобом (рис. 8: 1). Цей тип амфор повторює морфологію світлоглиняної тари типу СІа (третій фрагмент) або СІб (перші два) за С. Ю. Внуковим (Голофаст 2010, с. 87, 94, 118, 126, рис. 9, 1-10; рис. 18, 22-25; Внуков 2003, с. 52-54, 145). Датується він початком I — першою чвертю II ст. н. е.

Близькими за морфологією є три фрагменти світлоглиняних пізньосинопських амфор із двоствольними ручками (рис. 8: 2–4). Один із них представлений частиною горловини з місцем кріплення ручки, інший — окремим ство-

лом нижньої частини ручки і третій — місцем кріплення одного ствола двоствольної ручки. Мають характерний для такої тари колір глини і домішки. Найімовірніше, ці знахідки належать до амфор типу СІа чи Син III (Внуков 2003, с. 52-54, 145). Нижньою датою для такої тари є середина I ст. до н.е. Своєю чергою, амфори типу СІа існують до першої третини I ст. н.е., а типу Син III — до середини століття (Внуков 2006, с. 135-170, рис. 10). Крім ручок, вдалось ідентифікувати також вінця світлоглиняних та червоноглиняних амфор, які за

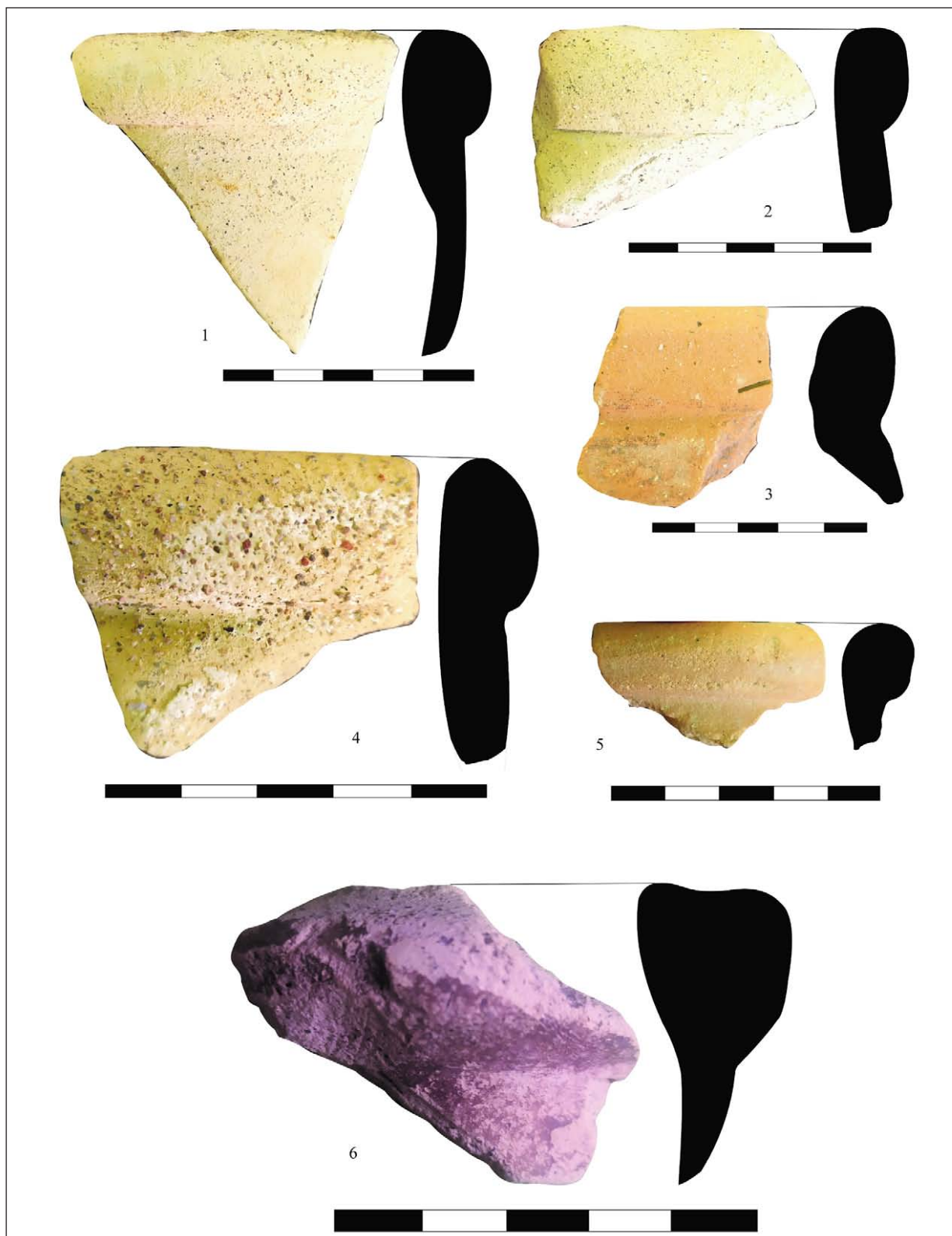

Рис. 9. Вінця амфор: 1, 2, 4, 6 — вузькогорлих світлоглиняних; 3, 5 — червоноглиняних
 Fig. 9. Amphorae rims: 1, 2, 4, 6 — narrow-necked light clay; 3, 5 — red clay

своєю морфологією відповідають типам, описаним вище (рис. 9).

Ще один фрагмент стінки із залишками ручки (світло-) рожевоглиняної амфори (рис. 10: 1)

можна з певною ймовірністю віднести до типів двостовльної тари, описаної вище. Визначити належність низки фрагментів світлоглиняних амфор до певних типів не вдалось, хоча їхні ха-

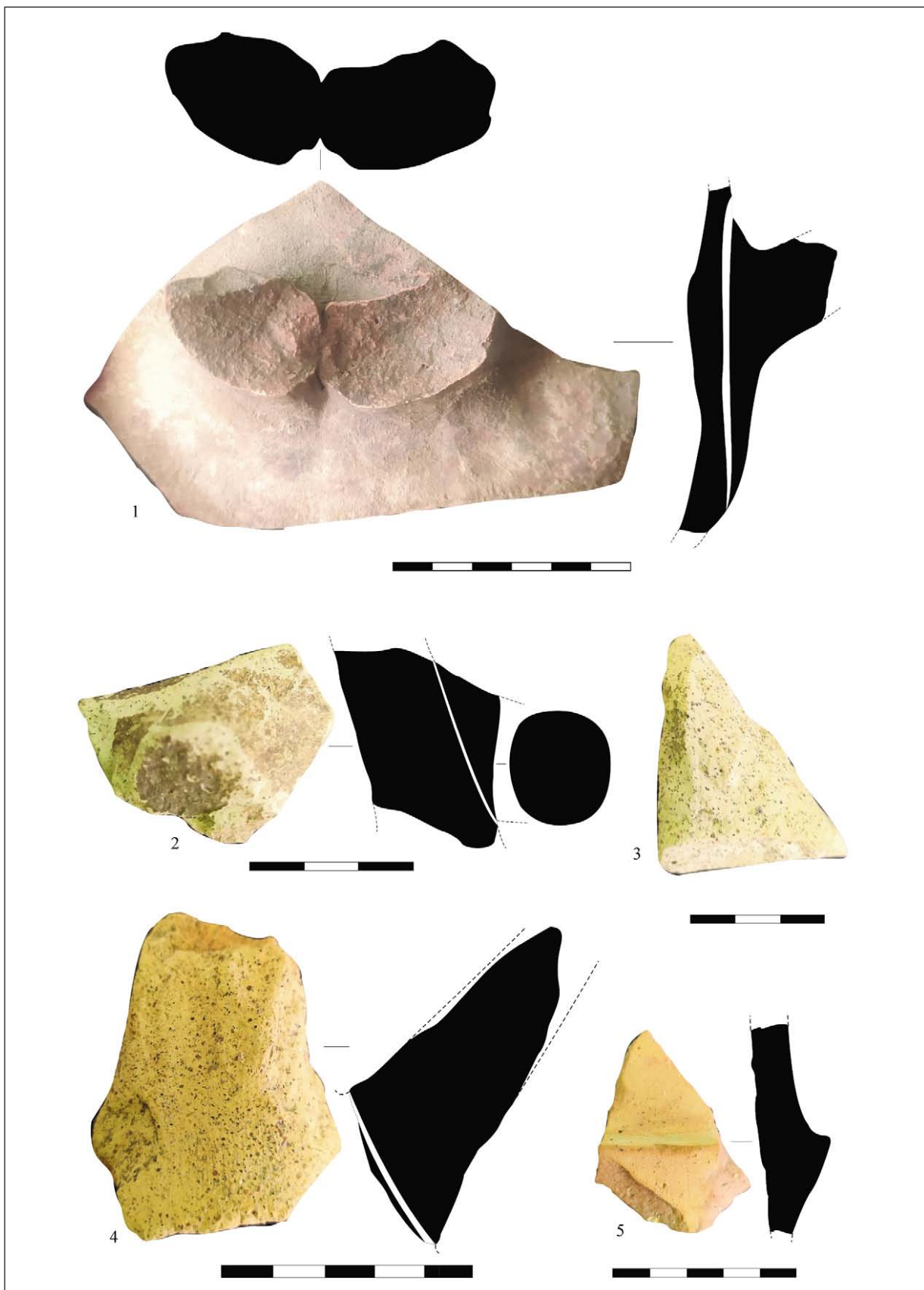

Рис. 10. Фрагменти світлоглиняних амфор
 Fig. 10. Fragments of light clay amphorae

Рис. 11. Ручки червоноглиняних амфор
Fig. 11. Handles of red clay amphorae

рактистику не суперечать датуванням, запропонованим вище (рис. 10: 2—5). Також було знайдено фрагменти червоноглиняних амфор з овальними та профільованими ручками, належність яких важко встановити (рис. 11). Виявлено тут і фрагмент стінки ліпної посудини та уламок шліфованого кам'яного виробу.

Отже, під час польових досліджень були перевірені наративні й картографічні дані про існування на південно-східних околицях с. Коблеве доволі високого кургану з фортифікацією у вигляді кільцевого рову (рис. 5; 6: 2) разом з підквадратною в плані земляною спорудою (рис. 6: 1). Доведено, що прив'язки, які були зроблені ще у 1830—1860-х рр., актуальні й досі. Попри сумніви перших дослідників щодо походження та інтерпретації земляного укріплення, саме їх фіксація допомогла встановити місце його знаходження. Отримані 2021 р. матеріали не залишили сумнівів в інтерпретації комплексу укріплень як римського військового табору.

Обговорення

У цілому, комплекс знахідок із табору Коблеве можна чітко віднести до середини —

другої половини I ст. н. е., що корегує припущення, раніше висунуте О. С. Сінельниковим (Сапожников 2021, с. 42). За розмірами та планіграфією Коблевський табір аналогічний відомим пам'яткам околиць Ольвії — Чортуватому, Дідовій Хаті III, Острівці та двом укріпленням Кам'янки V (Буйських 1991, с. 67-68; Козленко 2016, с. 80-81). Зазначимо, що на плані 1848 р. табір зображений із двома входами на протилежних боках, які зараз не фіксуються. Наразі можна стверджувати, що поява укріплення Коблеве синхронізується з будівництвом таборів Кам'янка V та Дідова Хата III та пов'язується з походом війська Т. Плавтія Сильвана до Херсонеса в третій чверті I ст. (Козленко 2016, с. 81-82).

Не виключено, що в другій половині I — на початку II ст. укріплений ровом курган Лагуса разом із військовим табором функціонували як єдиний спостережно-оборонний комплекс біля дороги варварів, неподалік ще не дослідженого поселення (Сапожников, Сінельников 2021). Про це прямо говорить той факт, що табір, курган, місце знахідки двох посвячень на плитах та узвіз старої дороги розташовані практично вздовж (по обидва боки) однієї лінії (рис. 4). Крім цього, на користь такого висновку свідчать спостережен-

ня А. Скальковського, який у 1861 р. по дорозі із с. Анчекрак до Ольвії бачив «високі кургани з явними ознаками, що це були передові сторожеві укріплення» (Скальковский 1870, с. 110). Саме такі високі кургани, біля яких закладено табори Кам'янка V, Дідова Хата III та Коблеве, використовувались як дозорно-сигнальні пости для спостереження за навколишньою територією (Козленко 2016, с. 82).

Такі висновки добре співвідносяться зі знахідками поблизу Коблева чотирьох присвят Ахіллові Понтарху. Крім того, низка присвят походить з інших пунктів між лівим берегом Тилігульського та правим берегом Березанського лиманів. Серед них один напис знайдено в лимані біля с. Вікторівка у 1913 р., два — біля с. Тузли. Відомі знахідки і на правому березі Березанського лиману (біля с. Бейкуш, Чорноморка), а також в Очакові (Отрешко 2009, с. 20). У 1983 р. за 11 км на схід від табору Коблеве експедиція Миколаївського краєзнавчого музею виявила на правому березі лиману (солонця) Тузли «на краю стародавньої дороги» біля залишків постаменту або фундаменту з вапняку ще одну мармурову плиту з двома присвятами II і III ст. н. е. (Каришковський 2000, с. 118). Зауважимо, що існує повідомлення про знахідку п'яти плит на території Одеси, проте лише одна з них із двома присвятами має точну прив'язку. Її виявили 1909 р. на Молдаванці, на правому березі Водяної балки (Штерн 1910, с. 59; IOSPE, I²: № 136, с. 162-163; № 140, с. 164-165). Переважна більшість цих присвят Ахіллові Понтарху, вік яких був визначений, датуються II—III ст. н. е.⁶ (IOSPE I², № 138, № 142, № 144) та можуть маркувати територію Ольвійського поліса (Отрешко 2009, с. 23).

Враховуючи сказане, тепер не Дідова Хата III, а Коблеве є найвіддаленішим від центру римським табором, який відповідав за охорону Ольвії римського часу та сухопутного шляху (дороги варварів) до Тіри. Наступним пунктом дороги з Коблева до Ольвії могло виступати місце знахідки у 1983 р. присвяти Ахіллові на правому березі лиману Тузли. Не виключено, що в цьому місці від дороги, що йде в обхід лиману, був поворот (у бік Березані) на приморський шлях до Ольвії (через коси лиманів). У зв'язку з цим слід згадати повідомлення Я. В. Лагуса про наявність біля Очакова зна-

чного за розмірами укріплення, яке він назвав «фортецею Алектора» (Лагус 1903, с. 596), хоча, на нашу думку, на цю роль більше підходить «давнє городище», позначене А.-Ж. де Лафиттом-Клаве в 1880-х рр. за 1,2 км на північний схід від Очаківської фортеці (Сапожников 2022, с. 30-31, с. 42, рис. 5).

Достовірно встановленим пунктом дороги Варварів на лівому березі Березанського лиману виступає вузол біля с. Анчекрак (нині с. Кам'янка), недалеко від якого розташований табір Кам'янка V (Сапожников, Синельников 2021, с. 381-387, с. 389, рис. 3).

Наступним пунктом дороги на захід від Коблева в бік Тіри може стати мис східного берега Куяльницького лиману, на якому розміщене поселення Кисельове. Пам'ятка розташовувалась на схилі доволі рівної надзаплавної тераси та мала площу 200 × 100—120 м і була обмежена з північного сходу забудовою селища Кисельове та курганом заввишки 2,5 м. (Раевский 1955, с. 250-276). Це поселення, матеріали якого, зокрема, представлені пізньосинопськими амфорами типу Делакеу (тип 100 за І. Б. Зеест — Зеест 1960, с. 175, табл. XXXIX) та пізньогераклеїською світлоглинною тарою типу Шелов Е, датуються третьою чвертю IV — першою половиною V ст. (Діденко 2018, с. 21-22; с. 104-105, с. 403, рис. 109). Припустимо, що воно могло виникнути на місці римського укріпленого пункту.

Висновки

Таким чином, римський військовий табір Коблеве та укріплення на кургані Лагуса становили єдиний спостережно-оборонний комплекс, який могли спорудити в третій чверті I ст. н. е. допоміжні підрозділи військ, очолювані намісником провінції Мезія Т. Плавтієм Сильваном під час його походу до Херсонеса, що пролягав через Ольвію (Буйских 1989, с. 24-25; Буйских 1991, с. 67-68, 87-88). Ідентичний комплекс простежено біля с. Анчекрак (курган Аджигольська Могила та подвійний табір Кам'янка V). Таким чином, синхронне двом першим укріплення Дідова Хата III (також поряд із високим курганом) було споруджене для забезпечення подальшого переміщення військ, неподалік від однієї з переправ через Бузький лиман. Укріплення Чортувате, як і табір в Острівці, можливо, мали тимчасове призначення (Козленко 2016, с. 82).

Пізніше оборонні пункти (Коблеве й Кам'янка V) слугували для охорони дороги вар-

⁶ Хоча написи 1836 та 1839 років із Коблева М. Н. Мурзакевич датовав I і II ст. н. е. (Мурзакевич 1844, с. 283), із чим частково погоджувався О. С. Уваров (1856, с. 144).

варів між Тилігульським лиманом та Ольвією, а також північних кордонів Ольвійського полісу (у зв'язці з табором Дідова Хата III), які на той час обмежували територію між Березанським та Бузьким лиманами. Зазначимо, що на цей час на цій території не зафіксовано існування римської польової оборони (валів із ровами).

Згадана дорога варварів на відтинку між Коблевим і Ольвією мала два напрямки: основний, північний — в обхід Березанського лиману, та приморський. Існування приморського, найвірогідніше, пов'язується з більш раннім часом, а точніше — з регресією рівня моря та можливістю використання пересипів лиманів.

Після стабілізації політичної та військової ситуації в регіоні внаслідок розповсюдження римського впливу на Північно-Західне Причорномор'я (першим поштовхом до чого став похід третьої чверті I ст.), розміщення римського гарнізону в Ольвії, відбудови міста, оборонних споруд та укріплення поселень навколо, її хора почала розширюватись. Маркерами цього також

служить поява численних плит із посвятами Ахіллові Понтарху на захід від Березанського лиману, зокрема в Одесі і навіть біля с. Троїцьке на лівому березі Дністра (Кашуба, Сапожников 2020, с. 360). Це свідчить про відновлення в II ст. впливу Ольвії на ці території та встановлення західного кордону її хори, без сумніву, до Тилігульського лиману і, можливо, до берегів Одеської затоки і навіть ще західніше. Розташування плит із посвятами Ахіллові Понтарху на цій території пов'язане з існуванням святилищ, які могли розміщуватись не тільки в прив'язці до населених пунктів, але й до шляхів, зокрема до згаданої дороги варварів.

Наостанок зазначимо, що римський військовий табір Коблеве потребує поглиблених археологічних досліджень, що їх нині ускладнюють чимало факторів, а в першу чергу наявність багаторічних насаджень. Перспективними є встановлення планіграфії пам'ятки, стратиграфії залишків валу та рову, а також розкопки будівельних залишків усередині табору.

Буйских, С. Б. 1989. Новые данные о походе Плавтия Сильвана в Таврику. В: *Проблемы исследований античных городов. III научные чтения, посвященные памяти проф. В.Д. Блаватского*, январь 1987. Москва, с. 24-25.

Буйских, С. Б. 1991. *Фортификация Ольвийского государства (первые века новой эры)*. Киев: Наукова думка.

Буйских, С. Б., Иевлев, М. М. 1993. Археологическая карта Тилигульского лимана. В: Ванчугов В. П. (отв. ред.). *Древности Причерноморских степей*, Киев: Наукова думка, с. 114-122.

Внуков, С. Ю. 2003. *Причерноморские амфоры I в. до н. э. — II в. н. э. (морфология)*. Москва: Институт археологии РАН.

Внуков, С. Ю. 2006. *Причерноморские амфоры I в. до н. э. — II в. н. э. (петрография, хронология, проблемы торговли)*. Санкт-Петербург: Алетей.

Голофаст, Л. А. 2010. Амфорная тара из раскопок зольника римского времени у подножия горы Митридат в Керчи. *Материалы по археологии, истории, этнографии Таврии*, XVI, с. 82-139.

Гребенников, В. Б., Бродетский, О. О., Яценко, С. М. 2010. *Пам'ятки археології Березанського району (каталог-довідник)*. Миколаїв: ФОП Нігреев М. А.

Діденко, С. В. 2018. *Античний керамічний імпорт у черняхівській культурі на території України*. Дисертація к.і.н. Інститут археології Національної академії наук України.

Зеест, И. Б. 1960. Керамическая тара Боспора. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 83.

Карышковский, П. О. 2000. Три ольвийских посвящения первых веков нашей эры. *Stratum plus*, 6, с. 118-137.

Кашуба, М.Т., Сапожников, И.В. 2020. Курганы и находки у села Троїцьке на Нижнем Днестре как памятники древности и объекты кладоискателей XIX – начала XX вв. *Археологические вести*, 27, с. 345-366.

Козленко, Р. О. 2016. Римські форти на території Ольвійської держави. *Археологія*, 2, с. 78-87.

Лагус, Ф. 1853. Карл XII в Южной России. *Записки одесского общества истории и древностей*, III, с. 306-337.

Лагус, В. 1903. Письма с берегов Черного моря. *Труды Я. К. Грота*, Т. V: Деятельность литературная, педагогическая и общественная (1837—1889). Санкт-Петербург: Тип. МПС, с. 570-598.

Мурзакевич, Н. Н. 1844. О двух эллинских надписях, найденных вблизи с. Троїцького, в имении помещика Ф. А. Кобле. *Записки одесского общества истории и древностей*, I, с. 277-283.

Отрешко, В. М. 2009. Посвящения Ахиллу Понтарху как один из критериев определения границ Ольвийского государства. В: Буйских, С. Б. (ред.-сост.). *Ольвийские древности. Сборник научных трудов памяти В. М. Отрешко (1949–1999)*. Киев: ИА НАНУ, с. 19-23.

Протокол 417 заседания ООИД 15 мая 1912 г. 1913. *Записки одесского общества истории и древностей*, XXXI, с. 75-79.

Раевский, К. А. 1955. Наземные сооружения земледельцев междуречья Днепра Днестра в I тыс. н. э. *Советская археология*, 23, с. 250-276.

Сапожников, И. В. 2021а. Материалы по археологии Коблево 1830–1860-х годов и следы римского военного лагеря на дороге Ольвия-Тира. В: Буберенко, О. О. та ін. *Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження*. Збірка наукових матеріалів XII Миколаївської обласної краєзнавчої конференції 21—22 жовтня 2021 року. Миколаїв: Дизайн та поліграфія, с. 39-43.

Сапожников, І. В. 2021б. В. Лагус і його листи про подорож 1851 року з Одеси до Ольвії та слідами армії Карла XII. *Старожитності Лукомор'я*, 4 (7), с. 22-54.

Сапожников, І. В. 2022. Очаків і його околиці на картах і планах експедицій А. Ж. де Лафїтта-Клаве 1784 та 1787 років. *Eminak*, 1 (37), с. 25-45.

Сапожников, І. В., Кузьміщев, О. 2022. Невідомі карти та плани Ольвії та її околиць XIX ст. *Eminak*, 4 (40), с. 50-77.

Сапожников, И. В., Синельников, А. С. 2021. О римских земляных линейных укреплениях и дороге Варваров близ Ольвии. В: Немченко, І. В. (ред.). *Стародав-*

не Причорномор'я, XIII. Одеса: ОНУ ім. І. І. Мечникова, с. 381-392.

Сінельников, О. С. 2023. *Звіт про археологічні дослідження поблизу с. Коблеве Миколаївської області в 2021 р.* Науковий архів ІА НАН України (здано в 2023 р.).

Скальковский, А. О. 1870. Поездка в Ольвию. *Труды Одесского статистического комитета*, IV, с. 102-116.

Тункина, И. В. 2002. *Русская наука о классических древностях юга России: XVIII — середина XIX вв.* Санкт-Петербург: Наука.

Уваров, А. С. 1853. *Собрание карт и рисунков к «Исследованиям о древностях Южной России и берегов Черного моря»*. Санкт-Петербург: Тип. экспед. изготовл. гос. бумаг.

Уваров, А. С. 1856. *Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря*, 2. Санкт-Петербург: Тип. экспед. изготовл. гос. бумаг, с. 139-184.

Фабрициус, И. В. 1951. *Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР*, 1. Киев: Изд-во АН УССР.

Штерн, Э. Р. 1910. Вновь найденные посвящения Ахиллу Понтарху. *Записки одесского общества истории и древностей*, XXVIII, с. 59-62.

Юргевич, В. 1863. Греческая надпись из древнего города Одиссоса. *Записки одесского общества истории и древностей*, V, с. 994-995.

IOSPE, I². 1916. Lyshev V. V. *Inscriptiones antiquae orae septentrionales Ponti Euxini*. Hetrupoli.

Ihor V. Sapozhnykov¹ Oleksandr S. Sinelnikov²

¹DSc, Leading Research Fellow, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Department of Archaeology of the Crimea and the North-Western Black Sea Region, ORCID: 0000-0003-3889-6714, igors@gcn.ua

²Junior Research Fellow, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Department of Archaeology of the Crimea and the North-Western Black Sea Region, ORCID: 0000-0002-5352-7207, sinelnikoff.senia@gmail.com

THE MILITARY CAMP OF KOBLEVE AND THE WESTERN BORDER OF THE OLBIA CHORA IN THE ROMAN PERIOD

In the article the results of the first archaeological investigations of the Roman military camp near Kobleve village on the left bank of the Tylihul estuary are highlighted. According to the extensive analysis of narrative and cartographic sources of the 19th century, it was possible to clearly determine the location of this camp and introduce it into the system of Roman period field fortifications on the territory between the Buh and Tylihul estuaries. The analysis of the obtained materials made it possible to partially reproduce the construction of the camp's fortifications and outline the period of its operation in the second half of the 1st century AD. Considering the chronology of amphorae finds (light clay with double-barreled handles) and historical events, namely the combined campaign of T. Plautius Silvanus' troops to Chersonesos, it can be stated that the Kobleve camp, like other similar monuments in the region, was built in the third quarter of the 1st century AD.

It should be noted that this object was part of the general system of protection of the Olbian chora during Roman times, which did not consist of linear defensive structures (ramparts with ditches, as it was previously believed), but of a system of fortifications of individual cities and settlements and military camps-forts erected near the most important highways.

It should also be emphasised, that the Kobleve Roman fort and similar camps (Didova Khata III and Kamianka V) were located near high mounds with traces of fortifications on them. The camp with the mound formed a single observation and defense complex, which was responsible for the protection of certain sections and junctions of the main roads (in particular, the Road of the barbarians), crossings, as well as the northern borders of the Olbian polis of Roman times, at least from the third quarter of the 1st to the beginning of the 2nd centuries AD.

After the stabilisation of the political and military situation in the region during the second half of the 1st century AD, the chora of Olbia had began to expand. In addition to other factors, the appearance of numerous plaques with dedications to Achilles Pontarchus, including along the Road of the barbarians in the area of Kobleve village, serve as markers of this. It testifies to the restoration of Olbia's influence on these territories around the beginning of the 2nd century AD and the establishment of the western border of its chora along the left bank of the Tylihul estuary. Perhaps the influence of Olbia had spread further west.

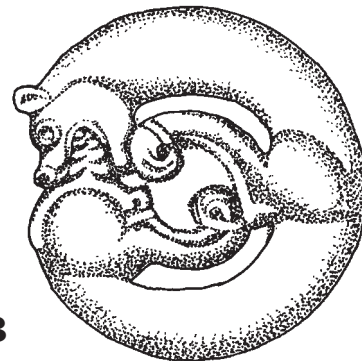
Finally, we emphasise that the field studies of the Kobleve Roman military camp are promising (to establish the planigraphy of the monument, the stratigraphy of the remains of the rampart and the ditch, as well as the identification of building remains inside its area).

Key words: Olbian chora, the Road of the barbarians, Roman era, 1st century AD, earthen military camp, Roman camps, fortified tumuli.

References

- Buiskikh, S. B 1989. Novye dannye o pokhode Plavtiia Silvana v Tavriku. In: *Problemy issledovaniia antichnykh gorodov. III nauchnye chteniia, posviashchennye pamiati prof. V. D. Blavatskogo, ianvar 1987*. Moskva, p. 24-25.
- Buiskikh, S. B. 1991. *Fortifikatsiia Olviiskogo gosudarstva (pervye veka novoi ery)*. Kyiv: Naukova dumka.

- Buiskikh, S. B., Ievlev, M. M. 1993. Arkheologicheskaya karta Tiligul'skogo limana. In: Vanchugov V. P. (ed.). *Drevnosti Prichernomorskikh stepей*, Kyiv: Naukova dumka, p. 114-122.
- Vnukov, S. Iu. 2003. *Prichernomorskie amfory I v. do n. e. — II v. n. e. (morfologiya)*. Moskva: Institut arkheologii RAN.
- Vnukov, S. Iu. 2006. *Prichernomorskie amfory I v. do n. e. — II v. n. e. (petrografia, khronologiya, problemy trgovli)*. Sankt-Peterburg: Aleteia.
- Golofast, L. A. 2010. Amphorae from the Roman Cinder Heap Uncovered at the Foot of Mithridates Mount in Kerch. *Materialy po arkheologii, istorii, etnografii Tavrii*, XVI, p. 82-139.
- Hrebennykov V. B., Brodetskyi O. O., Yatsenko S. M. 2010. *Pamiatky arkheolohii Berezanskoho raionu (kataloh-dovidnyk)*. Mykolaiv: FOP Nihreiev M.A.
- Didenko, S. V. 2018. *Antychnyi keramichniy import u cherniakhivskii kulturi na terytorii Ukrainy*. Dysertatsiia k.i.n. Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine.
- Zeest, I. B. 1960. Keramicheskaya tara Bospora. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 83, 181 p.
- Karyshkovskii, P. O. 2000. Three Olbian Dedications of the First Centuries AD. *Stratum plus*, 6, p. 118-137.
- Kashuba, M.T., Sapozhnikov, I.V. 2020. Kurgany i nakhodki u sela Troitskoe na Nizhnem Dnestre kak pamiatniki drevnosti i obiekty kladoiskatelei XIX – nachala XX vv. *Arkheologicheskie vesti*, 27, p. 345-366.
- Kozlenko, R. O. 2016. Roman forts on the territory of Olbian state. *Arheologia*, 2, p. 78-87, <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2016.02>.
- Lagus, F. 1853. Karl XII v Iuzhnoi Rossii. *Zapiski odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, III, p. 306-337.
- Lagus, V. 1903. Pisma s beregov Chernogo moria. *Trudy Ia. K. Grota, T. V: Deiatelnost literaturnaia, pedagogicheskaya i obshchestvennaia (1837—1889)*. Sankt-Peterburg: Tip. MPS, p. 570-598.
- Murzakevich, N. 1844. O dvukh ellinskikh nadpisiakh, naidennykh vblizi s. Troitskogo, v imenii pomeshchika F. A. Koble. *Zapiski odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, I, p. 277-283.
- Otreshko, V. M. 2009. Posviashcheniia Akhillu Pontarkhu kak odin iz kriteriev opredeleniia granits Olviiskogo gosudarstva. In: Buiskikh S. B. (ed.). *Olviiskie drevnosti. Sbornik nauchnykh trudov pamiati V. M. Otreshko (1949–1999)*. Kyiv: Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, p. 19-23.
- Protokol 417 zasedaniia Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei 15 maia 1912 g. 1913. *Zapiski odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, XXXI, p. 75–79.
- Raevskii, K. A. 1955. Nazemnye sooruzheniia zemledeltsev mezhdurech'ia Dnepra Dnestra v I tys. n.e. *Sovetskaya arkheologiya*, 23, p. 250-276.
- Sapozhnikov, I. V. 2021a. Materialy po arkheologii Koblevo 1830—1860-kh godov i sledy rimskogo voennogo lageria na doroge Olvia-Tira. In: Bubenko, O. O. et al. (eds.). *Istoriia. Etnohrafiia. Kultura. Novi doslidzhennia*. Zbirka naukovykh materialiv XII Mykolaivskoi oblasnoi kraieznavchoi konferentsii 21—22 zhovtnia 2021 roku, Mykolaiv: «Dyzain ta polihrafiia», p. 39-43.
- Sapozhnikov, I. V. 2021b. V. Lagus and his letters about the journey of 1851 from Odessa to Olvia and in the footsteps of the army of Charles XII. *Starozhytnosti Lukomoria*, 4 (7), p. 22-54, DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2021.4.89>.
- Sapozhnikov, I. V. 2022. Ochakiv and its outskirts on maps and town plans of A.-J. de Lafitte-Clave expeditions of 1784 and 1787. *Eminak*, 1 (37), p. 25-45, DOI: 10.33782/emina2022.1(37).569.
- Sapozhnikov, I. V., Kuzmishchev, O. 2022. Nevidomi karty ta plany Olvii ta yii okolyts XIX st. *Eminak*, 4 (40), p. 50-77.
- Sapozhnikov, I. V., Sinelnikov, A. S. 2021. O rimskikh zemlianykh lineinykh ukrepleniakh i doroge Varvarov bliz Olvii. In: Niemchenko, I. V. (ed.). *Starodavnie Prychornomoria*, XIII. Odesa: ONU im. I. I. Mechnykova, p. 381-392.
- Sinelnikov, O. S. 2023. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia poblyzu s. Kobleve Mykolaivskoi oblasti v 2021 r.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine.
- Skalkovskii, A. O. 1870. Poezdka v Olviiu. *Trudy Odesskogo statisticheskogo komiteta*, IV, p. 102-116.
- Tunkina, I. V. 2002. *Russkaya nauka o klassicheskikh drevnostiakh iuga Rossii: XVIII — seredina XIX vv.* Sankt-Peterburg: Nauka.
- Uvarov, A. S. 1853. Sbranie kart i risunkov k «Issledovaniiam o drevnostiakh Iuzhnoi Rossii i beregov Chernogo moria». Sankt-Peterburg: Tip. eksped. izgotovl. gos. bumag, p. 139-184.
- Uvarov, A. S. 1856. *Issledovaniia o drevnostiakh Iuzhnoi Rossii i beregov Chernogo moria*, 2. Sankt-Peterburg: Tip. eksped. izgotovl. gos. bumag, p. 139-184.
- Fabritsius, I. V. 1951. *Arkheologicheskaya karta Prichernomoria Ukrainskoi SSR*, 1. Kyiv: Izd-vo Akademii nauk Ukrainskoi sovet'skoi sotsialisticheskoi respubliki.
- Shtern, E. R. 1910. Vnov naidennye posviashcheniia Akhillu Pontarkhu. *Zapiski odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, XXVIII, p. 59-62.
- Iurjevich, V. 1863. Grecheskaya nadpis iz drevnego goroda Odissosa. *Zapiski odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, V, p. 994-995.
- IOSPE, P. 1916. Lyshev V. V. *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini i Graecae et Latinae*. Petropoli.

РИМСЬКІ БРОНЗОВІ ЧЕРПАКИ У ВАРВАРІВ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

У статті розглянуто всі відомі знахідки римських бронзових черпаків у сарматських та пізньоскіфських пам'ятках на територіях України, Молдови, Румунії. Проведено типологічне визначення знахідок за відомими класифікаційними схемами, обґрунтовано датування та здійснено їх міжкультурний порівняльний аналіз.

Ключові слова: сармати, пізні скіфи, Римська імперія, бронзовий черпак, римський імпорт, хронологія.

Вступ

Археологічний матеріал демонструє популярність і цінність римського металевих посуду в сарматів та пізніх скіфів Північного Причорномор'я. Бронзові черпаки, які входили до спорядження римського легіонера, мабуть, — найчисленніший вид римських металевих посудин, знайдених у сарматських і пізньоскіфських похованнях. Типологія і хронологія римських бронзових черпаків добре розроблена, і вони є надійним хронологічним маркером. Перші типологічні схеми створив Аладар Радноті на матеріалах із Паннонії (Radnóti 1938) і Ханс Юрген Еггерс за знахідками з Вільної Германії (Eggers 1951). Хрестоматійну хронологію Г. Ю. Еггерса неодноразово уточнювано відповідно до знахідок у різних регіонах Європи. Останні вдосконалення типології та хронології римських бронзових черпаків здійснив Річард Петровскі на матеріалах штемпельованого провінційного посуду (Petrovszky 1993) та Сю-

занн Тассінарі на знахідках із Помпей (Tassinari 1993)¹. Утім, в європейській літературі тема римського металевих посуду досі є однією з провідних, і їй присвячено багато праць (див. доволі повну бібліографію у Трейстер 2020; Bârcă 2021).

На території Східної Європи за шкалою М. Б. Щукіна цікаві для нас фази охоплюють 8 / 10 — 18 / 35 pp. (B_{1a}), 18 / 50 — 35 / 68 pp. (B_{1b}) та 50 / 70 — 68 / 73 pp. (B_{1c}). Фазу B₂ він визначає у межах 70 / 73 — 170 / 176 pp. (Shchukin 1989, fig. 28). Проте автоматичне перенесення європейських дат на знахідки із варварських могил Східної Європи є методологічною помилкою. Щодо сарматських пам'яток це зауважив Б. А. Раєв (Раєв 2006, с. 88), а пізньоскіфські могильники, із яких походять римські імпорти, або розкопані не повністю (Усть-Альма, Червоний Маяк, Золота Балка), або матеріал із них втрачений (Миколаївка). Крім того, античні речі високо цінували варвари-кочовики, тому вони побутували у них значно довший час, ніж «на батьківщині»; скільки точно — сказати неможливо. Нарешті, суттєвий відсоток серед «римських» імпортів у сарматів зовсім невідомого в Західній Європі срібного близькосхідного посуду також робить європейські хронологічні шкали обмежено придатними для досліджень східноєвропейських старожитностей (Раєв 2006, с. 89).

Римські бронзові черпаки із сарматських і пізньоскіфських пам'яток сучасних України, Молдови та Румунії досліджено в кількох працях (Кропоткин 1970; Гущина, Журавлев 1999, с. 157-171; Симоненко 2011, с. 30-66; 2013, с. 46-98; Bârcă, Symonenko 2009, p. 187-190; Bârcă 2001, p. 336-342, 349-350;

* СИМОНЕНКО Олександр Володимирович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0001-6878-556X, simonal@ukr.net

¹ Тепер прийнято до визначення типу за Еггерсом додавати тип за Петровскі і, якщо є, за Тассінарі.

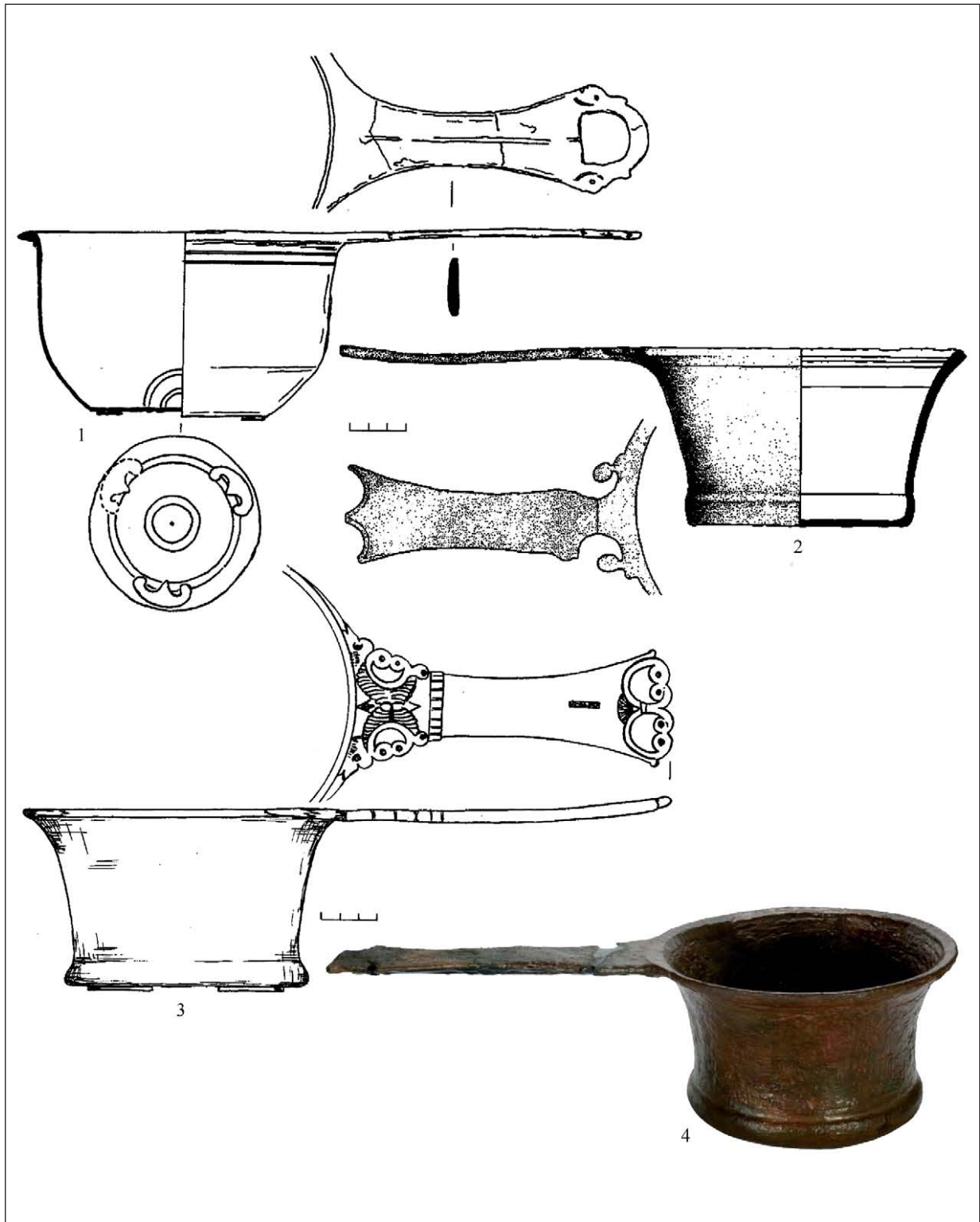

Рис. 1. Бронзові черпаки типів Eggers 133, 136: 1 — Усть-Альма, склеп 720 (за: Puzdrovskij, Zajcev 2004), 2 — Бельбек IV, випадкова знахідка (за: Гущина, Журавлев 2016), 3 — Могильник Новий, курган 43 (за: Плуков 1986), 4 — Алітуб, курган 26 (за: Трейстер 2020)

Fig. 1. Bronze casseroles of Eggers types 133, 136. 1 — Ust-Alma, burial no. 720 (after: Puzdrovskij, Zajcev 2004), 2 — Belbek IV, a chance find (after: Гущина, Журавлев 2016), 3 — Novyi cemetery, barrow no. 43 (after: Plukov 1986), 4 — Alitub, barrow no. 26 (after: Трейстер 2020)

2009, р. 85-124; 2021, р. 179-224)². Однак порівняльний аналіз цих посудин у сарматів і пізніх скіфів Північного Причорномор'я не провадився і є одним із завдань цієї роботи.

Типологія знахідок

Тип Eggers 133, 136. Черпаки цих типів — найбільш ранні — походять із пізньоскіфських пам'яток Криму. У склепі 720 Усть-Альмінського могильника знайдено черпак типу Eggers 133 / Petrovsky II.1b / Tassinari 1212b (рис. 1: 1)³. На території могильника Бельбек IV випадково знайдено ще один ранній черпак типу Eggers 136 / Petrovsky III.2b / Tassinari G1110 (рис. 1: 2). Обидва типи датуються часом правління Августа й Тіберія — близько 20 р. до н. е. — 30 р. н. е., за хронологією Р. Петровські (Petrovsky 1993, S. 30, 36).

Зазначимо, що в сарматів нашого регіону таких черпаків немає. Проте черпаки Eggers 136 (рис. 1: 3, 4) знайдено в сарматських похованнях Нижнього Дону (Алітуб, курган 26; могильники Новий, курган 43 та Багаївський, курган 14), які датуються I ст. н. е. (Raev 1986, р. 29).

Тип Eggers 137. Два досить ранніх черпаки Eggers 137 / Petrovsky IV.1 / Tassinari G2100 походять із сарматських комплексів Середньої Наддніпрянщини: Щучинка (рис. 2: 1; 10: 1) та Цвітна⁴ (рис. 2: 2; 10: 2). З їхнім типологічним визначенням пов'язана невелика дискусія. В. В. Кропоткін відніс їх до типу Eggers 140 (Кропоткін 1970, с. 25). М. Б. Щукін (Щукин 1972, с. 46) зауважив, що в них поєднано ознаки типів 140 (пропорції та розміри корпусу) та 137—138 (сегментоподібний виріз на закінченні ручки). Спочатку я погодився із В. В. Кропоткіним щодо черпака зі Щучинки, хоча черпак із Цвітни правильно визначив як тип 137 (Simonenko et al. 2008, S. 68-69), і згодом разом із В. Бирке ми віднесли обидва черпаки до типів Eggers 137—138 (Bârcă, Simonenko 2009, р. 187). Утім, пізніше, з огляду

на авторитет М. Б. Щукіна, я пристав на його думку і припустив, що ці черпаки належать, скоріше, до типу 140 (Simonenko 2011, с. 49-50; 2013, с. 73). Через такі вагання в обох виданнях моєї монографії черпак із Цвітного визначено як Eggers 137 / 140 (Simonenko 2011, с. 205; 2013, с. 280), хоч екземпляр із Щучинки залишився типом 140. Однак ця гіпотеза не здобула підтримки колег (Bârcă 2021, р. 181, виноска 32; Трейстер 2020, с. 18, виноска 67), і я не наполягаю на ній⁵.

Тип Eggers 138. Два черпаки цього типу походять зі склепів 735 та 775 Усть-Альмінського могильника (рис. 2: 3, 4; 10: 3). За хронологією Р. Петровські, тип Eggers 138 / Petrovsky IV.2 / Tassinari G2100 вироблявся та побутовував у 35 / 40 — 80 / 85 pp. н. е. (Petrovsky 1993, S. 66).

Автори публікації матеріалів склепа 735 помилково віднесли черпак до типу 137 (Puzdrovskij, Zajcev 2004, S. 250), але такі розміри прип'яманні саме типу 138, який практично нічим більше не відрізняється від типу 137. Різниця в розмірах підвела й В. Бирке, який, навпаки, відніс черпак із Щучинки до типу Eggers 138 (Bârcă 2021, р. 184), але такий високий корпус (рис. 1: 1) характерний все ж таки для типу 137 (рис. 7).

Тип Eggers 140. Найчисельніший у сарматів. У Північному Причорномор'ї такі черпаки знайдено в Троях (рис. 3: 1; 10: 4) та Краснополці. Тип Eggers 140 / Petrovsky V.1 / Tassinari G 3100 — чи не найпоширеніший тип римського солдатського черпака. Г. Ю. Еггерс датував його фазами B₁ (пік поширення) — B₂ (менше знахідок) (Eggers 1951, S. 172). Р. Петровські обмежує їх датування першою фазою і датує з 5 / 10 по 30 / 35 pp. н. е. (Petrovsky 1993, S. 52)

В Азіатській Сарматії мені відомо 11 черпаків типу Eggers 140 в похованнях переважно другої половини I ст. н. е.

У пізніх скіфів, навпаки, відомий тільки один черпак цього типу (рис. 4: 1; 10: 5) — могильник Бельбек IV, могила 299 останньої чверті I ст. н. е. (Гущина, Журавлев 2016, с. 188).

Тип Eggers 142. Дуже схожі на попередній тип черпаки Eggers 142 / Petrovsky V.2 (відрізняються глибокими фасетками на бічних сторонах

² Знахідки черпаків у різних регіонах на схід від сучасної України розглянуто в кількох узагальнювальних роботах і численних статтях (Кропоткін 1970; Раєв 1986; Лимберис, Марченко 2006; Трейстер 2020).

³ Автори публікації помилково визначили його як виріб типу 140 (Puzdrovskij, Zajcev 2004, S. 235).

⁴ Стара назва, під якою черпак відомий у літературі; сучасне с. Цвітне. У Херсонському музеї зберігається ще один черпак типу Eggers 137 (рис. 3: 2), випадково знайдений у Миколаївській обл. нібито разом із казанком типу Дебелт.

⁵ Сподіваюся, я відповів на зауваження М. Ю. Трейстера (Трейстер 2020, с. 18, виноска 67) і розвіяв його «глибоке здивування» моїм, на його думку, «гнучким підходом» до типології Х. Ю. Еггерса, яка дійсно подекуди потребує корекції.

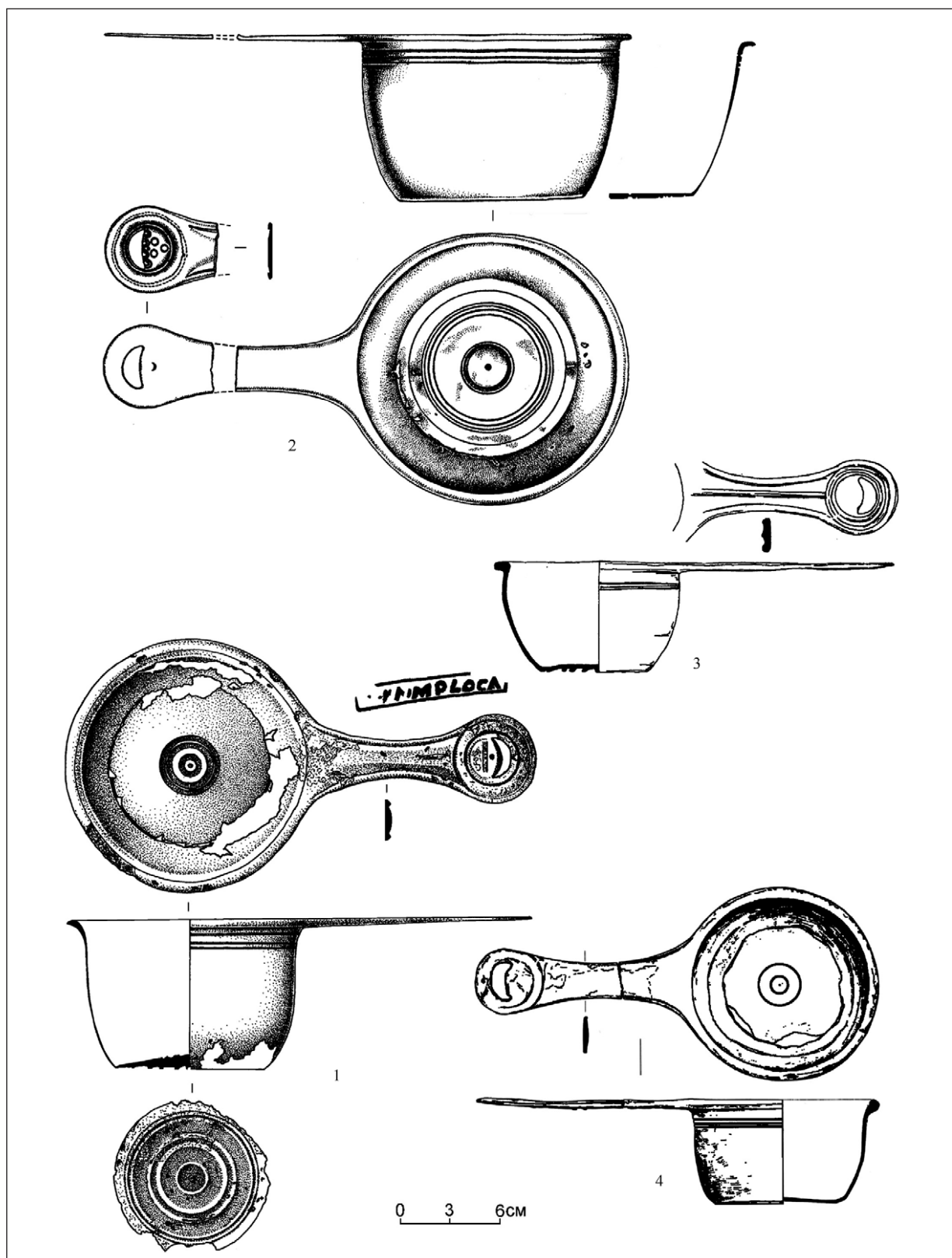

Рис. 2. Бронзові черпаки типів Eggers 137—138: 1 — Щучинка, курган 235, поховання 1, 2 — Цвітне, випадкова знахідка, 3 — Усть-Альма, склеп 735, 4 — Усть-Альма, склеп 775 (3, 4 — за: Пуздровский, Труфанов 2017)

Fig. 2. Bronze casseroles of Eggers types 137—138: 1 — Shchuchynka, barrow no. 235, grave no. 1, 2 — Tsvitne, a chance find, 3 — Ust-Alma, burial no. 735, 4 — Ust-Alma, burial no. 775 (3, 4 — after: Пуздровский, Труфанов 2017)

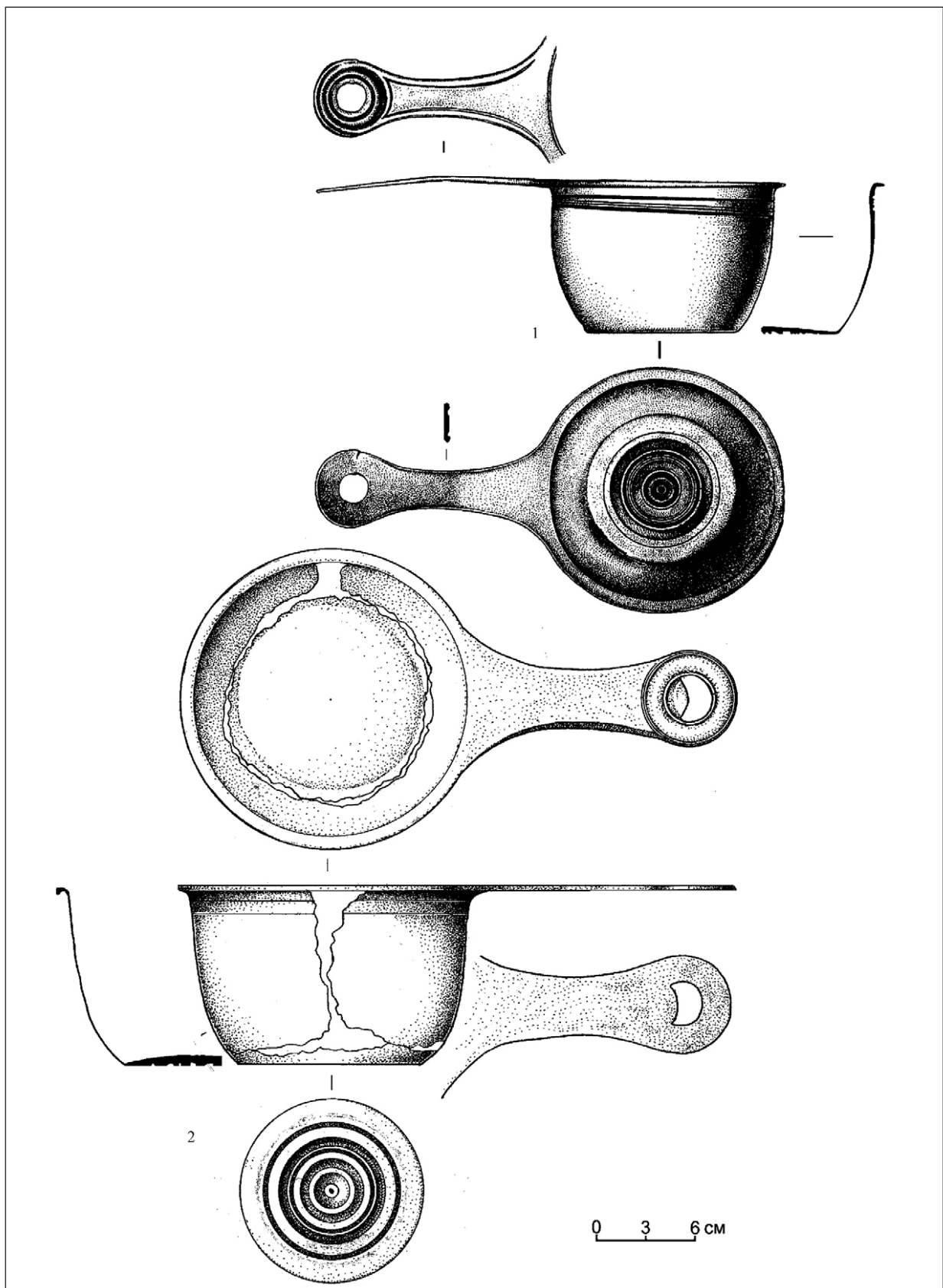

Рис. 3. Бронзові черпаки типів Eggers 137, 140: 1 — Трояни, зруйноване поховання, 2 — Херсонський музей, випадкова знахідка

Fig. 3. Bronze casseroles of Eggers types 137, 140: 1 — Troiany, a damaged grave, 2 — Kherson museum, a chance find

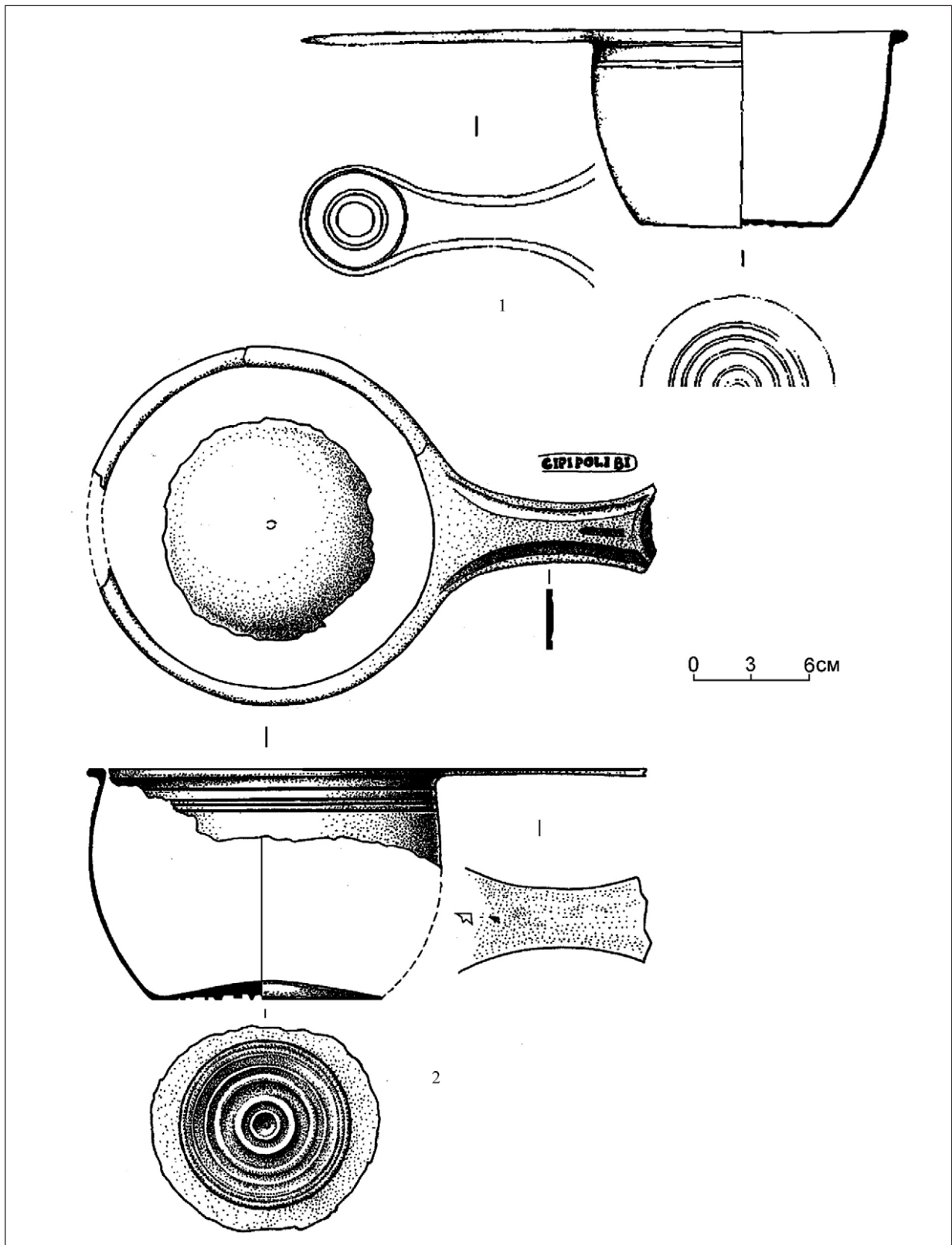

Рис. 4. Бронзові черпаки типів Eggers 140, 142: 1 — Бельбек IV, поховання 299 (за: Гущина, Журавлев 2016), 2 — Новопетрівка, випадкова знахідка

Fig. 4. Bronze casseroles of Eggers types 140, 142: 1 — Belbek IV, burial no. 299 (after: Гущина, Журавлев 2016), 2 — Novopetrivka, a chance find

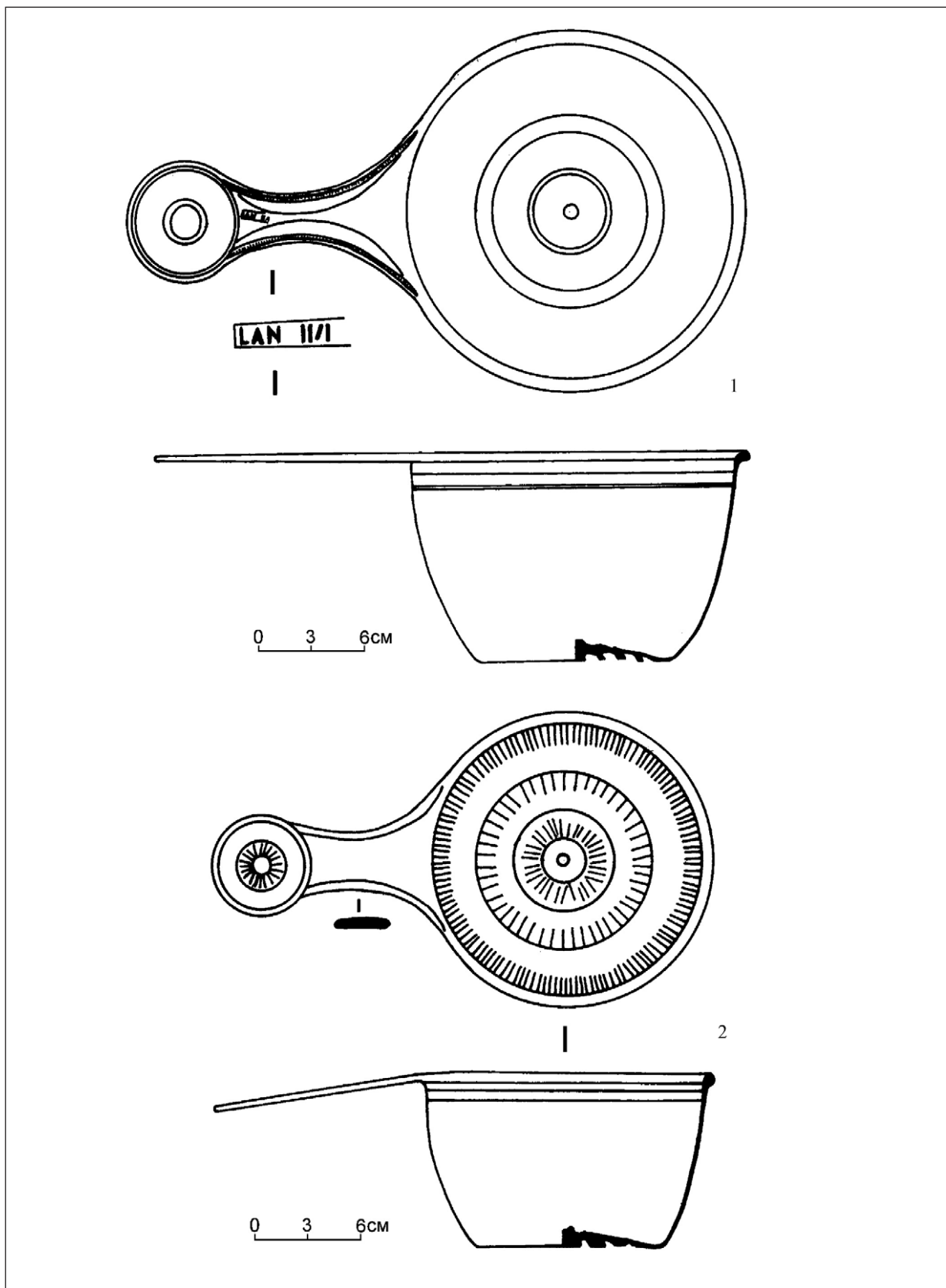

Рис. 5. Бронзові черпаки типу Eggers 142 з Молдови (за: Bărcă 2021): 1 — Бедражий Век, курган 27, поховання 1, 2 — Кобуска Веке, зруйнований курган

Fig. 5. Bronze casseroles of Eggers type 142 from Moldova (after: Bărcă 2021): 1 — Bădrăgii Vechi, barrow no. 27, grave no. 1, 2 — Cobusca Veche, a damaged barrow

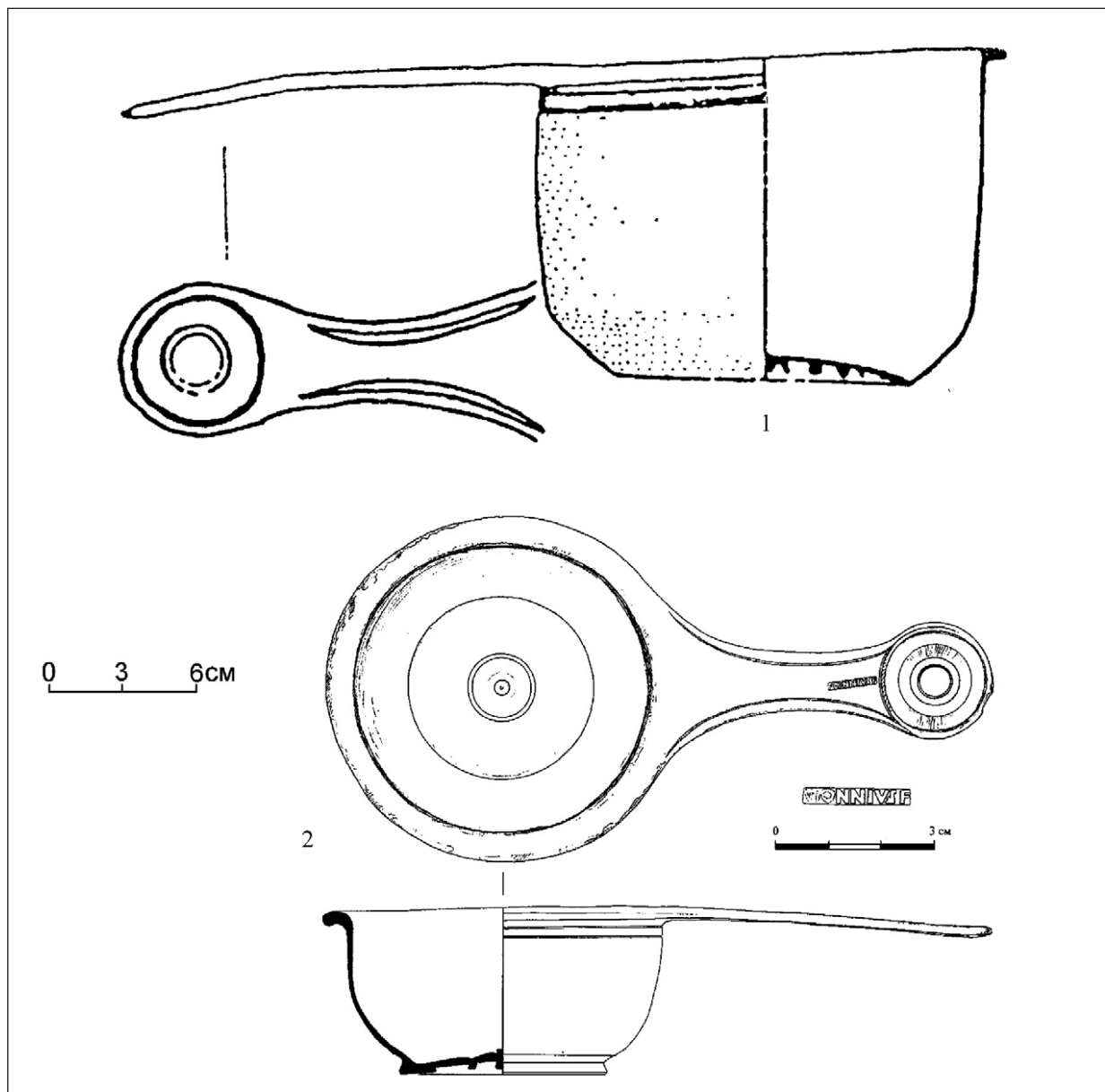

Рис. 6. Бронзові черпаки типу Eggers 142, 143: 1 — Бельбек IV, поховання 172 (за: Гущина, Журавлев 2016), 2 — Усть-Альма, склеп 820 (за: Пуздровский, Труфанов 2017)

Fig. 6. A bronze casseroles of Eggers types 142, 143. 1 — Belbek IV, burial no. 172 (after: Гущина, Журавлев 2016), 2 — Ust-Alma, burial no. 820 (after: Пуздровский, Труфанов 2017)

ручки) походять із сарматських поховань у Новопетрівці⁶ на Південному Бузі (рис. 4: 2) та Бедражий Вець / Bădragii Vechi і Кобуска Вець / Cobusca Veche у Молдові (рис. 5: 1, 2). Датування черпаків цього типу, за Г. Ю. Еггерсом: фази B₂ — C₁ (менше) (Eggers, 1951, S. 173). Загалом вони синхронні черпакам типу 140, але пік їх поширення припадає на фазу B₂ (50 / 70 — 150 / 170 pp. н. е.).

Таких черпаків небагато і в Азіатській Сарматії (4 екземпляри). Черпак зі зруйно-

ваного кургану в Гірейському кар'єрі на Кубані, як і зразок із Бедражий Вець, має на ручці штемпель майстра Луція Ансія Епафродіта LANCIAPAPHRO(DITI), який працював у 50 / 55–85 pp. н. е. (Petrovszky 1993, S. 144).

У пізніх скіфів єдиний черпак цього типу (рис. 6: 1) походить із могили 172 могильника Бельбек IV, датованої другою половиною або третьою чвертю I ст. н. е. (Гущина, Журавлев 2016, с. 156)⁷.

⁶ В. В. Кропоткін визначив його як тип 140 (Кропоткин 1970, с. 97).

⁷ Автори публікацій вважали його належним до типу 140 (Гущина, Журавлев 1999, с. 165; 2016, с. 65).

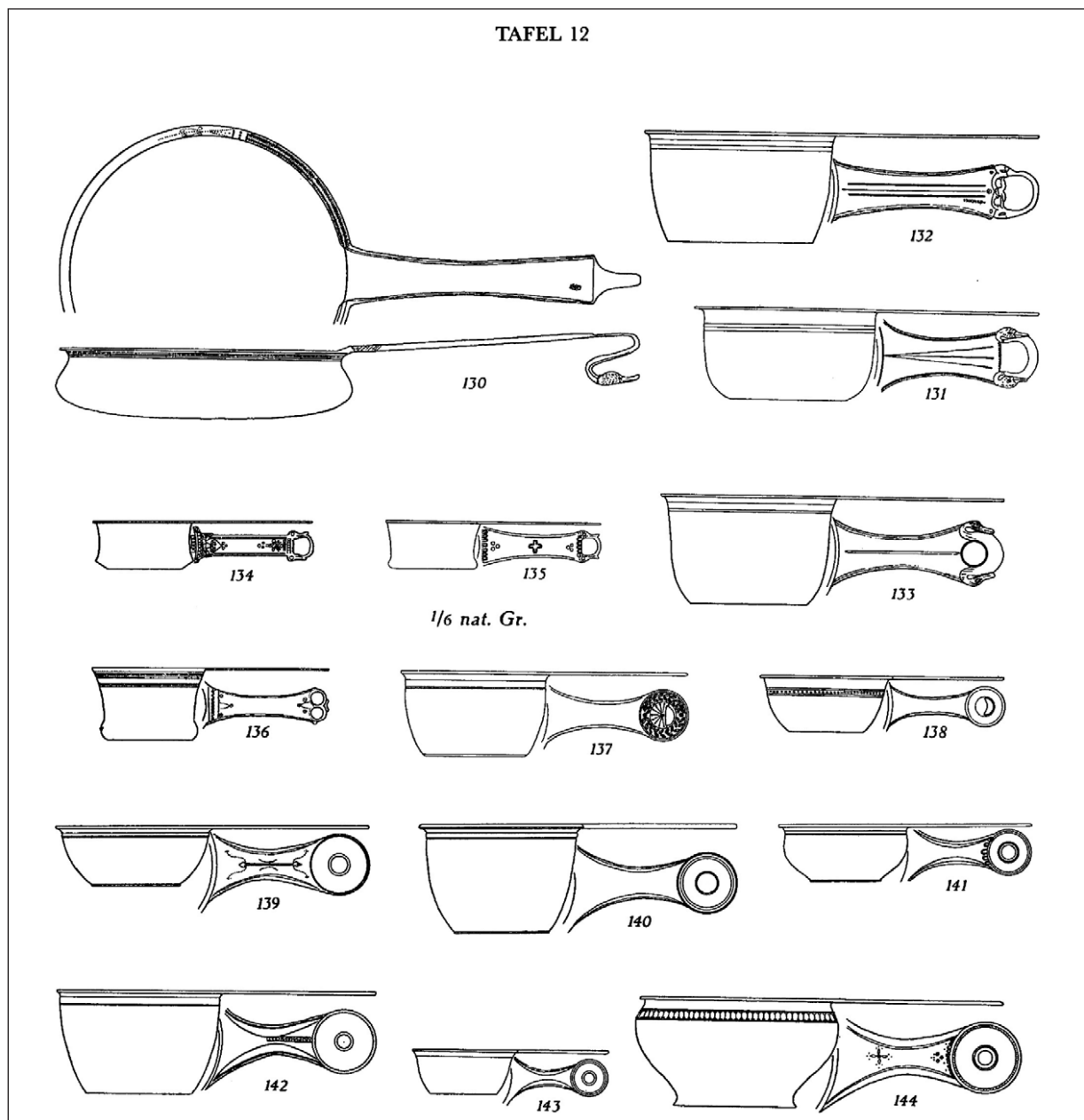

Рис. 7. Фрагмент типологічної таблиці Х. Ю. Еггерса (за: Eggers 1951)

Fig. 7. Part of the H. J. Eggers' typology (after: Eggers 1951)

Тип Eggers 143 / Petrovsky V,3. У склепі 820 Усть-Альминського могильника останньої третини I ст. н. е. (Пуздровский, Труфанов 2017, с. 78) знайдено дуже схожий із попереднім типом черпак Eggers 143 / Petrovsky V,3, який відрізняється лише меншими розмірами⁸ (рис. 6: 2; 10: 6).

⁸ М. Ю. Трейстер відніс цей черпак до типу 142 (Трейстер 2020, с. 31). Проте в схемі Х. Ю. Еггерса (рис. 7) розміри й пропорції типу 142 не підходять під параметри черпака зі склепу 820. Рисунок і фото цього чер-

Тип Eggers 144 / Petrovsky V,5. Черпаки цього типу знайдено в Чугуно-Крепинці (курган 2, поховання. 1) на Донбасі (рис. 8; 10: 7, 8), у Куконешть Векь / Cuconești Vechi (курган 3, поховання 1) у Молдові (рис. 9: 1) та Улмень

пака дещо відрізняються одне від одного: на рисунку (рис. 6: 2) ємність черпака значно менша від зображеної на фото (рис. 10: 6). Наведені в тексті розміри черпака підтверджують точність рисунка. Чому на фото черпак виглядає набагато більшим, незрозуміло (ракурс?). Вивчити його *de visu* я, на жаль, не маю змоги.

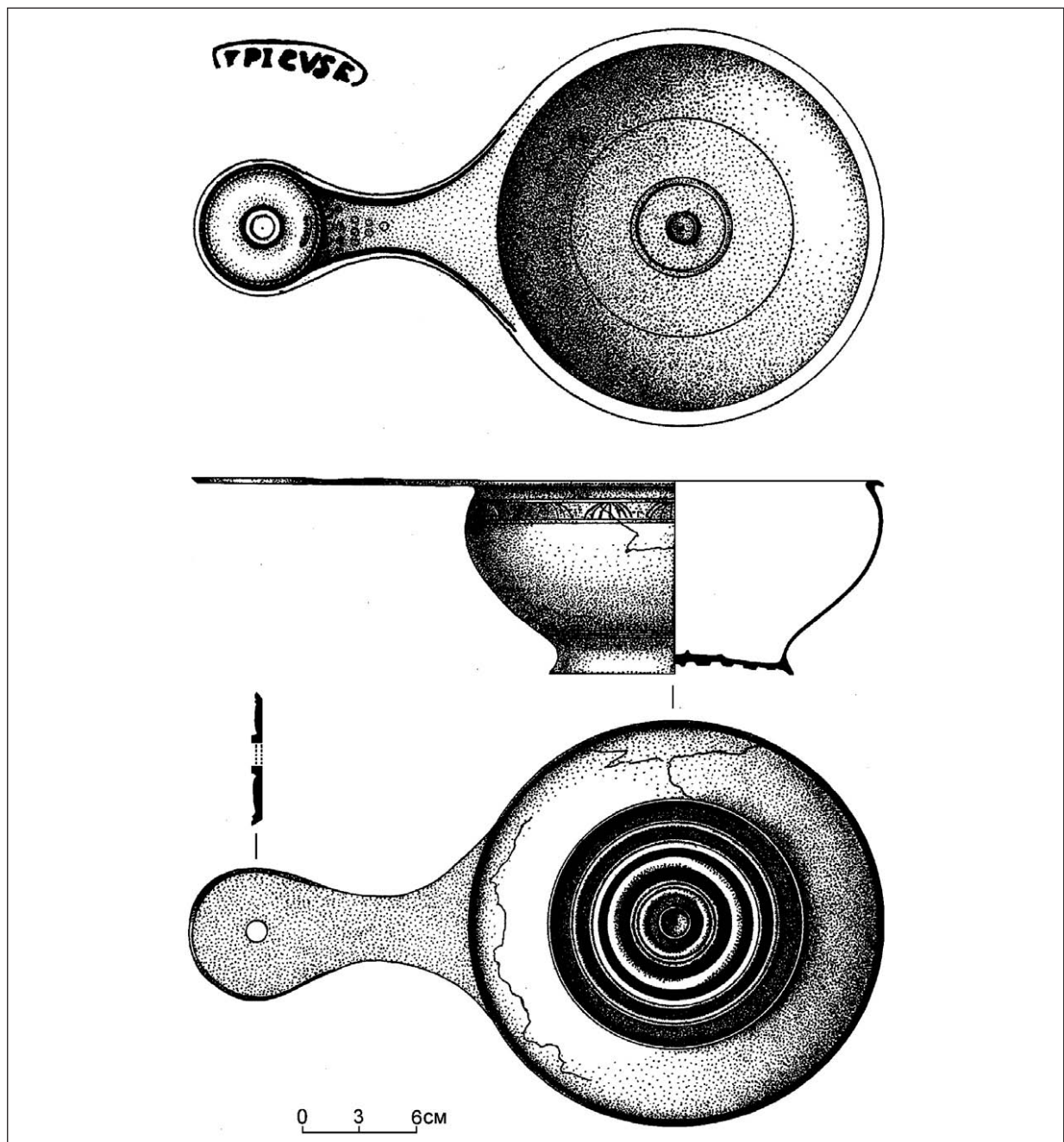

Рис. 8. Бронзовий черпак типу Eggers 144 з Чугуно-Крепінки, курган 2, поховання 1

Fig. 8. Bronze casserole of Eggers type 144 from Chuhuno-Krepynka, barrow no. 2, grave no. 1

/ Ulmeni в Румунії (рис. 9: 2)⁹. Це досить поширений у Європі тип (там він зветься також Гьодокер / Gödåker), датований Г. Ю. Еггерсом від фази B₁ до C₁ (менше) (Eggers 1951, S. 172).

⁹ У перевиданні книжки про римські імпорти в сарматів помилково зазначено, що черпак Eggers 144 знайдено також у похованні біля Оланешть / Olănești (Симоненко 2013, с. 77), на що звернув увагу С. І. Безуглов (Безуглов 2021, с. 30). Відверто кажучи, я сам не розумію природи цієї помилки, і мені дуже шкода.

Г. Норлінг-Крістенсен розділив такі черпаки на два різновиди (Norling-Christensen 1951, S. 177), а Р. Петровські — на три (Petrovsky 1995, S. 79-80). Черпаки Eggers 144 почали виготовляти в середині I ст. н. е. в Італії і, можливо, в Південній Галлії (Stjernquist 1978, р. 33). Більшість європейських знахідок датується фазою B₂, і лише кілька екземплярів належать до III ст. н. е. (Раєв, Науменко 1993, с. 155; Трейстер 2020, с. 36).

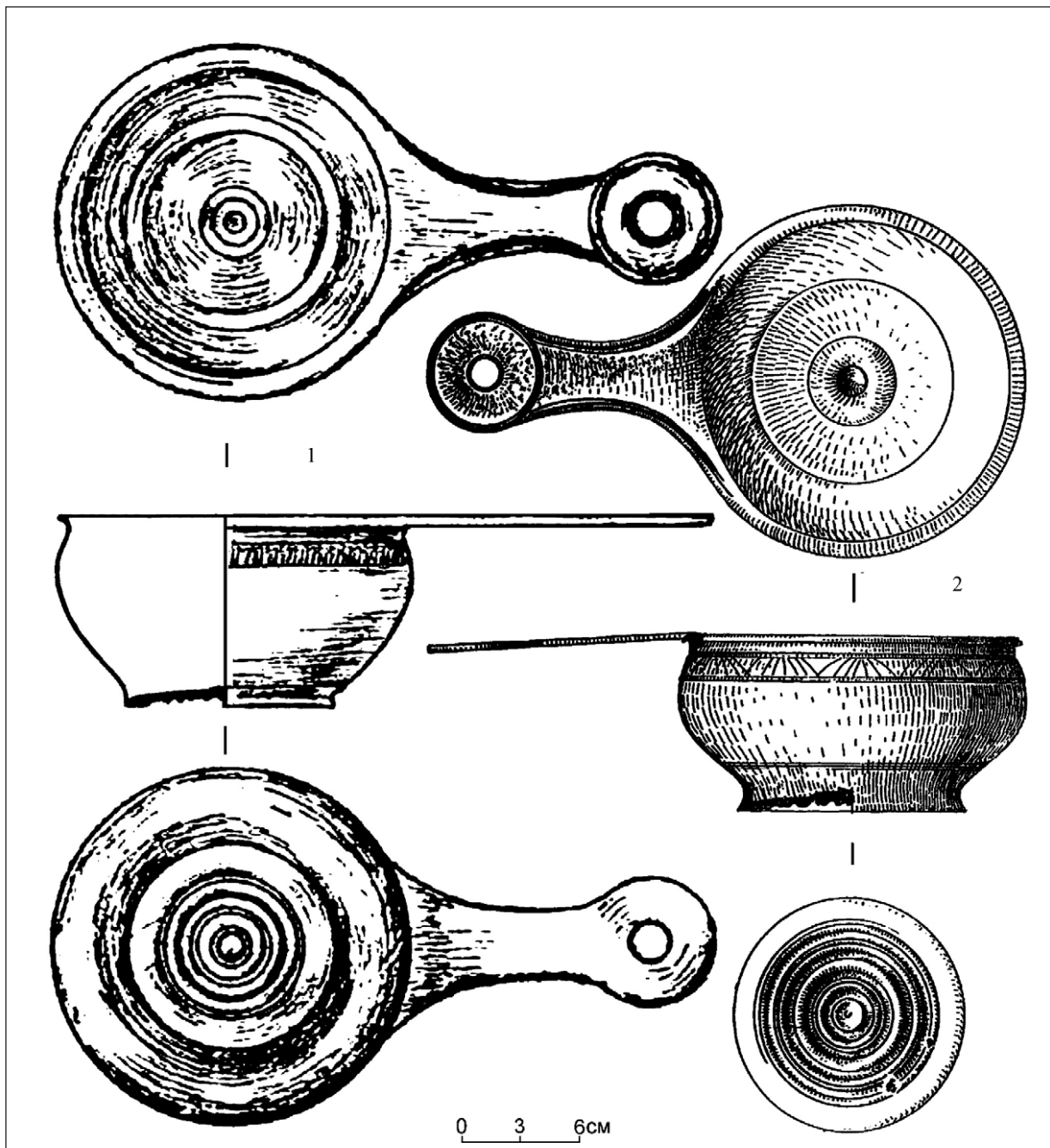

Рис. 9. Бронзові черпаки типу Eggers 144:

1 — Куконешть Векь, курган 3, поховання 1 (за: Дергачев 1982), 2 — Ульмень, зруйнований курган (за: Bârcă 2021)

Fig. 9. Bronze casseroles of Eggers type 144:

1 — Cuconești Vechi, barrow no. 3, grave no. 1 (after: Dergachev 1982), 2 — Ulmeni, a damaged barrow (after: Bârcă 2021)

Два черпаки Eggers 144 походять із сарматських поховань на Нижньому Дону. Дата поховання в могильнику Центральний — перша половина II ст. н. е. (Раев, Науменко 1993, с. 157) або друга половина цього століття, якщо перекласти на мову чисел трохи зарозуміле датування С. І. Безуглова — «у межах розвинутої

або пізньої частини II ст. н. е.» (Безуглов 2021, с. 42). Поховання в Кобяковському некрополі датується першою половиною II ст. (Guguev, 1986, р. 72). Загалом, усі черпаки Eggers 144 зі Східної Європи знайдено в сарматських могилах, не старших за II ст. н. е. У пізніх скіфів черпаки цього типу відсутні.

Рис. 10. Бронзові черпаки із сарматських і пізньоскіфських поховань Північного Причорномор'я: 1 — Щучинка, курган 235, поховання 1, 2 — Цвітне, випадкова знахідка, 3 — Усть-Альма, склеп 735 (за: Puzdrovskij 2013), 4 — Трояни, зруйноване поховання, 5 — Бельбек IV, поховання 299 (за: Гущина, Журавлев 2016), 6 — Усть-Альма, склеп 820 (за: Пуздровський, Труфанов 2017), 7, 8 — Чугуно-Крепінка, курган 2, поховання 1 (фото Д. В. Клочка)

Fig. 10. Bronze casseroles from the Sarmatian and Late Scythian graves of the Northern Pontic region: 1 — Shchuchynka, barrow no. 235, grave no. 1, 2 — Tsvitne, a chance find, 3 — Ust-Alma, burial no. 735 (after: Puzdrovskij 2013), 4 — Troiany, a damaged grave, 5 — Belbek IV, burial no. 299 (after: Гущина, Журавлев 2016), 6 — Ust-Alma, burial no. 820 (after: Пуздровський, Труфанов 2017), 7, 8 — Chuhuno-Krepynka, barrow no. 2, grave no. 1 (photo by D. V. Klochko)

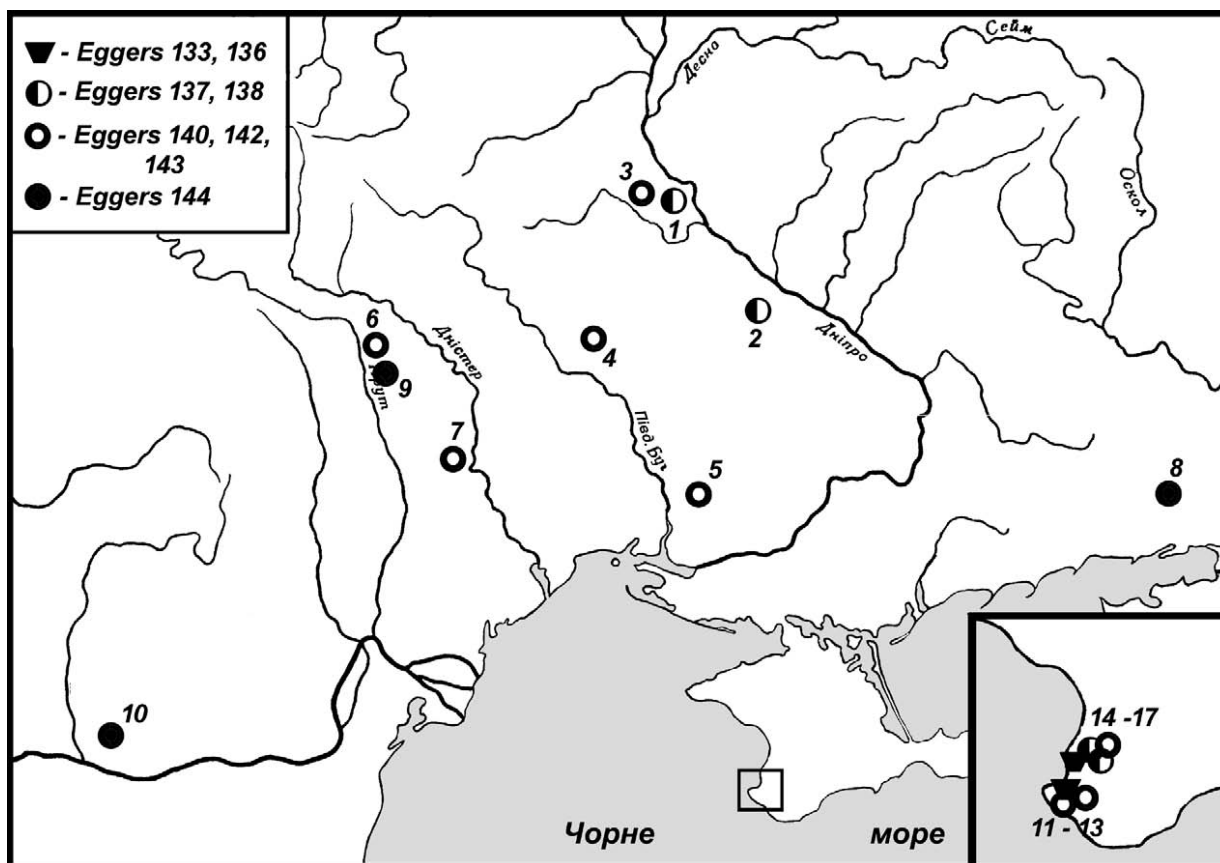

Рис. 11. Карта поширення римських бронзових черпаків різних типів у сарматських та пізньоскіфських похованнях Північного Причорномор'я (номери на мапі відповідають нумерації каталога)

Fig. 11. The finds of the Roman bronze casseroles of various types in the Sarmatian and Late Scythian graves of the Northern Pontic region (numbers on the map correlate to the catalogue ones)

М. Б. Щукін відносив час виробництва та побутування черпаків Eggers 140, 142—144 до фази B_2 (70—170 рр. н. е.) (Shchukin 1989, p. 318). У. Лунд Хансен вважає, що тип 140 характерний для фази B_1 і ранньої B_2 (1—70 рр. н. е.), а тип 144 — для фази B_{1b} (40—70 рр. н. е.) її хронології (Lund Hansen 1987, S. 46).

Хронологія знахідок

Датування наших черпаків уточнюють штемпелі. На черпаку зі Щучинки — два штемпелі NGRANIPLOCA, що згодом означає CN Grani Ploca(mi). За Р. Петровські, це тип Y.26 часу Нерона — Веспасіана (Petrovsky 1993, S. 174). На черпаку Eggers 142 з Ново-Петрівки — штемпель PCIPOLYBI майстра Полібія з відомого роду Ципіїв, який працював у Кампанії в 45 / 50 — 80 / 85 рр. (Petrovsky 1993, S. 150) чи у 40—79 рр. (Massari, Castoldi 1985, p. 69). На черпаку з Бедражий Веж — штемпель LAN вже знайомого нам L[ucius] An[sius] [Eraphroditus] 50 / 55—

85 рр. н. е. Черпак Eggers 144 із Чугуно-Крепинки маркований рідкісним штемпелем PICVSF (Picus F[ecit], тип Y.26 за Петровські) — майстра Пікуса з Галії, що працював за часів Флавіїв (Petrovsky 1993, S. 174). На черпаку Eggers 143 з могили 820 в Усть-Альмі стоїть штемпель ONNIVSF ([N]onnius F[ecit]) типу N.14 60 / 70 — 85 / 95 рр. н. е. (Petrovsky 1993, S. 160).

Черпак Eggers 140 із Троян знайдено разом із «бактрійським» дзеркалом типу Хазанов VIII, яких не виявлено серед сарматських старожитностей пізніше початку II ст. н. е.

Разом із черпаком Eggers 137 у Цвітні знайдено ойнохою Eggers 124, золотий гранений браслет типу Тилля-тепе — Михайлівка, фрагмент меотського сіролощеного глека — речі, притаманні сарматським комплексам другої половини I — початку II ст. н. е.

У Краснополлі було досліджено поховання в колоді з такими яскравими індикаторами середини I — початку II ст. н. е. як прямокутне римське люстро в гіпсовому футлярі та кістяна піксіда.

Серед численного начиння могили в Бедражій Веж — сильно профільована бронзова фібула «дунайської серії», яка дала підставу В. Бирке датувати комплекс кінцем I — початком II ст. н. е. або тільки початком II ст. (Bârcă 2021, p. 195).

Могили в Кобуска Веж та Улмень були зруйновані, і продатувати комплекси напряду неможливо. В. Бирке, проаналізувавши речі із суцідніх поховань, припускає датування комплексу з Улмень у межах 140 / 150–180 / 190 рр. н. е. (Bârcă 2021, p. 205). Комплекс із Кобуска Веж, на його думку, можна датувати кінцем I — першими декадами II ст. н. е. (Bârcă 2021, p. 196).

Комплекс із черпаком Eggers 144 з Чугуно-Крепинки датується приблизно серединою II ст. н. е.¹⁰, із Куконешть Веж — не пізніше за першу декаду цього століття (Bârcă 2021, p. 201).

Пізньоскіфські комплекси з черпаками надійно датуються численним супровідним інвентарем (див. каталог). У могильнику Бельбек IV поховання 172 датовано другою половиною (третьою чвертю?) I ст. н. е., поховання 299 — останньою чвертю цього століття (Гущина, Журавлев 2016, с. 156, 188). Синхронні їм загалом і поховання Усть-Альмінського могильника: склеп 720 — біля середині I ст. н. е., склеп 735 — середина — третя чверть I ст. н. е. (Puzdrovskij, Zajcev 2004, S. 267), склепи 775 та 820 — остання третина I ст. н. е. (Пуздровский, Труфанов 2017, с. 40, 78).

Висновки

Таким чином, сарматські комплекси з римськими черпаками Eggers 137–144 у Північному Причорномор'ї датуються в межах другої половини I — середини II ст. н. е. Варто зазначити, що більшість аналогічних посудин з Азіатської Сарматії також знайдено в могилах переважно другої половини I — першої третини II ст. н. е. Є версія, що черпаки Eggers 137–142 потрапили до сарматів після боспорсько-римської війни 45–49 рр. н. е. (Трейстер 2020, с. 38).

Дещо інша картина спостерігається у пізніх скіфів. Усі комплекси з римськими черпаками датуються від середини I ст. н. е. (Усть-Альма, склеп 720, Eggers 133) до останньої чверті цього

століття (решта комплексів Усть-Альми і Бельбеку IV). І якщо знахідки черпаків Eggers 137–143 можна якось прив'язати до подій 45–49 рр., то шлях до пізніх скіфів черпаків ранніх типів 133 і 136 навряд чи можна простежити однозначно.

Помітна суттєва кількісна перевага в знахідках (а отже, і в побутуванні) черпаків у сарматів. Якщо припустити, що сармати «розжилися» римськими солдатськими черпаками під час війни 45–49 рр., у якій вони брали участь, то мала кількість цих посудин у пізніх скіфів натякає, що останні не брали участі у військових діях чи принаймні не мали контактів із римлянами.

Цікаво, що черпаків немає або вони поодинокі в Тірі, Ольвії, Херсонесі, у містечках ольвійської та херсонеської хори. Складається враження, що римські солдатські черпаки не мали попиту в населення античних міст. Однак там практично немає й інших металевих посудин, звичайних для сарматських та пізньоскіфських поховань: тазів, глеків, патер, мисок. Пояснень цьому явищу може бути кілька, але це не входять до завдань статті. Зауважимо тільки, що сарматські могили з черпаками супроводжувало різноманітне й часто-густо коштовне (Цвіт-на) начиння. Могили пізньоскіфського некрополя Бельбек IV із бронзовим посудом також належали заможним членам громади (Гущина, Журавлев 2016, с. 66). Цікава ситуація з черпаками в Усть-Альмінському могильнику: всі їх знайдено в багатих могилах із яскравими сарматськими рисами в поховальному обряді й начинні (Puzdrovskij, Zajcev 2004, S. 255). Схоже, що це гробниці представників пізньоскіфської соціальної еліти сарматського походження.

У цілому, асортимент сарматських і пізньоскіфських імпортованих черпаків дещо відрізняється: у сарматів немає ранніх черпаків Eggers 133–136, а в пізніх скіфів — черпаків типу Гьодокер (Eggers 144). Ще одне спостереження: черпаків немає в пізньоскіфських пам'ятках Низового Дніпра, усі знахідки зосереджені в кримських могилах. Ці дані більш-менш об'єктивні: могильник Миколаївка-Козацьке розкопаний повністю, Золотобалківський — майже повністю. Лише Червоний Маяк дає якусь надію на майбутні знахідки, але в жодній із досліджених 177 могил черпаків поки що немає. Здається, настав час шукати пояснення відсутності цієї категорії імпорту в наддніпрянських пізніх скіфів.

¹⁰ С. І. Безуглов вважає, що цей комплекс більш пізній (Безуглов 2021, с. 43), але дискутувати щодо дати Чу-гуно-Крепинки тут ми не будемо. Ця пам'ятка за культурним і хронологічним контекстом тяжіє до масиву нижньодонських пізньосарматських старожитностей, і в цьому С. І. Безуглов має рацію.

Якщо черпаки в сарматів пов'язані з їхньою участю в римсько-боспорській війні 45—49 рр., то відсутність їх у наддніпрянських пізньоскіфських могилах може свідчити про те, що мешканці городищ не брали участі в цій війні. Як відомо, з боку сарматів там виступали прикубанські сіраки на боці Мітридата й донські аорси на боці Риму. Є припущення про те, що різке збільшення сарматських поховань за Дніпром у другій половині I ст. н. е. може маркувати перекошування туди аорсів після 49 р. н. е. (Симоненко, Лобай 1991,

с. 84; Симоненко 1998, с. 162). Про існування в другій половині I ст. н. е. десть навколо Ольвії сарматського об'єднання під назвою Аорсія відомо з мармурового ольвійського декрету, де йдеться про посольство ольвіополітів до «найвеличніших царів Аорсії» (Simonenko 2004, S. 223-224; Симоненко 2012, с. 250). Цікаво, що черпаки Eggers 137-142 часів римсько-боспорської війни знайдено в сарматських похованнях із відчутними східними (поволзько-донськими) рисами — у могилах гіпотетичних аорсів (рис. 11).

Додаток 1. Каталог знахідок римських бронзових черпаків у сарматських та пізньоскіфських пам'ятках Північного Причорномор'я

Сарматські поховання

1. **с. Щучинка** Обухівського р-ну Київської обл., курган 235, поховання 1 (рис. 2: 1; 10: 1). Впускне, жіноче. У могилі знайдено черпак та дві ліпні курильниці. При дослідванні Н. Є. Бранденбургом знайдено уламок прямокутного бронзового люстра.

Бронзовий черпак Eggers 137 / Petrovsky IV,1 / Tassinari G2100. Вінця загострені, дугоподібні у перерізі, відігнуті під гострим кутом. Корпус циліндричний, звужується до плоского денця. Під вінцями дві паралельні фрезеровані лінії. Денце всередині та зовні профільоване концентричними рельєфними колами. Ручка з круглим завершенням із вирізом у формі напівмісяця, оконтуреним гравірованим кільцем. Краї ручки підкреслені валиком. На ручці та її закінченні латинські штемпелі NGRANIPLOCA. Діаметр вінець — 15 см, денця — 9 см, висота посудини — 9 см.

Бранденбург 1908, с. 6; ОАК за 1891г., с. 91; Кропоткин 1970, с. 25; Simonenko, Marčenko, Limberis 2008, S. 17, 68, Taf. 72,1; Симоненко 2011, с. 49-50, 194, рис. 29; 2013, с. 73, 264, рис. 27; Bârcă 2021, p. 184-186, fig. 2.

2. **с. Цвітне** Кропивницького р-ну Кіровоградської обл., випадкова знахідка 1885 р. (рис. 2: 2; 10: 2). У насипу «майдану» знайдено бронзові ойнохою, черпак і казан. При дослідженні 1896 р. О. О. Бобринської виявив срібну чашу, золоті пряжку, браслет, деталі набірною поясу, поховальний віночок, відрцеподібну підвіску, нашивні бляшки, обойми, фігурку птиці, кістяну піксиду, фрагменти меча та залізні наколичники стріл, червонолакову і сіроглиняну посудину, фрагмент ручки амфори.

Бронзовий черпак Eggers 137 / Petrovsky IV,1 / Tassinari G2100. Вінця загострені, дугоподібно відігнуті. Корпус звужується до денця, стінки трохи заокруглені, денце пласке. Ручка з увігнутими краями та круглим завершенням, у центрі якого отвір у вигляді широкого напівмісяця. Краї ручки підкреслені рельєфними округлими бортиками, центр трохи опуклий. На зовнішній площині кільцевого завершення — подвійна кільцева гравірована лінія, заповнена прямими насічками, всередині її — заглиблена кільцева лінія, у яку вписаний отвір. Від нижнього його краю відходить трикутний у плані орнаментальний фестон, утворений штампованими овами та колами. У центрі завершення — точковий слід токарного різця. Денце зовні профільоване на токарному верстаті концентричними слабо опуклими кільцями різної ширини. Центр дна зовні та зсередини підкреслено широкою заглибленою лінією і точковим наколом. Зовні нижче вінець — три врізних лінії, що утворюють два рельєфні пояски різної ширини. Зсередини нижче вінець — подвійна врізна лінія. Діаметр вінець — 16 см, денця — 10,5 см, висота посудини — 9,5 см, розміри ручки — 15,5 × 5,5 × 2,5 см, діаметр закінчення — 5 см.

ОАК за 1896 г., с. 88-89, 214-215; Кропоткин, с. 1970, с. 87, 95; Simonenko, Marčenko, Limberis 2008, S. 17, 69, Taf. 78,1; 89,4; Симоненко 2011, с. 49-50, 205, рис. 28; 2013, с. 73, 280, рис. 26; Bârcă 2021, p. 181-183, fig. 1.

3. **с. Краснопілка** Обухівського р-ну Київської обл., курган 424, поховання 2. Впускне, жіноче (?). Серед начиння — ліпна та гончарна кераміка, сердолікові, кварцові й скляні намистини, золота каблучка з вушком, бронзові кільця, кам'яні (?) прясла, бронзові люстро й черпак, кістяна піксида.

Бронзовий черпак «зі сферичним плескатим денцем»¹. На думку В. В. Кропоткіна, черпак типу Eggers 138—139 (?). М. Б. Щукін вважав, що черпак із Краснопілки належить типу 140 (Shchukin 1989, p. 318).

Бранденбург 1908, с. 42-43; Кропоткін 1970, с. 95; Shchukin 1989, p. 318; Simonenko, Marčenko, Limberis 2008, S. 17, 68; Симоненко 2011, с. 49-50, 194; 2013, с. 73, 265; Bârcă 2021, p. 188.

4. с. Трояни Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл., зруйноване поховання (рис. 3: 1; 10: 4). У складі інвентаря бронзові черпак, казан, люстро, три дзвоники, намисто та трубочки, шматок яшми.

Бронзовий черпак Eggers 140 / Petrovsky V,1 / Tassinari G 3100. Вінця загострені, різко відігнуті. Стінки трохи заокруглені, денце пласке зовні й трохи опукле зсередини. Ручка з прогнутими бічними сторонами та кільцевим завершенням з отвором діаметром 1,6 см у центрі. Краї ручки підкреслені рельєфними бортиками, центр трохи опуклий. Площа завершення прикрашена трьома рельєфними концентричними кільцями, утвореними різцем. Денце зовні профільоване на токарному верстаті трьома рельєфними концентричними кільцями: широке зовнішнє, потім потрійне вузьке, потім широке, усередині — круглий виступ із заглибленням у центрі денця. Під вінцями зовні — чотири врізні лінії, що утворюють потрійний рельєфний фриз. Діаметр вінець — 14,5 см, денця — 8,6 см, висота — 8,6 см, довжина ручки — 13,5 см, ширина — 5,5 × 2,0 см, діаметр закінчення — 4,6 см.

ОАК за 1913—1915 гг., с. 201, рис. 255; Кропоткін 1970, с. 95; Simonenko, Marčenko, Limberis 2008, S. 17, 71, Taf. 85,1; 89,5; Симоненко 2011, с. 49-50, 208, рис. 27; 2013, с. 73, 285, рис. 25; Bârcă 2021, p. 188-189, fig. 3.

5. с. Новопетрівка Снігурівського р-ну Миколаївської обл., випадкова знахідка (рис. 4: 2). До комплексу входили бронзові черпак та дзвоники, дві золоті сережки, золотий флакон.

Верхня частина й денце бронзового черпака Eggers 142 / Petrovsky V,2. Вінця загострені і відігнуті, під ними по корпусу зовні — 4 врізні лінії. Зсередини під вінцями та по верхній частині корпусу — дві врізні лінії. Денце опукле зсередини, зовні пласке, профільоване концентричними рельєфними кільцями, виконаними на токарно-

му верстаті. Краї ручки підкреслені рельєфними пласкими бортиками, центр плаский, краї ручки дугоподібно зрізані, нижня сторона пласка. Кільцеве завершення втрачене. На верхній площині ручки ближче до кінця прямокутний штемпель СІРІ POLIBI, на нижній, ближче до черпака — штампована літера F. Діаметр вінець — 18,5 см, денця — 11,5 см, висота — 12 см.

ОАК за 1903 г., с. 153-154, 217; Кропоткін 1970, с. 97; Simonenko, Marčenko, Limberis 2008, S. 17, 75, Taf. 112; Симоненко 2011, с. 49-50, 205, рис. 30; 2013, с. 73, 309-310, рис. 28; Bârcă 2021, p. 190, fig. 5.

6. с. Бедражий Вєск / Bădragii Vechi, район Єдінець / Edineț, Молдова, курган 27, поховання 1 (рис. 5: 1). Впускне, жіноче. Серед начиння фрагментована срібна сережка, бронзова фібула, кілька бурштинових, агатових, сердоликових і скляних бусин, бронзове люстро з кришкою, дві бронзові пластини, кістяна піксіда, залізний ніж, уламок циліндричного кістяного виробу, пряслице, ліпна курильниця та гончарні глек і чашка.

Бронзовий черпак Eggers 142 / Petrovsky V,2. Вінця загострені і відігнуті, під ним по корпусу зовні чотири гравіровані лінії. Денце опукле всередині, зовні пласке, профільоване концентрованими рельєфними кільцями, виконаними на токарному верстаті. Краї ручки підкреслені рельєфними пласкими бортиками, центр ручки плаский, бічні сторони дугоподібно зрізані, краї вкриті рифленням, нижня сторона ручки пласка. Кільцеве завершення ручки підкреслено врізними лініями по краю та навколо отвору. На верхній площині ручки ближче до завершення напівстертий прямокутний штемпель, збереглися літери LAN II. Діаметр вінець — 19 см, денця — 10,8 см, висота — 11,2 см.

Яровой, Чирков, Бубулич 1990, с. 8-13, рис. 7-9; Bârcă 2001, p. 349, fig. 2,1; 2021, p. 194-196, fig. 6.

7. с. Кобуска Вєке / Cobusca Veche, район Аненій Ной / Anenii Noi, Молдова, зруйнований курган (рис. 5: 2). Бронзовий черпак Eggers 142 / Petrovsky V,2. Вінця відігнуті, потовщені. Корпус звужується до денця. Денце опукле всередині, зовні профільоване концентричними рельєфними колами. Ручка пласка, бічні сторони дугоподібно зрізані. Ручка закінчується круглим завершенням із отвором посередині. Воно орнаментоване концентричними колами, облямованими радіально розташованими короткими прямими лініями. Діаметр вінець —

¹ Це єдина інформація про зовнішній вигляд черпака, який був переданий до колекції М. Я. Тарновського і зник разом із нею під час радянсько-української війни 1917 — 1921 рр.

16,5 см, денця — 10,5 см, висота — 10 см.
Гросу 1990, с. 47-48, рис. 15г,1; Bârcă 2001, р. 350, fig. 2,2; 2021, р. 189-190, 196, fig. 4,1.

8. **с. Чугуно-Крепінка** Шахтарського р-ну Донецької обл., курган 2, поховання 1 (рис. 8; 10: 7, 8). Основне, жіноче. У складі начиння золоті гривня з інталією, персні, флакон, сережки, нашивні бляшки й трубочки, дерев'яна посудина із золотими обкладинками вінець, точило, бронзові глеки, таз, черпак, цідилка, срібні склянки, два бронзові казани, бронзові позолочені ніжки від посудини у вигляді масок і ваги, залізні ножі, сокира-шестопер та ножиці, залізні оковки дерев'яної туалетної скриньки, білонове китайське люстро, гончарна посудина, численні амулети з бронзи, мушлів, каменю й гірського кришталю, залишки золотої парчі.

Бронзовий черпак Eggers 144 / Petrovszky V,5 (Гьодокер / Gödåker). Вінця загострені, дугоподібні в перерізі, відігнуті під гострим кутом. Зсередини підкреслені гравірованою лінією. Корпус репоподібний, різко звужується до денця. Денце зовні профільоване концентричними рельєфними колами, відокремлене від корпусу двома невисокими сплющеними валиками, утвореними фрезерованими лініями. Два такі самі валики нанесені на плічка, між ними — гравірований орнамент з аркоподібних фігур, що чергуються зі згрупованими в трикутники колами. Ручка з дугоподібними бічними сторонами закінчується круглим завершенням із отвором посередині. По краях отвору та завершення ручки — пояски кіматію, на завершенні — напівстертий латинський штемпель PICVSF. Перехід ручки на завершення прикрашений врізними колами, згрупованими трикутником. Діаметр вінець — 21 см, денця — 13 см, довжина ручки — 15,5 см, висота посудини — 10,5 см. Simonenko, Marčenko, Limberis 2008, S. 17, 66, Taf. 61; Симоненко 2011, с. 54, 170, рис. 31; 2013, с. 73, 309-310, рис. 29; Veličko 2013, S. 422; Трейстер 2020, с. 32, рис. 18; Bârcă 2021, р. 205-209, fig. 7.

9. **с. Куконешть Вєкь** / Cuconești Vechi, район Єдінець / Edineț, Молдова, курган 3, поховання 1 (рис. 9: 1). Впускне, жіноче. До комплексу входили бронзовий черпак, сіроглиняний глек, алебастрова посудинка, намисто, люстро Хазанов VI.

Бронзовий черпак Eggers 144 / Petrovszky V,5 (Гьодокер / Gödåker) із S-подібним профілем, виготовлений на токарному верстаті. Ручка

черпака завершується широким кільцем із круглим отвором посередині. На плічках черпака є орнаментований поясок із вертикальних і круглих заглиблень. Висота черпака — 10 см, зовнішній діаметр кільцевого завершення ручки — 77 см, внутрішній — 17 см.

Літ.: Дергачев 1982, с. 27, 29, рис. 7,5. Bârcă 2001, р. 350, fig. 3; 2021, р. 200-201, fig. 8.

10. **с. Ульмень** / Ulmeni, жудецул Келераши / Călărași, Румунія, зруйноване поховання (рис. 9: 2). Бронзовий черпак Eggers 144 / Petrovszky V,5 (Гьодокер / Gödåker). Вінця загострені, дугоподібні в перерізі, відігнуті під гострим кутом. Корпус репоподібний, різко звужується до денця. Денце зовні профільоване концентричними рельєфними колами, відокремлене від корпусу двома невисокими сплющеними валиками, утвореними фрезерованими лініями. Два такі самі валики нанесені на плічка, між ними — гравірований орнамент з аркоподібних фігур. Ручка з дугоподібними бічними сторонами закінчується круглим завершенням із отвором посередині. Діаметр вінець — 18 см, денця — 11,3 см, висота посудини — 9 см.

Morintz, Ionescu 1968, 109, Fig. 12 / 1, 13; Sirbu et al. 2014, р. 127; Bârcă 2021, р. 201-205, fig. 9.

Пізньюоскіфські поховання

с. Любимівка Нахимівського р-ну АР Крим. Могилярник Бельбек IV.

11. З випадкових знахідок на території могилярника.

Черпак Eggers 136 / Petrovszky III.2b / Tassinari G1110 (рис. 1: 2). Кінець ручки обламаний. Тулуб черпака — конічний, доволі помітно розширюється догори, вінця трохи відігнуті, денце — пласке.

Діаметр — 16,7 см, діаметр денця — 11,3 см, висота 9,4 см, довжина ручки — 15,2 см).

Гущина, Журавлев 2016, с. 65, табл. 220, 4; 233, 3.

12. **Поховання 172**, жіноче. Супроводжувалося амфорою, червонолаковою чашею, посудиною з білого алебастру та бронзовим черпаком. На грудях — бронзове люстро із короткою ручкою. Біля лівої руки — уламки залізних деталей скриньки та низка намиста.

Бронзовий черпак Eggers 142 / Petrovszky V,2 (рис. 6: 1). Має напівсферичну форму, пласку ручку, кінець якої являє собою кільце з круглим отвором посередині. Вінця відігнуті, у верхній

частині тулуба зроблено два неглибокі жолобки. Денце увігнуте, має концентричні кола на піддоні. Посудина сильно деформована (ймовірно, ще в давнину).

Діаметр — 18,4 см, діаметр денця — 11,4 см, висота — 12,5–13,6 см, довжина ручки — 16,5 см. Гущина, Журавлев 2016, с. 156, табл. 110, 4; 233, 2.

13. **Поховання 299**, жіноче. У комплексі — намисто (сердолік, бурштин) та бронзове скроневе кільце, напівсферичні золоті бляшки з двома отворами. Біля правої руки намистина з блакитного фаянсу, біля лівої — бронзова фібула. У ногах лежали глиняне пряслице й бронзовий черпак. Ліворуч від тазових кісток — червонолаковий кубок, глечик та уламки залізного ножа.

Тип Eggers 140 / Petrovszky V,1 / Tassinari G 3100 (рис. 4: 1; 10: 5). Має напівсферичну форму, пласку ручку, кінець якої являє собою кільце з круглим отвором посередині. Вінця відігнуті, у верхній частині тулуба зроблено два неглибокі жолобки. Денце трохи увігнуте, має концентричні кола на піддоні. Одна зі стінок ковша була пробита ще в давнину, і її запаяли металом світлішого кольору (олово?).

Діаметр — 15,6 см, діаметр денця — 9,3 см, висота — 10,1 см, довжина ручки — 14,4 см.

Гущина, Журавлев 2016, с. 188, табл. 201, 8; 233, 1.

с. Піщане Бахчисарайського р-ну АР Крим. Усть-Альмінський могильник.

14. **Склеп 720**, жіноче поховання в дубовій колоді. Супроводжувалося золотими сережкою, браслетом, каблучкою, пластинками декору одягу, срібною шпилькою, намистом, червонолаковою керамікою, бронзовими мискою, черпаком, люстром, ліпними курильницями, алебастровим флаконом.

Бронзовий черпак Eggers 133 / Petrovszky II,1b (рис. 1: 1). Вінця загострені й відігнуті, дугоподібні в перетині. Стінки заокруглені, денце пласке, прикрашене концентричними гравірованими колами зовні і зсередини. На зовнішньому краю денця радіально розташовані три пельтоподібні ніжки. Ручка пласка, із дугоподібними бічними сторонами, закінчується кільцем, сформованим двома голівками лебедів на довгих шиях, з'єднаних дугою.

Діаметр вінець — 17 см, денця — 9 см, висота — 9,6 см.

Puzdrovskij, Zajcev 2004, S. 235, Abb. 4,4.

15. **Склеп 735**, поховання немовляти в

дубовій колоді. У складі комплексу золоті гривна, браслет, сережки, каблучки, медальйон із гемою, амулетниця, нашивні бляшки, срібні канфар і зооморфні прикраси, бронзові черпак і фібула, червонолакова та ліпна кераміка, світильник, амфора.

Бронзовий черпак Eggers 138 / Petrovszky IV,2 / Tassinari G2100 (рис. 2: 3; 10: 3). Вінця пригострені, відігнуті, стінки заокруглені, денце дещо вигнуте всередину, профільоване концентричними рельєфними колами. Під вінцями — подвійні гравіровані лінії. Ручка з дугоподібними бічними сторонами і круглим завершенням із місяцеподібним вирізом. По краю ручки та по її центральній осі проходить валик, кругле завершення прикрашене гравірованими концентричними колами.

Діаметр вінець — 10,5 см, денця — 6 см, висота посудини — 6,1 см.

Puzdrovskij, Zajcev 2004, S. 250, Abb. 13,2a-b.

16. **Склеп 775**, жіноче поховання 1. У складі комплексу золоті поліхромні сережки, намисто, золоті нашивні бляшки й підвіски, бронзові фібула, черпак та люстро, червонолакова кераміка, рештки туалетної скриньки, ліпна курильниця.

Бронзовий черпак Eggers 138 / Petrovszky IV,2 / Tassinari G2100 (рис. 2: 4). Корпус зі звуженими до денця заокругленими стінками, потовщені вінця відігнуті, зовні під вінцями — три врізні лінії, денце злегка увігнуте. Пласка ручка з прогнутими сторонами та круглим закінченням із серпоподібним отвором. Зсередини корпусу біля краю вінець та в середній частині — дві врізні лінії. Внутрішня сторона денця оздоблена двома концентричними врізними колами.

Діаметр вінець — 11 см, денця — 7 см, висота посудини — 6,2 см.

Пуздровский, Труфанов 2017, с. 40, рис. 73, 20; 77.

17. **Склеп 820**, поховання дівчини-підлітка в колоді. У складі комплексу золоті поліхромні сережки, золоті намисто, фібула-брошка і нашивні бляшки одягу, два золоті персні із вставками гем, рештки шкатулки з багатьма амулетами, бронзові черпак і люстро, червонолакова та ліпна кераміка, амфора.

Бронзовий черпак Eggers 143 / Petrovszky V,3 (рис. 6: 2; 10: 6). Корпус із заокругленими стінками, що звужуються до денця, вінця відігнуті, ззовні під вінцями — дві врізні лінії, денце увігнуте, профільоване ззовні. Ручка з

прогнутими сторонами, із врізними лініями по краях та кільцевим закінченням, обрамленим валиком із насічками. На ручці штемпель майстра у прямокутній рамці [N]ONNIVS F.

Діаметр вінець — 14,1 см, діаметр денця — 8,4 см, висота посудини — 6,9 см.

Пуздровский, Труфанов 2017, с. 78, рис. 160, 14; 162.

Безуглов, С. И. 2021. Позднесарматское погребение с имперской бронзовой посудой на Нижнем Дону. В: Храпунов, И. Н. (отв. ред.). *Крым в сарматскую эпоху (II в. до н. э. — IV в. н. э.)*. VII. Симферополь: ООО «Фирма «Салта» ЛТД», с. 18-60.

Бранденбург, Н. Е. 1908. *Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга*. Санкт-Петербург: т-во Р. Голике и А. Вильборг.

Гросу, В. И. 1990. *Хронология памятников сарматской культуры Днестровско-Прутского междуречья*. Кишинев: Штиинца.

Гущина, И. И., Журавлев, Д. В. 1999. Погребения с бронзовой посудой из могильника Бельбек IV в Юго-Западном Крыму. *Российская археология*, 2, с. 157-171.

Гущина, И. И., Журавлев, Д. В. 2016. *Некрополь римского времени Бельбек IV в Юго-Западном Крыму*, 1. Москва: Исторический музей.

Дергачев, В. А. 1982. *Материалы раскопок археологической экспедиции на Среднем Пруте (1975—1976 гг.)*. Кишинев: Штиинца.

Кропоткин, В. В. 1970. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э. — V в. н. э.). *Свод археологических источников*, Д1-27. Москва: Наука.

Лимберис, Н. Ю. Марченко, И. И. 2006. Бронзовые ковши и палеры из сарматских и меотских памятников Прикубанья. В: Симоненко, А. В. (ред.), *Liber Archaeologiae. Сборник статей, посвященный 60-летию Бориса Ароновича Раева*. Краснодар, Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, с. 51-77.

Пуздровский, А. Е., Труфанов, А. А. 2017. *Полевые исследования Усть-Альминского некрополя в 2000—2003 гг.* Симферополь: ИП Зуева Т. В.

Раев, Б. А. 2006. К абсолютной хронологии римского импорта в Азиатской Сарматии (методологические заметки). В: Деревянко, А. П., Молодин, В. И. (отв. ред.). *Современные проблемы археологии России: материалы Всероссийского археологического съезда (Новосибирск, 23—28 октября 2006 г.)*. Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнологии СО РАН, с. 88-89.

Раев, Б. А., Науменко, С. А. 1993. Погребение с римскими импортами в Ростовской области. В: Раев, Б. А. (отв. ред.). *Скифия и Боспор. Материалы конференции памяти академика М. И. Ростовцева*. Новочеркасск: Музей истории донского казачества, с. 151-160.

Симоненко, О. В. 1998. Сарматы. В: Толочко, П. П. (ред.). *Давня історія України*. Т. 2. Скифо-антична доба, р. III, гл. 2. Київ: ИА НАНУ, с. 154-176.

Симоненко, А. В. 2011. *Римский импорт у сарматов Северного Причерноморья*. СПб: Филологический факультет СПбГУ; Нестор-История.

Симоненко, А. В. 2012. Сарматское погребение с тамгами на территории Ольвийского государства. В: (б / р) *Золото, конь и человек. Сборник статей к 60-летию А. В. Симоненко*. Киев: Видавничий дім «Скіф», с. 241-262.

Симоненко, А. В. 2013. *Римский и провинциальный импорт у сарматов Северного Причерноморья. Типология и хронология*. Saarbrücken: Palmarium Academic Publishing.

Симоненко, А. В., Лобай, Б. И. 1991. *Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э. (погребения знати у с. Пороги)*. Киев: Наукова думка.

Трейстер, М. Ю. 2020. Римские бронзовые ковши из погребений кочевников Азиатской Сарматии. *Проблемы истории, филологии, культуры*, 2, с. 5-60.

Щукин, М. Б. 1972. Сарматские памятники Сред-

него Поднепровья и их соотношение с зарубинецкой культурой. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 14, с. 43-52.

Яровой, Е. В., Чирков, А. Ю., Бубулич, В. Г. 1990. *Отчет о полевых исследованиях Прутской новосторочной археологической экспедиции в 1990 году*. Arhiva Muzeului Național de Istorie a Moldovei. Chișinău.

Bărcă, V. 2001. Vasele romane de bronz din mormintele sarmatice din spațiul pruto-nistean. In: Florea, G., Gheorghiu, G., Iaroslavschi, E. (eds.). *Studii de Istorie Antică*. Cluj-Napoca, : Bibliotheca mvsei napocensis-XX, p. 335-361.

Bărcă, V. 2009. Câteva considerații privind vasele metalice de import din mediul sarmatic nord-pontic. In: Țentea, O., Opriș, I. C. (eds.). *Near and Beyond the Roman Frontier. Proceedings of a Colloquium held in Târgoviște, 16–17 October 2008*, *Cercetări Arheologice*, XVI, p. 85-124.

Bărcă, V. 2021. Roman Bronze Casseroles in the Sarmatae Graves from the Area between the Don and the Lower Danube. *Ziridava Studia Archaeologica*, 35, p. 179-224.

Bărcă, V., Symonenko, O. 2009. *Călăreții stepelor. Sarmații în spațiul Nord-Pontic*. Cluj-Napoca: Editura Mega.

Eggers, H. Ju. 1951. *Der römische Import im freien Germanien* (Atlas der Urgeschichte, 1). Hamburg: Hamburgisches Museum für Völkerkunde und Vorgeschichte.

Guguev, V. K. 1986. The Burials in the Kobyakovo Barrow-Cemetery. In: Raev B. A. *Roman Imports in the Lower Don Basin*. 33 *British Archaeological Reports. International Series*, 278, p. 72-73, pl. 45.

Ilyukov, L. S. 1986. Grave 43 in the Barrow Cemetery “Novyj”. In: Raev B. A. *Roman Imports in the Lower Don Basin*. 33 *British Archaeological Reports. International Series*, 278, p. 79-80, pl. 71, 2.

Lund Hansen, U. 1987. *Römische Import im Norden: Warenaustausch zwischen dem Römischen Reich und dem freien Germanien während der Kaiserzeit unter besonderer Berücksichtigung Nordeuropas*. København: Det Kongelige nordiske Oldskriftselskab.

Massari, G., Castoldi, M. 1985. *Vasellame in Bronzo Romano l'officina dei Cipii*. Como: Museo Civico Archeologico “Giovio” Edizioni New Press.

Morintz, S., Ionescu, B., 1968. Cercetări arheologice in imprejurimile orașului Oltenița (1958–1967). *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 19 / 1, p. 95-128.

Norling-Christensen, H. 1952. Kasseroller med the huller eller tredelt hut i skaffet. Træk af den stiludvikling der har ført til kasserollen med trekloverbladformet skaffthul. *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie*. S. 166-194.

Petrovsky, R. 1993. *Studien zu römischen Bronzegefäßen mit Meisterstempeln* (Kölner Studien zur Archäologie der Römischen Provinzen 1). Buch am Erlbach: Verlag Marie L. Leidorf.

Puzdrovskij, A. 2013. Ust'-Al'ma: Die Siedlung und Nekropole. In: Muller, S., Schmauder, M. (eds.). *Die Krim. Goldene Insel im Schwarzen Meer. Griechen — Skythen — Gothen*. Bonn: LVR-LandesMuseum Bonn, S. 290-323.

Puzdrovskij, A. A., Zajcev, Ju. P. 2004. Prunkbestattungen des 1. Jhs. n. Chr. in der Nekropole Ust'-Alma, Krim (Die Grabungen des Jahres 1999). *Eurasia Antiqua*, 10, S. 229-267.

Radnóti, A. 1938. *Die römischen Bronzegefäße von Pannonien* Dissertationes Pannonicae, II / 6. Budapest.

Raev, B. A. 1986. *Roman Imports in the Lower Don Basin*. 33, Oxford: BAR. International Series 278.

Shchukin, M. B. 1989. *Rome and the Barbarians in Cen-*

tral and Eastern Europe. 1st cent. BC — 1st cent. AD. Oxford: BAR. International Series 542 (I-II).

Simonenko, A. 2004. Eine sarmatische Bestattung mit Tanga-Zeichen im Gebiet Olbias. *Eurasia Antiqua*, 10, S. 199-227.

Simonenko, A. V., Marčenko, I. I., Limberis, N. Yu. 2008. *Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Gräbern zwischen Unterer Donau und Kuban*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.

Sîrbu, V., Oța, L., Vilcu, A., Neagu, M., Oprea, V. 2014. *Sudul Munteniei în sec. I a. Chr. — III p. Chr. Sarmati, daci, romani*. Brăila: Museum Brăilei "Carol I"; Editura Istros.

Stjernquist, B. 1977. Roman Objects from the Equipment of a Scandinavian Warrior of the Second Century AD. *Scripta Minora*, 5.

Tassinari, S. 1993. *Il vasellame bronzeo di Pompei*. Roma: "L'Erma" di Bretschneider.

Veličko, E. Das sarmatische Grab von Čuguno-Krepinka. 2013. In: Muller, S., Schmauder, M. (eds.). *Die Krim. Goldene Insel im Schwarzen Meer. Griechen — Skythen — Goten. LVR-LandesMuseum Bonn: 4. Juli 2013 — 19. Januar 2014*. Bonn: LVR-LandesMuseum Bonn. S. 418-423.

Oleksandr V. Symonenko

Dr hab., Leading Research Fellow, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, the Early Iron Age Archaeology Department, ORCID: 0000-0001-6878-556X, simonal@ukr.net

ROMAN BRONZE CASSEROLES AMONG THE BARBARIANS OF THE NORTHERN PONTIC REGION

The paper examines all known finds of Roman bronze casseroles from the Sarmatian and Late Scythian burials in the territories of Ukraine, Moldova, and Romania. The items were classified according to relevant typological schemes, the dating of the finds was substantiated and a cross-cultural comparative analysis was carried out.

Bronze casseroles, which were part of the equipment of a Roman legionary, are probably the most numerous type of Roman metal vessels found in the Sarmatian and Late Scythian burials. The typology and chronology of Roman bronze casseroles is well developed, and they are a reliable chronological marker. Roman bronze casseroles from the Sarmatian and Late Scythian burials of modern Ukraine, Moldova, and Romania have been studied in several works, but a comparative analysis of these vessels among the Sarmatians and Late Scythians of the Northern Pontic region has not yet been conducted and is one of the tasks of this work.

Ten bronze casseroles have been discovered in the Sarmatian graves in modern Ukraine, Moldova and Romania and seven ones in the Late Scythian burials in the Crimea.

The Sarmatian assemblages with Roman casseroles of Eggers types 137—144 in the Northern Pontic region are dated from the second half of the 1st to the mid-2nd centuries AD. It should be noted that the majority of similar vessels from Asian Sarmatia were also found in the graves dated mainly to the second half of the 1st — the first third of the 2nd centuries AD. There is a version that such casseroles got to the Sarmatians after the Bosphorus-Roman war of 45—49 AD. A somewhat different picture is observed among the Late Scythians. All assemblages with Roman casseroles are dated since the mid-1st century AD (Ust-Alma, grave no. 720, Eggers type 133) until the last quarter of the same century (the rest of the assemblages of Ust-Alma and Belbek IV burial grounds).

Sarmatian graves with casseroles have been accompanied by various and often expensive grave goods. The burials of the Late Scythian necropoli with bronze vessels also belonged to the wealthy members of the community.

The assortment of Sarmatian and Late Scythian imported casseroles is somewhat different — the Sarmatians had no early casseroles of Eggers types 133—136, and the Late Scythians had no Gødåker type casseroles (Eggers type 144). There are no casseroles in the Late Scythian burials of the Lower Dnipro region, all finds are concentrated in the Crimea.

Key words: Sarmatians, Late Scythians, Roman empire, bronze casserole, Roman import, chronology.

References

- Bezuglov, S. I. 2021. Pozdnesarmatskoe pogrebenie s imperskoi bronzovoi posudoi na Nizhnem Donu. In: Khrapunov I. N. (ed.). *Krym v sarmatskuiu epokhu (II v. do n. e. — IV v. n. e.)*. VII. Simferopol: OOO "Firma "Salta" LTD", p. 18-60.
- Brandenburg, N. E. 1908. *Zhurnal raskopok N. E. Brandenbura*. Sankt-Peterburg: t-vo R. Golike i A. Vilborg.
- Grosu, V. I. 1990. *Khronologiya pamiatnikov sarmatskoi kultury Dnestrovsko-Prutskogo mezhdurechya*. Kishinev: Shtiinca.
- Gushchina, I. I., Zhuravlev, D. V. 1999. Pogrebeniia s bronzovoi posudoi iz mogilnika Belbek IV v Yugo-Zapadnom Krymu. *Rossiiskaia arkheologiya*, 2, p. 157-171.
- Gushchina, I. I., Zhuravlev, D. V. 2016. *Nekropol rimskogo vremeni Belbek IV v Iugo-Zapadnom Krymu*. 1. Moskva: Istoricheskii muzei.
- Dergachev, V. A. 1982. *Materialy raskopok arkheologicheskoy ekspeditsii na Srednem Prute (1975—1976 gg.)*. Kishinev: Shtiinca.
- Kropotkin, V. V. 1970. *Rimskie importnye izdeliia v Vostochnoi Evrope (II v. do n. e. — V v. n. e.)* (Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-27). Moskva: Nauka.
- Limberis, N. Ju., Marchenko, I. I. 2006. Bronzovye kovshi i patery iz sarmatskikh i meotskikh pamiatnikov Prikubania. In: Simonenko, A. V. (ed.), *Liber Archaeologiae. Sbornik statei, posviashchennyi 60-letiiu Borisa Aronovicha Raeva*, Krasnodar; Rostov-na-Donu: Izd-vo YuNTs RAN, p. 51-77.
- Puzdrovskii, A. E., Trufanov, A. A. 2017. *Polevye issledovaniia Ust-Alminskogo nekropolia v 2000—2003 gg.* Simferopol: IP Zueva T. V.
- Raev, B. A. 2006. K absoliutnoi khronologii rimskogo importa v Aziatskoi Sarmatii (metodologicheskie zametki). In: Derevianko, A. P., Molodin, V. I. (eds.). *Sovremennye problemy arkheologii Rossii: materialy Vseros. arkheologicheskogo sezda (Novosibirsk, 23—28 oktiabria 2006 g.)*. Novosibirsk: Izd-vo In-ta arkheologii i etnologii SO RAN, p. 88-89.

- Raev, B. A., Naumenko, S. A. 1993. Pogrebenie s rimskimi importami v Rostovskoi oblasti. In: Raev, B. A. (ed.). *Skifiia i Bospor. Materialy konferentsii pamiati akademika M. I. Rostovtseva*. Novocherkassk: Muzei istorii donsokho kazachestva, p. 151-160.
- Shchukin, M. B. 1972. Sarmatskie pamiatniki Srednego Podneprov'ia i ikh sootnoshenie s zarubinetskoi kulturoi. *Arkheologicheskiy sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 14, p. 43-52.
- Shchukin, M. B. 1994. *Na rubezhe er. Opyt istoriko-arkheologicheskoi rekonstruktsii politicheskikh sobytii III v. do n. e. — I v. n. e. v Vostochnoi i Tsentralnoi Evrope*. SPb.: Farn.
- Simonenko, A. V. 2011. *Rimskii import u sarmatov Severnogo Prichernomoria*. SPb: Filologicheskii fakultet SPbGU; Nestor-Istoriia.
- Simonenko, A. V. 2012. Sarmatskoe pogrebenie s tamgami na territorii Olviiskogo gosudarstva. In: (b / r) *Zoloto, kon i chelovek. Sbornik statei k 60-letiiu A. V. Simonenko*. Kyiv: Vydavnychyi dim „Skif”, p. 241-262.
- Simonenko, A. V., Lobai, B. I. 1991. *Sarmaty Severo-Zapadnogo Prichernomoria v I v. n. e. (pogrebenija znati u s. Porogi)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Symonenko, O. V. 1998. Sarmaty. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Davnia istoriia Ukrainy*. T. 2. Skifo-antychna doba, r. III, ch. 1. Kyiv: IA NANU, p. 154-176.
- Symonenko, A. V. 2013. *Rimskii i provintsialnyi import u sarmatov Severnogo Prichernomoria. Tipologiya i khronologiya*. Saarbrücken: Palmarium Academic Publishing.
- Treister, M. Yu. 2020. Rimskie bronzovye kovshi iz pogrebenii kochevnikov Aziatskoi Sarmatii. *Problemy istorii, filologii, kultury*, 2, p. 5-60.
- Yarovoï, E. V., Chirkov, A. Yu., Bubulich, V. G. 1990. *Otchet o polevykh issledovaniyakh Prutskoi novostoroechoi arkheologicheskoi ekspeditsii v 1990 godu*. Chişinău: Arhiva Muzeulul Naţional de Istorie a Moldovei. Chişinău.
- Bărcă, V. 2001. Vasele romane de bronz din mormintele sarmatice din spaţiul pruto-nistean. In: Florea, G., Gheorghiu, G., Iaroslavski, E. (eds.). *Studii de Istorie Antică*. Cluj-Napoca: Bibliotheca mvsei napocensis-XX p. 335-361.
- Bărcă, V. 2009. Câteva consideraţii privind vasele metalice de import din mediul sarmatic nord-pontic. In: Tentea, O., Oprea, I. C. (eds.). *Near and Beyond the Roman Frontier. Proceedings of a Colloquium held in Târgovişte, 16–17 October 2008, Cercetări Arheologice*, XVI, Bucureşti, p. 85-124.
- Bărcă, V. 2021. Roman Bronze Casseroles in the Sarmatae Graves from the Area between the Don and the Lower Danube. *Ziridava Studia Archaeologica* 35, p. 179-224.
- Bărcă, V., Symonenko, O. 2009. *Călăreţii stepelor. Sarmatii în spaţiul Nord-Pontic*. Cluj-Napoca: Editura Mega.
- Eggers, H. Ju. 1951. *Der römische Import im freien Germanien* (Atlas der Urgeschichte, 1). Hamburg : Hamburgisches Museum für Völkerkunde und Vorgeschichte.
- Guguev, V. K. 1986. The Burials in the Kobayakovo Barrow-Cemetery. In: Raev B. A. (ed.). *Roman Imports in the Lower Don Basin*. 33 *British Archaeological Reports. International Series*, 278, p. 72-73, pl. 45.
- Ilyukov, L. S. 1986. Grave 43 in the Barrow Cemetery “Novyj”. In: Raev B.A. *Roman Imports in the Lower Don Basin*. 33 *British Archaeological Reports. International Series*, 278. Oxford, p. 79-80, pl. 71, 2.
- Lund Hansen, U. 1987. *Römische Import im Norden: Warenaustausch zwischen dem Römischen Reich und dem freien Germanien während der Kaiserzeit unter besonderer Berücksichtigung Nordeuropas*. København: Det Kongelige nordiske Oldskriftselskab.
- Massari, G., Castoldi, M. 1985. *Vasellame in Bronzo Romano l'officina dei Cipii*. Como: Museo Civico Archeologico “Giovio” Edizioni New Press.
- Morintz, S., Ionescu, B., 1968. Cercetări arheologice in imprejurimile oraşului Olteniţa (1958—1967). *Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie*, 19 / 1, p. 95-128.
- Norling-Christensen, H. 1952. Kasseroller med the huller eller tredelt hut i skafet. Træk af den stiludvikling der har ført til kasserollen med trekloverbladformet skafthul. *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie*. S. 166-194.
- Petrovsky, R. 1993. *Studien zur römischen Bronzegefäßen mit Meisterstempeln*. Kölner Studien zur Archäologie der Römischen Provinzen, 1. Buch am Erlbach: Verlag Marie L. Leidorf.
- Puzdrovskij, A. 2013. Ust'-Al'ma: Die Siedlung und Nekropole. In: Muller, S., Schmauder, M. (eds.). *Die Krim. Goldene Insel im Schwarzen Meer. Griechen — Skythen — Goten*. Bonn: LVR-LandesMuseum Bonn, S. 290-323.
- Puzdrovskij, A. A., Zajcev, Ju. P. 2004. Prunkbestattungen des 1. Jhs. n. Chr. in der Nekropole Ust'-Alma, Krim (Die Grabungen des Jahres 1999). *Eurasia Antiqua*, 10, S. 229-267.
- Radnóti, A. 1938. *Die römischen Bronzegefäße von Pannonien* (Dissertationes Pannonicae II / 6). Budapest.
- Raev, B. A. 1986. *Roman Imports in the Lower Don Basin*. 33 *British Archaeological Reports. International Series*, 278. Oxford: BAR. International Series 278.
- Shchukin, M. B. 1989. *Rome and the Barbarians in Central and Eastern Europe. 1st cent. BC — 1st cent. AD*. Oxford: : BAR. International Series 542 (I-II).
- Simonenko, A. 2004. Eine sarmatische Bestattung mit Tamga-Zeichen im Gebiet Olbias. *Eurasia Antiqua*, 10, S. 199-227.
- Simonenko, A.V., Marčenko, I.I., Limberis, N.Yu. 2008. *Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Gräbern zwischen Unterer Donau und Kuban*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Sîrbu, V., Oţa, L., Vilcu, A., Neagu, M., Oprea, V. 2014. *Sutul Munteniei în sec. I a. Chr. — III p. Chr. Sarmati, daci, romani*. Brăila: Museum Brăilei "Carol I"; Editura Istros.
- Stjernquist, B. 1977. Roman Objects from the Equipment of a Scandinavian Warrior of the Second Century AD. *Scripta Minora*, 5. 1977 — 1978. Lund.
- Tassinari, S. 1993. *Il vasellame bronzo di Pompei*. Roma: “L’Erma” di Bretschneider.
- Veličko, E. Das sarmatische Grab von Čuguno-Krepinka. 2013. In: Muller, S., Schmauder, M. (eds.). *Die Krim. Goldene Insel im Schwarzen Meer. Griechen — Skythen — Goten*. LVR-LandesMuseum Bonn: 4. Juli 2013 — 19. Januar 2014. Bonn: LVR-LandesMuseum Bonn, S. 418-423.

© Д. Г. ДЯЧЕНКО* 2023

ПРО ЗАХІДНОБАЛТСЬКІ ТИПИ ФІБУЛ ІЗ МОГИЛЬНИКА ОСТРІВ

Статтю присвячено двом типам фібул із жіночих поховальних комплексів західнобалтського могильника Острів у Поросі. Подано характеристику предметів, їх типологічну атрибуцію та сучасний археологічний контекст.

Ключові слова: могильник Острів, Порос, XI — початок XII ст., підковоподібні фібули зі з'єднаними зіркоподібними закінченнями, кільцеві фібули з ребристим корпусом, поховальний костюм, західнобалтські племена.

Вступ

Могильник Острів займає першу надзаплавну терасу високого правого берега р. Рось між населеними пунктами Пугачівка та Острів Білоцерківського р-ну Київської обл. Некрополь виявили восени 2017 р. співробітники Архитектурно-археологічної експедиції Інституту археології НАН України (Івакін та ін. 2019, с. 89–91). Топографічно територія пам'ятки являє собою слабохвилясту рівну поверхню та схил на північний захід від неї — частину правобережного плато р. Рось (рис. 1). Територія тераси (близько 65 га) спланована багаторічною оранкою; у давнину ландшафт могильника був більш строкатим. Враховуючи розповсюдження фрагментованих людських кісток та артефактів зі зруйнованих / пошкоджених поховальних комплексів, визначено, що площа некрополя становить близько 12–14 га. Протягом 2017–2022 рр. досліджено 2257 м², де зафіксовано 107 ґрунтових інгумацій (рис. 2). Вивчення поховальних практик (Баранов, Івакін, Широухов 2021; 2022) та окремих категорій поховального інвентаря (Баранов, Івакін 2020; Дяченко 2021; 2022а; 2022б; Baranov, Ivakin, Shiroukhov 2022) цих поховань дозволили датувати пам'ятку XI ст. та встановити, що популяція могильника репрезентована поліетнічною групою, переважну більшість членів якої

складали представники середньовічних племен прусів, куршів, скальвів та земгалів (Shiroukhov et al. 2022). Культура східнобалтських мігрантів зазнала чималих змін: спостерігаються давньоруські, західнослов'янські, а можливо, й тюркські впливи, що проявляється як у матеріальному комплексі, так і в особливостях поховального обряду. Появу цієї популяції в Середньому Поросі пов'язують із державницькою діяльністю великих київських князів Володимира Святославовича та Ярослава Володимировича, спрямованою на оборонне будівництво й господарське освоєння земель на південь і захід від Києва в першій половині XI ст.

Попри вагомий результат попередніх досліджень, залишається чимало невирішених проблем. У першу чергу це стосується вивчення деяких елементів поховального костюма небіжчиків. Зокрема, таким предметам, як фібули ще не було присвячено спеціальної праці, хоч вони становлять доволі чисельну категорію поховального інвентаря могильника Острів. Наразі виявлено 33 екземпляри в 31 захованні, ще 15 цілих і фрагментованих виробів виявлено в культурному шарі або є випадковими знахідками. Зафіксовані фібули належать до різних типів, кожен із яких, на нашу думку, потребує окремого вивчення. У цій роботі пропонуються до розгляду підковоподібні фібули зі з'єднаними зіркоподібними закінченнями та кільцеві фібули з ребристим корпусом.

Характеристика предметів

Протягом 2017–2022 рр. знайдено сім **підковоподібних фібул із зіркоподібними закінченнями**: один фрагментований та шість цілих виробів. Усі екземпляри виготовлені з бронзи та мають напівкруглий переріз дуги. Діаметр варіюється від 4,30 до 5,85 см, ширина корпусу становить 0,83–1,05 см, вага коливається в межах 35–50 г¹. Корпус застібок із лицьової сторони розподілений на практично рівнозначні частини шістьма (2 екз.) чи сімома (4 екз.)

* ДЯЧЕНКО Дмитро Геннадійович — молодший науковий співробітник відділу археології Києва, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0003-2849-7381, dmytro_diachenko@nas.gov.ua

¹ Основні параметри предметів подано в Табл. 1.

Рис. 1. Археологічний комплекс «Острів–Старі Сухоліси». Загальний вигляд із заходу. Фото з квадрокоптера DJI Phantom, 4. Автор В. А. Гнера

Fig. 1. The archaeological complex «Ostriv–Stari Sukholisy». The general view from the west. Photos made with DJI Phantom 4 quadcopter by V. A. Hnera

рельєфними поперечними ребрами. У деяких екземплярів ширина дуги майже рівномірна по всій довжині (рис. 3: 2, 4—6), в інших — поступово звужується від середини до країв (рис. 3: 1, 3, 7). Закінчення оформлені у вигляді випнутих уперед увігнуто-чотирикутних («ромбоподібних», «воронкоподібних», «зіркоподібних») наверх на підквадратній у перетині ніжці, з'єднаній із корпусом майже під прямим кутом. Виступи об'єднані вузькою перегородкою. Голки (в усіх випадках — прямі) кріпилися до тильної сторони виробів за допомогою шарніра, голкотримачі являли собою вигнуті пластинчасті гачки, спаяні із задньою поверхнею.

Лицьова поверхня п'яти фібул покрита тонким шаром білого металу (рис. 3: 1—4, 7), імовірно, низької якості. Застібки неорнаментовані, за винятком одного екземпляра, що містив на закінченнях невеликі отвори-вічка (рис. 3: 1, 4: 6). У них могли розміщувалися опуклі вставки з темно-синього скла (Širouchov 2012, p. 230, rav. 9: 3—4, 6). Можливо, на одному наверхі фібули з поховання № 88 зафіксована спроба імітації таких заглиблень, не пов'язана з первинним виробничим процесом (рис. 3: 3, 4: 2).

Деякі застібки мають пошкодження внаслідок тривалого використання: у двох екземплярів зламано перегородку (рис. 3: 3, 4), ще у двох спостерігається деформація дуги в середній частині (рис. 4: 1, 3). Голкоприймач фібули з похо-

вання № 95 містить сліди ремонту (рис. 4: 4), як і шарнірне кріплення застібки із захоронення № 88, яке додатково було скріплене заклепою, що пошкодила лицьову частину виробу (рис. 4: 2). Більшість знахідок містять сліди доопрацювання поверхні напилком (рис. 3).

Кільцевих фібул із ребристим корпусом виявлено чотири екземпляри (рис. 5—6). Усі вони також виготовлені з бронзи. Три застібки мають увігнутий до середини напівкруглий переріз (рис. 6: 1, 3—4); форма перетину ще однієї проста напівкругла (рис. 6: 2). Діаметр виробів коливається від 3,6 до 4,6 см, ширина дуги становить 0,8—0,9 см, вага — 19—28 г. Корпус фібул розподілений на рівні частини поперечними ребрами; у двох випадках їх нарахується сім (рис. 5: 2, 4), в інших двох — дванадцять (рис. 5: 1, 3). Голки всіх екземплярів прямі, мають шарнірне кріплення та голкоприймачі у вигляді пластинчастих гачків. У трьох застібок останні пошкоджені внаслідок тривалого побутування (рис. 6: 1, 3—4), у двох із них наявні сліди ремонту (рис. 6: 3—4). Пошкодженням виявився корпус ще одного екземпляра (рис. 5—6: 4). Зовнішні поверхні всіх цих фібул покриті тонким шаром білого металу (рис. 5), зокрема в одному випадку ймовірно посріблення (рис. 5: 3). На лицьовій частині ще одного артефакту збереглися відбитки тканини (рис. 5: 2).

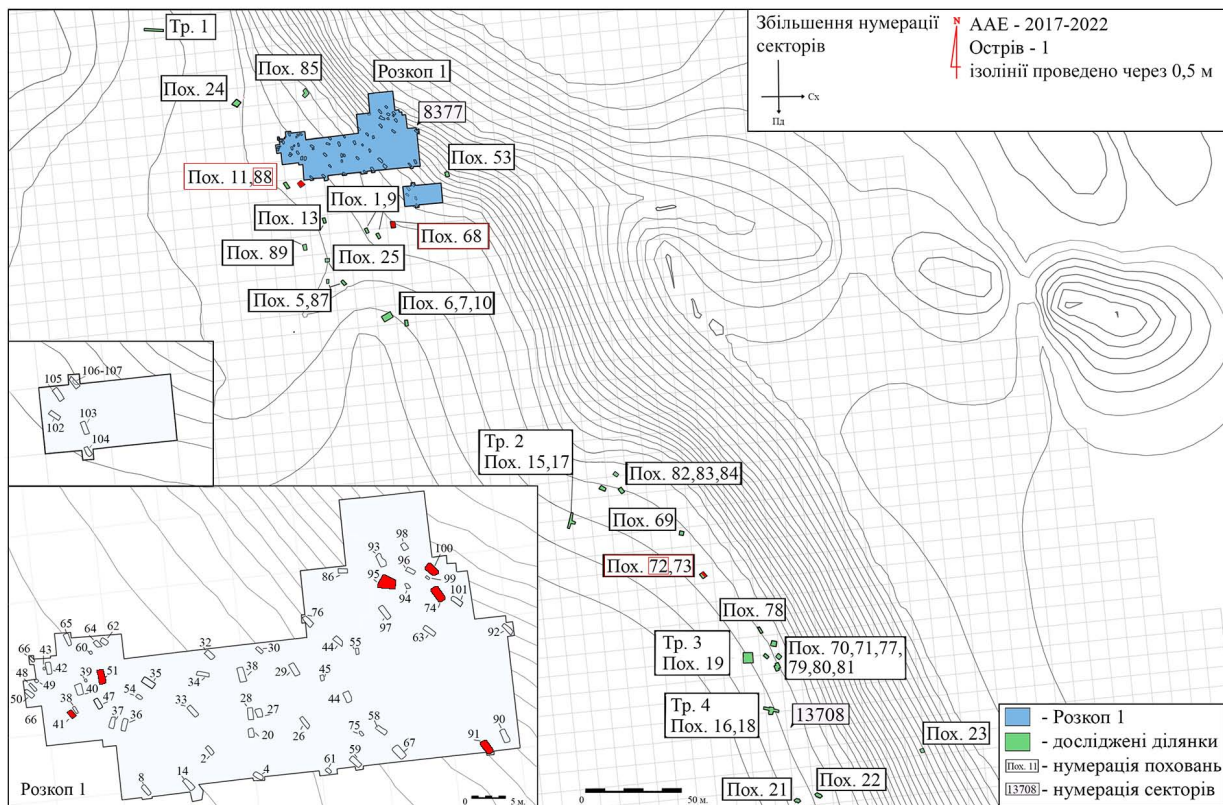

Рис. 2. Поховальні комплекси 2017—2022 рр. на топографічному плані місцевості. Автор — М. М. Пелехатий

Fig. 2. The burial complexes of 2017—2022 on the topographical plan of the area. Author — M. M. Pelekhaty

Типо-хронологічна атрибуція

На території Південної Русі, окрім могильника Острів, **підковоподібні фібули зі з'єднаними зіркоподібними закінченнями** не трапляються. Однак вони відомі в інших давньоруських землях: зокрема, одну застібку виявлено у Пскові (Седова 1997, с. 302, табл. 56: 4), ще один екземпляр походить із культурних нашарувань XIII—XIV ст. Гродна (Воронин 1954, с. 167, рис. 89: 1).

Шість подібних фібул виявлено на Готланді (Thynmark-Nylén 1995, abb. 447: 1 1998, taf. 98: 3—4; 2006a, s. 101). А. Карлсон зарахував їх до типу TRA:HSVFÖ/LA, визначавши період побутування в межах XI — середина XII ст. (Carlsson 1988, s. 29, 73-75).

На території сучасної Польщі відомо декілька екземплярів, зокрема — зі скарбу кінця XI ст. з Ольбрахтувека (Czonstke, Koperkiewicz 2013, s. 237-238), зі скарбу XI ст. у Прабутах (Širouchov 2012, p. 186), із пруського городища XI—XIII ст. в Богданах (Odoj 1970, s. 661, рис. 2) та ятвязького поселення XI—XIII ст. поблизу Шурпіл (Engel et al. 2006, s. 51, рис. 6: 1). Окрім останнього, в

ятвязькому ареалі відомо ще три екземпляри (Широухов 2017, с. 134).

На території Литви виявлено не менше як 32 цілі та фрагментовані застібки, найбільшу кількість (24 екз.) зафіксовано в ареалі куршів (Широухов 2017, с. 134), не менше п'яти — у литовців (Širouchov 2012, p. 186-187) та по одному виробу в жемайтів (Michelbertas 2004, p. 45, рис. 13: 5), скальвів (Goßler, Jahn 2019, taf. 58: 2) і земгалів (Vaškevičiūtė, Cholodinskienė 2008, p. 125). Л. Вайтунскене віднесла ці фібули до типу *segēs yra sujungtais žvaigždiniais galais* (фібули з зірчастими кінцями), датовавши їх XI—XII ст. (Vaitkunsienė 1978, p. 54-55). Такої самої хронології предметів дотримуються й інші литовські археологи (Bliujienė 1999, p. 128-129).

У Латвії знайдено вісім подібних застібок; зокрема, три походять із північних куршських територій, чотири фібули відомі на пам'ятках даугавських лівів (Širouchov 2012, p. 187-188), ще одна знахідка випадково трапилася на земгальському могильнику Якштайчай (Ciglis et al. 2005, p. 86, № 420). Латвійські дослідники дату-

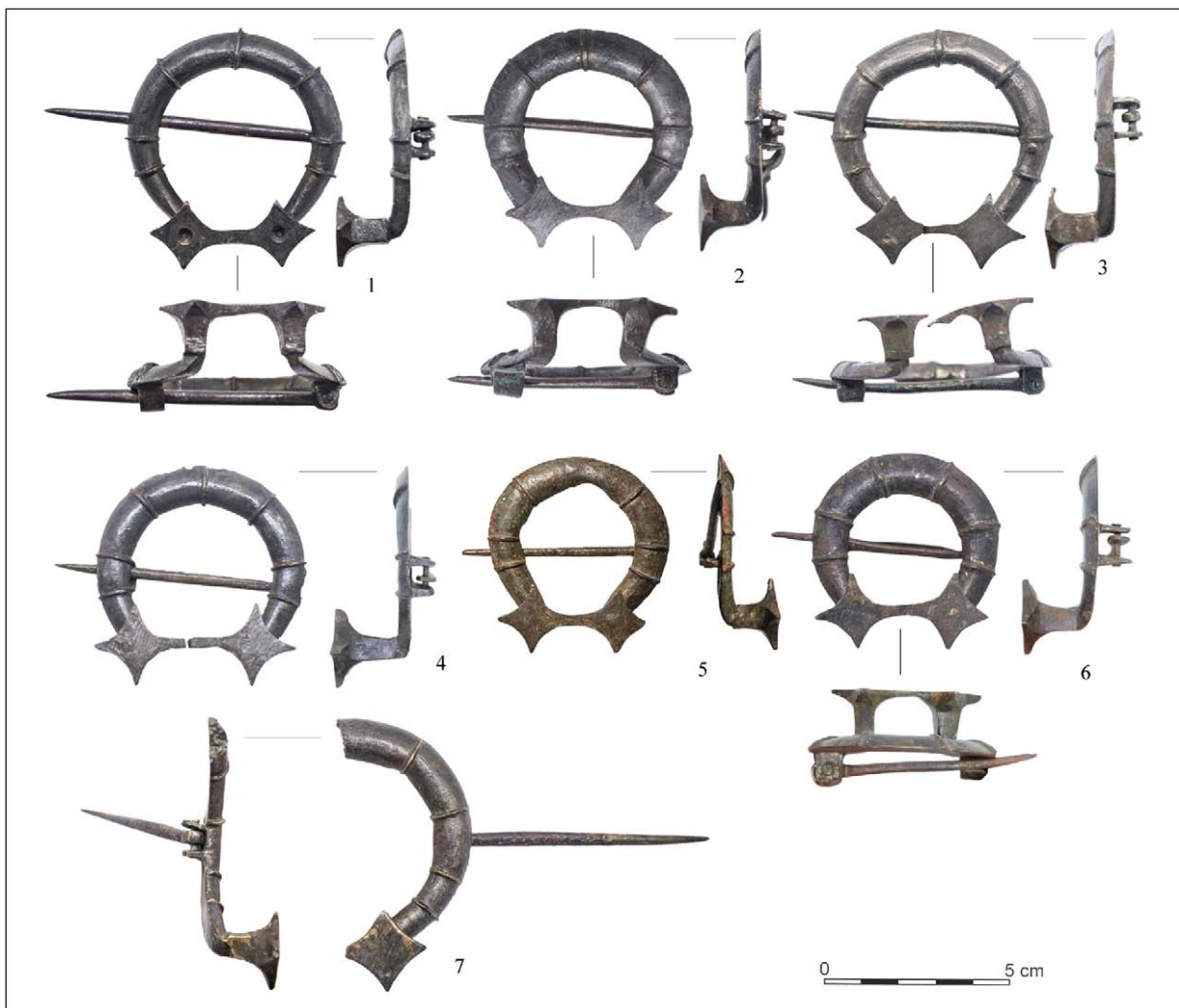

Рис. 3. Підковоподібні фібули зі з'єднаними зіркоподібними закінченнями. Фото: 1 — поховання № 91; 2 — № 95; 3 — № 88; 4 — № 74; 5 — № 41; 6 — № 72; 7 — № 100

Fig. 3. Penannular brooches with connected star-shaped terminals. Photos: 1 — burial no. 91; 2 — no. 95; 3 — no. 88; 4 — no. 74; 5 — no. 41; 6 — no. 72; 7 — no. 100

ють ці знахідки другою половиною XI — XII ст. (Zariņa 2006, lpp. 281).

Найбільшу кількість підковоподібних фібул зі з'єднаними зіркоподібними закінченнями виявлено на території Самбійського півострова та суміжних із ним територій. Нині відомо не менше як 190 цілих та фрагментованих застібок, що дозволило визначити ці вироби як етновизначальний елемент одягу саме середньовічних прусів (Широухов 2011, с. 174-175; 2017, с. 134), хоча не всі дослідники поділяють таку точку зору (Кулаков 2015; 2016).

Генезу таких артефактів (тип П.2 за Р. А. Широуховим) пов'язують із підковоподібними застібками з роз'єднаними зіркоподібними закінченнями, голка яких фіксувалася на корпусі за допомогою рухомої чи нерухомої петлі — тип I

(Широухов 2011, с. 171-173). У свою чергу, ці фібули виникли в східнобалтійському регіоні на основі більш ранніх готландських застібок (Carlsson 1988, s. 73-75; Thynmark-Nylén 2000, s. 173-175; Vaska 2016, p. 201-202). Між двома типами Р. А. Широухов виділяє перехідний варіант (П.1), який репрезентують нечисленні застібки з роз'єднаними зіркоподібними закінченнями та шарнірним кріпленням голки (Širouchov 2012, p. 25). Названі зразки доки не відомі як серед матеріалів могильника Острів, так і в Середньому Подніпров'ї загалом.

Вважають, що «перегородчасті» фібули з'являються на пруських пам'ятках північної частини Самбійського півострова в першій половині XI ст. й побутують упродовж XI—XII ст., хоч окремі екземпляри трапляються ще в XIII—

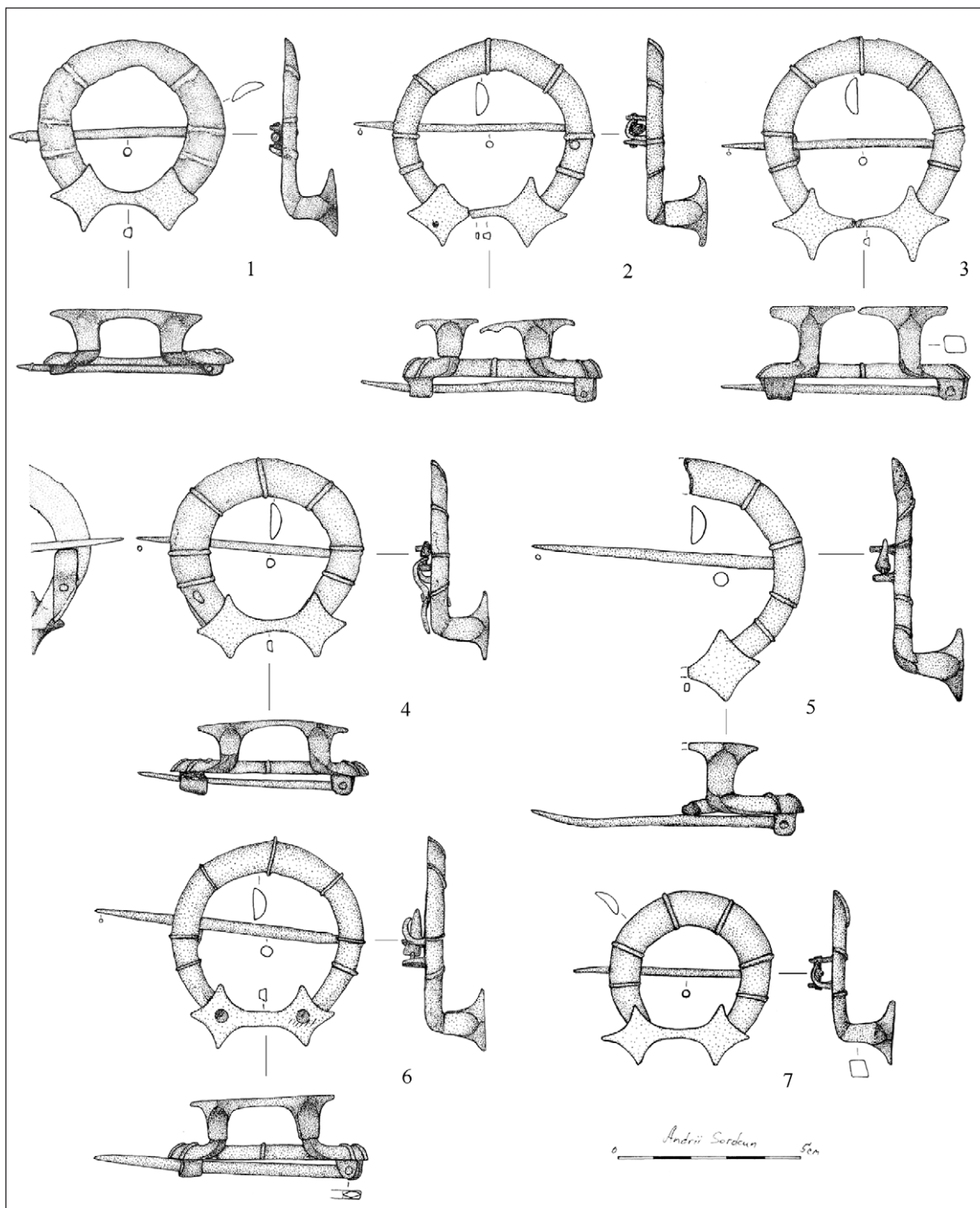

Рис. 4. Підковоподібні фібули зі з'єднаними зіркоподібними закінченнями. Рисунки: 1 — поховання № 41; 2 — № 88; 3 — № 74; 4 — № 95; 5 — № 100; 6 — № 91; 7 — № 72

Fig. 4. Penannular brooches with connected star-shaped terminals. Drawings: 1 — burial no. 41; 2 — no. 88; 3 — no. 74; 4 — no. 5; 5 — no. 100; 6 — no. 91; 7 — no. 72

XV ст. (Широухов 2011, с. 173–174). В. І. Кулаков визначає межу X—XI ст. як час їх появи, а основний термін існування типу відносить до XI — початку XII ст. (Кулаков 1990, с. 25; 2015, с. 167). К. М. Скворцов, проаналізувавши ма-

теріали могильника Мітіно, розташованого на півдні Самбійського півострова, та здійснивши стислий огляд проблематики таких фібул, запропонував більш пізню дату їх появи в Південно-Східній Балтії — межа XI—XII ст., а період най-

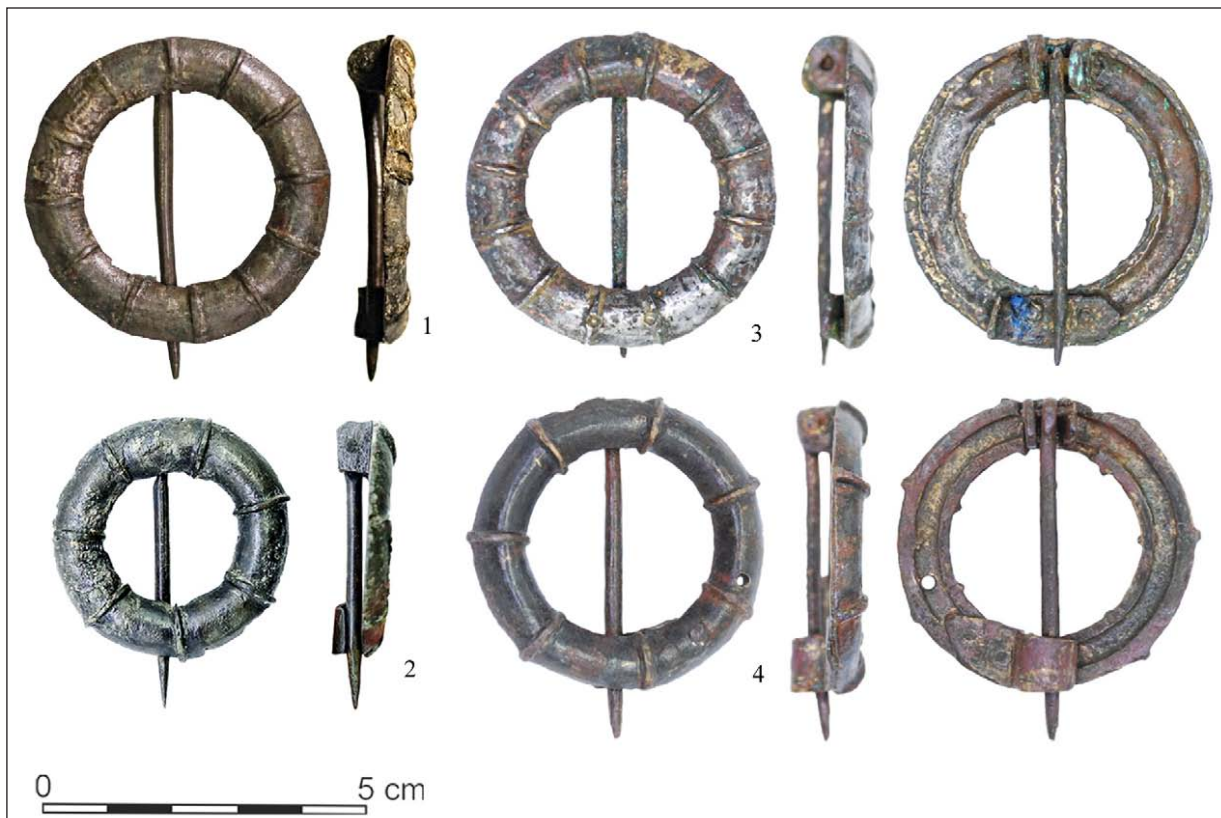

Рис. 5. Кільцеві фібули з ребристим корпусом. Фото: 1 — поховання № 51; 2 — культурний шар; 3 — поховання № 68; 4 — підйомний матеріал

Fig. 5. Ring brooches with ribbed bow. Photos: 1 — burial no. 51; 2 — cultural layer; 3 — burial no. 68; 4 — surface finds

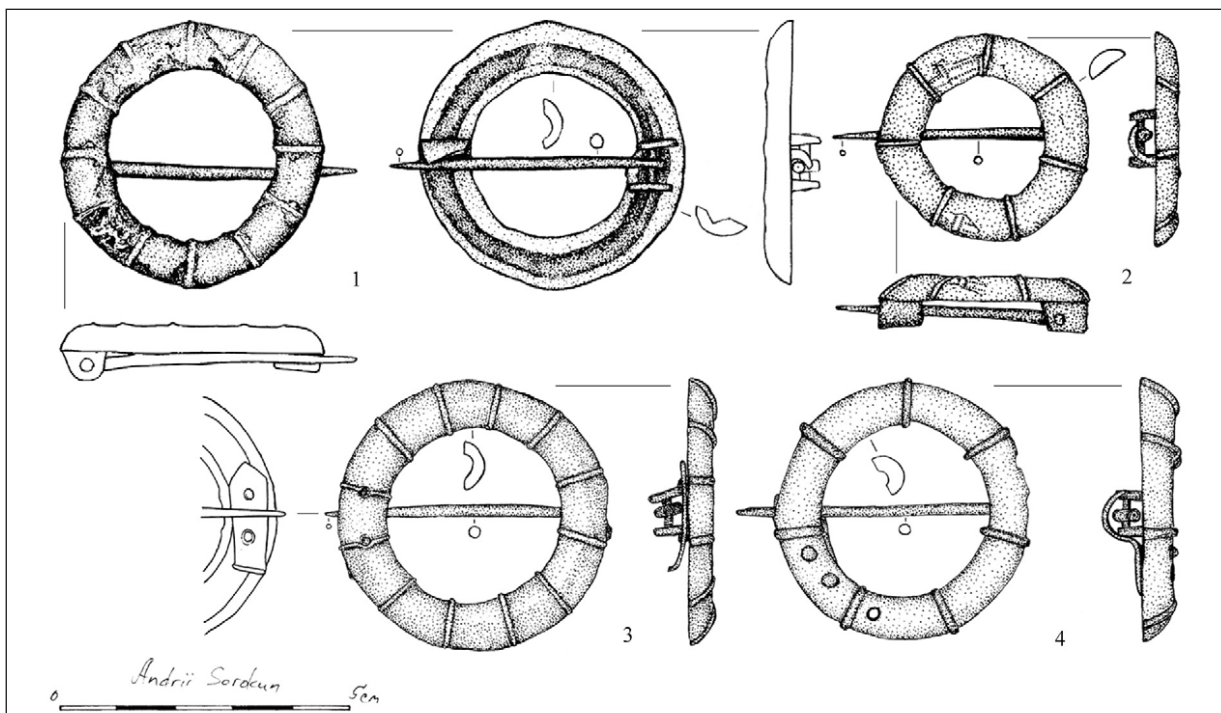

Рис. 6. Кільцеві фібули з ребристим корпусом. Рисунки: 1 — поховання № 51; 2 — культурний шар розкопу; 3 — поховання № 68; 4 — підйомний матеріал

Fig. 6. Ring brooches with ribbed bow. Drawings: 1 — burial no. 51; 2 — cultural layer; 3 — burial no. 68; 4 — surface finds

більшого поширення — XII ст. (Скворцов 2010, с. 62-64).

Дослідники стверджують, що **кільцеві фібули з ребристим корпусом** виникли на основі вищеописаних застібок. Вони також найчастіше трапляються в прусів — більше 60 екземплярів. Р. Широухов відніс подібні артефакти до типу III, до того ж виділивши два варіанти: III.1 — із шістьма-вісьмома поперечними ребрами та III.2, до якого увійшли вироби, у яких на лицьовій частині нараховується від восьми до дванадцяти декоративних ребер. Час побутування цього типу також визначають у межах XI—XII ст., проте поодинокі знахідки трапляються й у XIII—XIV ст. (Širouchov 2012, р. 27; Широухов 2017, с. 134; Скворцов 2010, с. 64-65).

Поза межами пруських земель кільцеві фібули з ребристим корпусом фіксуються значно рідше. Так, наприклад, вони відомі у скальвів: сім екземплярів походять із двох кремаційних захоронень кінця X — першої половини XI ст. з могильника Вешвіле I (Širouchov 2019, s. 53, fig. 6). Шість виробів зафіксовано в захороненнях XI ст. могильника Лінкунен (Goßler, Jahn 2019, s. 164), зокрема варто виділити фібулу, знайдену в жіночому кремаційному похованні (Goßler, Jahn 2019, s. 364, taf. 51: 5). Ще дві застібки виявлено під час археологічних досліджень у Советському та Черняхівському р-нах Калінінградської обл. РФ (Širouchov 2012, р. 186).

У південно-куршському ареалі відомо щонайменше 12 таких фібул (Широухов 2017, с. 134), серед яких можна виокремити застібку з чоловічого кремаційного захоронення XI—XII ст. із могильника Бандужай (Stankus 1995, р. 54, pav. 49: 8), екземпляр із чоловічого інгумаційного захоронення X—XI ст. могильника Гінталішке (Vaitkunskienė 1979, р. 60, pav. 19: 7) та виріб із дитячого інгумаційного захоронення XI—XII ст. з могильника Пришманчай (Nagevicius 1935, р. 17, len. 2: 6).

У земгалів відомо 4 екземпляри: по одному на городищах Межотне та Тервете (Širouchov 2012, р. 188), ще 2 кільцеві фібули походять із могильника Павірвіте: одна виявлена випадково, іншу знайдено в жіночому інгумаційному захороненні XI ст. (Vaškevičiūtė, Chlodinskienė 2008, р. 116, р. 131, pav. 52).

У землі Ламата, етнокультурна ситуація в якій протягом раннього середньовіччя залишається вкрай дискусійною (Bliučienė 2003, р. 122-137), виявлено тільки один екземпляр XI ст. на могильнику Паулячай (Kulikauskas, Kulikauskienė, Tautavičius 1961, р. 483, pav. 352).

У литовців також відомо декілька одиниць, наприклад, із могильника XIV ст. поблизу озера Обеляй (Urbanavičius, Urbanavičienė 1988, р. 40, pav. 64: 6), зі скарбу ремісника XIV ст. з Саргеняй (Svetikas 2007, р. 78, pav. 9: 9—10) та могильника Граужай (Širouchov 2012, р. 187).

На території Латвії знайдено 4 кільцеві фібули з ребристим корпусом (Širouchov 2012, р. 188): зокрема, один екземпляр походить із могильника Айзкраукле в центральній Латвії (Hausmann 1896, taf. 19: 3), ще одну фібулу знайдено в чоловічому захороненні другої половини XI — першої половини XII ст. на могильнику Селапсіс Лаусколас у нижній течії р. Даугава (Zariņa 2006, lpp. 285, att. 139: 30).

На Готланді відомо вісім таких фібул (Широухов 2017, с. 134). Зокрема, одна з них виявлена в чоловічому похованні разом із фібулою типу II.1 (Thynmark-Nylén 2006b, s. 666, abb. III: 59: 1). Кільцеві застібки А. Карлсон відніс до типу SLU:/LA, датованого XI — початком XII ст. (Carlsson 1988, s. 73-75).

На острові Сааремаа (Естонія) кільцеву фібулу з ребристим корпусом зафіксовано в жіночому кремаційному похованні XI ст. на могильнику Кяку IV (Mägi 2002, р. 177, pl. 4: 8).

На теренах Давньої Русі такі знахідки, крім могильника Острів, наразі нам невідомі.

Археологічний контекст

Крім двох кільцевих фібул, знайдених у культурному шарі пам'ятки (рис. 5: 2, 4), та підковоподібної фібули (рис. 5: 1), виявленої поблизу зруйнованого чоловічого поховання № 41², усі застібки обох типів зафіксовано в похованнях, що належали жінкам³.

Ці комплекси виявлено як у північній, так і в південній частинах могильника, що їх роз-

² Серед перевідкладених остеологічних решток (рис. 7: 5) фіксувалися предмети, які традиційно трапляються як у чоловічих, так і жіночих захороненнях могильника Острів. Чітко встановити належність застібки до чоловічого поховання неможливо. Імовірно, захоронення було парним, проте жіночий кістяк не зберігся або ж застібка належала до сусіднього поховання № 38 — дівчинки-підлітка (рис. 2).

³ Антропологічну та палеопатологічну експертизу поховань із могильника Острів проводила ст. н. с. відділу біоархеології Інституту археології НАН України, к. і. н. О. Д. Козак у межах міжнародного проекту за підтримки гранту Німецького науково-дослідного товариства (DFG) «Балтські мігранти на східному кордоні Київської Русі. Археологічний комплекс кінця епохи вікінгів Острів на Росі (2022—2028 pp.)» (DFG – 508078428).

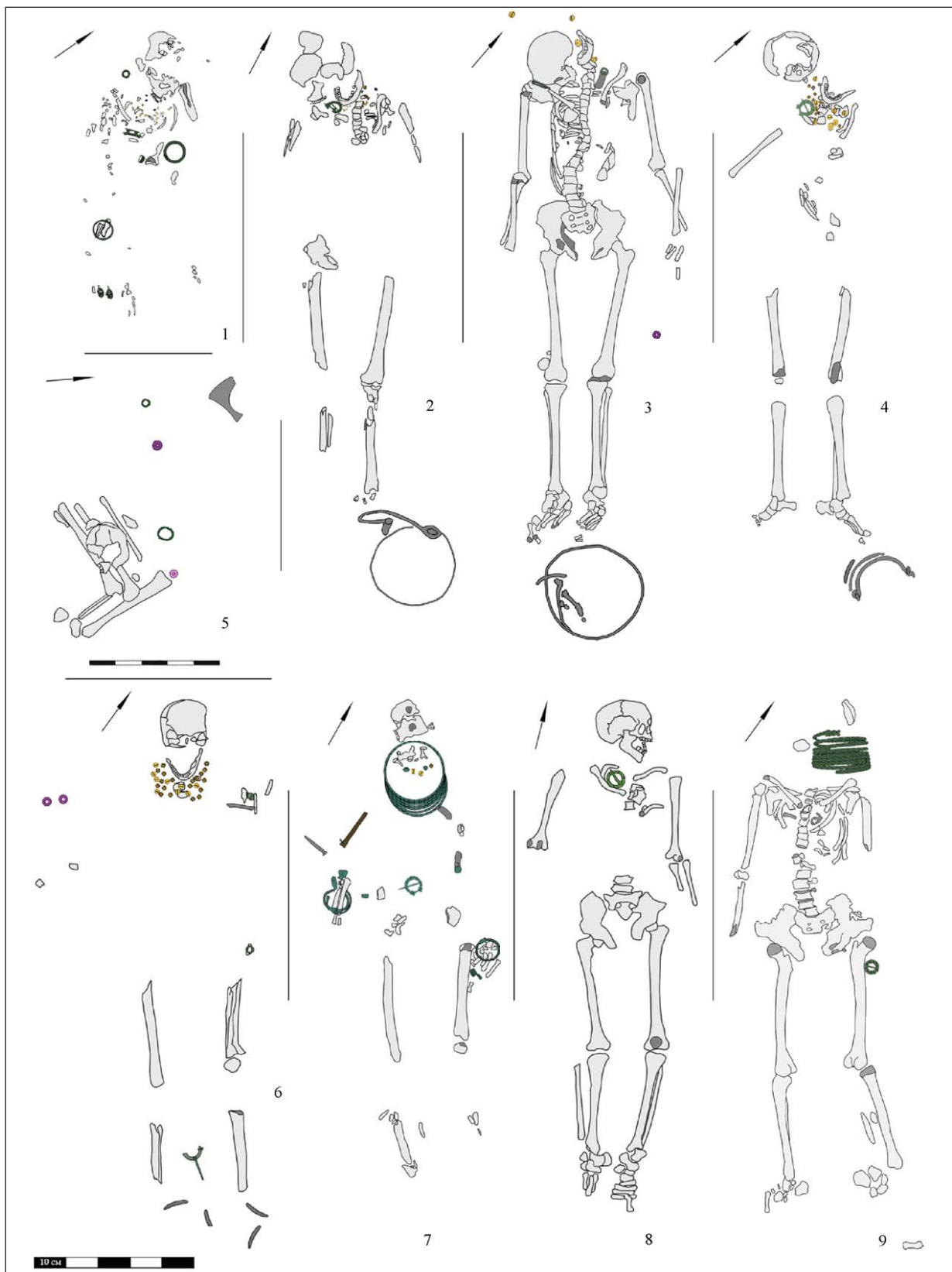

Рис. 7. Поховальні комплекси із зазначеними типами фібул: 1 — № 72; 2 — № 74; 3 — № 88; 4 — № 95; 5 — № 41; 6 — № 100; 7 — № 91; 8 — № 51; 9 — № 68

Fig. 7. Burial complexes with penannular and ring brooches: 1 — no. 72; 2 — no. 74; 3 — no. 88; 4 — no. 95; 5 — no. 41; 6 — no. 100; 7 — no. 91; 8 — no. 51; 9 — no. 68

Рис. 8. Поховання з кільцевими та підковоподібними фібулами. Фото: 1 — поховання № 68; 2 — № 91; 3 — № 51; 4 — № 41

Fig. 8. Burial complexes with penannular and ring brooches. Photos: 1 — no. 68; 2 — no. 91; 3 — no. 51; 4 — no. 41

діляє крутий широкий яр майже навпіл. Деякі поховання розташовувалися ближче до краю першої надзапальної тераси — у східній та північно-східній околицях пам'ятки; одне зафіксовано в центральній; ще два — в його західній частині (рис. 2).

Усі захоронення здійснені за обрядом трупопокладення. Небіжчики лежали випростано на спині, головами зорієнтовані на північ (рис. 7: 8), на північ із відхиленням на захід (рис. 7: 7), на північний захід (рис. 7: 2–3, 6, 9) та на захід (рис. 7: 1, 4). У чотирьох випадках руки спочилих були витягнуті вздовж тулуба (рис. 7: 3, 7–9); в одній небіжчиці права рука витягнута, а ліва покладена на груди (рис. 7: 1), ще в одній права рука витягнута, положення лівої встановити неможливо, як і розташування верхніх кінцівок ще у двох захороненнях (рис. 7: 2, 4). В усіх кістяків нижні кінцівки випростані.

Лише у двох випадках удалось зафіксувати рештки поховальної споруди у вигляді фрагментів повздовжніх дощочок дерев'яної домовини, що збереглися під шийними гривнами завдяки металевим окисам (рис. 7: 7, 9). Крім того, в похованні № 91 виявлено залізний цвях, яким скріплювалась кришка труни (рис. 7: 7). Зафіксувати контури поховальних ям при дослідженні цих захоронень не вдалось, зважаючи на потужні гумусовані нашарування пізньоримського та ранньослов'янського часу, у які вони запущені.

Три поховання належали молодим жінкам (25–35 р., рис. 7: 2, 3–4), одне — дорослій жінці (30–40 р., рис. 7: 8), чотири — жінкам зрілого віку (40–50 р., рис. 7: 1, 6, 7, 9).

Кільцеві фібули з ребристим корпусом виявлено в двох захороненнях (рис. 7: 8, 9). У похованні № 51 застібка розташовувалася трохи вище правої ключиці, лицьовою стороною до-

Рис. 9. Поховання з підковоподібними фібулами зі з'єднаними зіркоподібними закінченнями. Фото: 1 — поховання № 88; 2 — № 72; 3 — № 74; 4 — № 95

Fig. 9. Burial complexes with penannular brooches. Photos: 1 — no. 88; 2 — no. 72; 3 — no. 74; 4 — no. 95

низу, імовірно, скріплювала плащ або верхню накидку (рис. 8: 3). Крім цього виробу, виявлено залізний ніж, що розташовувався на лівому боці небіжчиці. У похованні № 68 застібку зафіксовано праворуч від лівої стегнової кістки. Очевидно, фібула розташовувалася під тілом небіжчиці, адже кістка частково її перекривала (рис. 8: 1). Подекуди в поховальних комплексах могильника Острів, як у чоловічих, так і жіночих, різні типи фібул мають подібне розташування. Поясень цьому може бути декілька. З одного боку, в таких випадках застібки можуть репрезентувати неконтактний поховальний інвентар — заупокійний дар. З іншого, вони могли скріплювати саван, у який загорнуто тіла небіжчиків. До того ж поміж ключицями та збереженим фрагментом потиличної кістки черепа розташовувалась шийна гривна типу *Totenkrone*, під правою ключицею виявлено фрагмент залізного ножа, а з ін-

шого боку, серед ребер лівого ряду зафіксовано фрагментовану напівкруглу залізну пряжку.

У похованні № 91 підковоподібну фібулу зі з'єднаними орнаментованими зіркоподібними закінченнями виявлено трохи вище місця розташування тазових кісток (рис. 6: 2). У цьому випадку застібка могла скріплювати або верхню накидку, або ж текстильний пояс. Крім неї, у цьому захороненні зафіксовано численний та яскравий поховальний інвентар. На шії похованої виявлено бронзову гривну типу *Totenkrone*. Поблизу останньої лежав залізний ланцюжок із бронзовим кільцем. Під гривнею виявлено елементи намиста — мушлю каурі, одну трикутну намистину темно-вишневого скла з трьома вічками жовтого скла, одну бітрапецієподібну намистину зеленого скла та одну зонну зеленого напівпрозорого скла з пластичним орнаментом. На руках небіжчиці зафіксовано три брон-

зові браслети з зооморфними закінченнями. На вказівному й середньому пальцях лівої кисті були одягнені два одновиткових та один багатовитковий бронзові персні. На місці правої плечової кістки зафіксовано футляр складного ножа з бронзовим кільцем та уламки бронзових накладок, що прикрашали його.

У чотирьох похованнях такі фібули розташовувалися поблизу правих ключиць спочилих (рис. 9). Імовірно, таким самим було первинне положення застібки і в похованні № 100, яке зазнало серйозних пошкоджень унаслідок пограбування та діяльності землерийних тварин (рис. 7: 6).

Надзвичайно цікавим видається подібність намистяних наборів зазначених поховань, про що йшла мова в одній із попередніх публікацій (Дяченко 2022b, с. 147). В усіх випадках їхню основу складали численні мушлі каури та золотоскляні намистини, що доповнювалися незначною кількістю додаткових елементів: синіми ребристими намистинами (рис. 9: 2, 3), ребристою та ребристо-горбистою срібноскляними намистинами (рис. 9: 3, 4), призматичними чотиригранними жовтого скла (рис. 7: 6), трикутними темно-вишневого скла з трьома жовтими вічками (рис. 7: 6, 8: 1), бітрапецієподібними зеленого скла (рис. 7: 6, 8: 1), бітрапецієподібною жовтого скла та бронзовими привісками (рис. 9: 2), а також амулетом із белемніту та кістяною проколкою (рис. 9: 1).

У трьох із цих п'яти захоронень виявлено пряслиця з овруцького шиферу (рис. 7: 3, 4, 6) та прості бронзові персні (рис. 7: 6, 8: 1, 4). У двох похованнях зафіксовано залізні ножі (рис. 7: 4, 6). В одному захороненні знайдено бронзові браслети із зооморфними закінченнями (рис. 8: 2), ще в одному похованні виявлено залізний ланцюжок із бронзовим кільцем (рис. 8: 1), а в іншому — бронзовий бубонець (рис. 7: 6). У чотирьох комплексах зафіксовано рештки дерев'яних відер у вигляді фрагментованих залізних дужок, вушок та обручів (рис. 7: 2—4, 6).

Висновки

Підковоподібні фібули зі з'єднаними зіркоподібними закінченнями та кільцеві фібули з ребристим корпусом були широко розповсюджені в Балтійському регіоні впродовж XI—XII ст. Найхарактернішими вони були для населення Південно-Східної Балтії, а саме — для

середньовічних прусів, з ареалу яких і поширились серед інших балтських, фінських і скандинавських народів завдяки торговельним зв'язкам та переселенню груп чи окремих індивідів між регіонами (міграція воїнів, укладання шлюбів тощо).

У поховальних комплексах на території Самбійського півострова та прилеглих до нього територій аналізовані типи фібул в абсолютній більшості випадків трапляються в захороненнях чоловіків, переважно — у двоярусних кремаційних похованнях із конем та предметами озброєння (Кулаков 1999; Широухов 2011, с. 174-175). Поза межами пруського ареалу такі застібки подекуди трапляються й у жіночих та дитячих захороненнях, проте все-таки численнішими вони є в комплексах, що належали чоловікам.

Упродовж перших семи років досліджень могильника Острів загалом виявлено 11 підковоподібних та кільцевих фібул із ребристим корпусом та з'єднаними зіркоподібними закінченнями. За винятком двох застібок, знайдених у культурному шарі, та однієї фібули із суперечливим археологічним контекстом, решта екземплярів зафіксована в жіночих захороненнях. Разом вони складають 23 % від усіх знайдених на території могильника застібок, або ж 27 % від фібул, виявлених у поховальних комплексах некрополя. Серед жіночих поховань із фібулами поховання з цими застібками нині складають 52 %.

Такий контраст могильника Острів із синхронними балтійськими поховальними пам'ятками видається дуже цікавим. Однак проведення детального порівняльного аналізу костюмів представниць балтського анклав у Пороссі та жіночого населення Самбійського півострова є надзвичайно проблематичним, адже окремі захоронення жінок VIII—XIII ст. в ареалі прусів майже невідомі, що пояснюється їхнім залежним соціальним становищем у даному суспільстві (Кулаков 2003, с. 181). Однак залишається перспективним системне порівняння складу костюма зі зразками з інших балтійських територій, чому буде присвячено увагу в майбутньому.

Підковоподібні фібули зі з'єднаними зіркоподібними закінченнями з поховальних комплексів могильника Острів можна розділити на два підтипи: більші за розмірами, із сімома поперечними ребрами та покриттям поверхні білим металом (рис. 4: 2, 3, 4, 6) і трохи менші, із шістьма ребрами (рис. 4: 1, 7). Серед них додатково мож-

на виділити два варіанти: з рівними та звуженими кінцями (рис. 3). Пошкоджена фібула з поховання № 100 виділяється масивністю та могла містити вісім чи дев'ять декоративних ребер (рис. 4: 5), однак виріб фрагментований, що не дозволяє достеменно встановити його особливості.

Кільцеві застібки також можна розподілити на підтипи: два екземпляри виявилися більшими за розмірами й мали на своїй поверхні по 12 декоративних ребер (рис. 6: 1, 3), ще дві фібули — трохи менші й містили на лицьовій стороні по сім поперечних ребер. Серед останніх можна виділити два варіанти: з увігнуто-напівкруглим та простим напівкруглим перетином корпусу (рис. 6: 2).

Прикметно, що підковоподібну фібулу з орнаментованими зіркоподібними закінченнями (рис. 3: 1) та кільцеву застібку з покриттям поверхні більш якісним білим металом (рис. 5: 3) виявлено в багатих захороненнях із шийними гривнями типу *Totenkrone*. Таким чином, можна наголосити на ймовірному взаємозв'язку між предметами, виготовлення яких було більш трудомістким, із прижиттєвим

соціальним статусом небіжчика, а можливо, із хронологічним чинником.

Також варто звернути увагу на те, що з-поміж усіх категорій прикрас та елементів одягу, виявлених на некрополі, поки що тільки ці два типи фібул достеменно свідчать про довготривале побутування та якісний ремонт предметів, загальні риси якого, до речі, не відрізняються від технологічних прийомів у межах материнських регіонів мігрантів (Shiroukhov 2019).

Поки що неможливо встановити, чи відображають матеріали некрополя Острів (хоча б частково) традиції середньовічного західнобалтського (пруського) жіночого вбрання, чи композиція костюма зазнала чималих видозмін унаслідок міграції. Ця проблема потребує подальших досліджень. Місцезнаходження аналізованих типів фібул у поховальних комплексах у більшості випадків указує на їх безпосереднє використання в костюмі для скріплення верхнього одягу чи поясів. Проте зафіксовані й інші положення, що може бути пов'язано з особливостями поховальних практик цього населення.

Параметри (см / гр)	Підковоподібні							Кільцеві			
	По-хов. 41	По-хов. 72	По-хов. 74	По-хов. 88	По-хов. 91	По-хов. 95	По-хов. 100	По-хов. 51	По-хов. 68	К.Ш. 2019 р.	П. М. 2020 р.
Загальні розміри	5,2 × 4,8	4,5 × 4,3	5,5 × 5,3	5,45 × 5,2	5,35 × 5,12	5,2 × 4,9	5,8	4,6	4,6	3,6	4,5 × 4,4
Ширина дуги (тах)	0,86	1,01	1,05	0,85	0,83	1,05	1,02	0,8	0,9	0,8	0,8
Товища дуги (тах)	0,31	0,4	0,4	0,4	0,4	0,3	0,5	0,3	0,3	0,4	0,4
Довжина закінчень	4	4	4,9	4,2	4	4,1	-	-	-	-	-
Розміри голівок	1,9	1,8 × 1,7	2 × 1,7	0,85	1,6	1,8	1,9	-	-	-	-
Висота голівок	1,1	1,4	1,6	1,5	1,2	1,2	1,3	-	-	-	-
Перетин ніжки	0,7	0,6	0,6	0,8	0,5	0,6	0,8	-	-	-	-
Довжина голки	5,6	5,5	6,5	6,4	7,3	5,9	7,3	5	4,7	4,2	5,2
Кількість ребер	6	6	7	7	7	7	4	12	12	7	7
Вага	34	35	50	43	43	39	36	22	24	19	28

Таблиця 1. Параметри фібул

Table 1. Dimensions of brooches

Баранов, В. І., Івакін, В. Г. 2020. Поховальні комплекси зі зброєю могильника Острів (за матеріалами археологічних досліджень 2017—2019 рр.). *Археологія і давня іс-*

торія України, 2 (35), с. 300-320. <https://doi.org/10.37445/adiu.2020.02.22>

Баранов, В. І., Івакін, В. Г., Широухов, Р. А. 2021.

Поховальний обряд могильника Острів (за матеріалами археологічних науково-рятивних досліджень 2017—2018 pp.). *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 279–294. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.01.20>

Баранов, В. І., Івакін, Г., Широухов, Р. А. 2022. Поховальний обряд могильника Острів (за матеріалами археологічних науково-рятивних досліджень 2017—2018 pp.). Частина друга. *Археологія і давня історія України*, 2 (43), с. 235–266. <https://doi.org/10.37445/adiu.2022.02.17>

Воронин, Н. Н. 1954. *Древнее Гродно*. Москва: Издательство академии наук СССР.

Дяченко, Д. Г. 2021. Браслети з зооморфними закінченнями (за матеріалами розкопок могильника Острів 2017—2020 pp.). *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 311–318. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.01.23>

Дяченко, Д. Г. 2022a. Інтерпретація Т-подібного рогового виробу з могильника Острів. *Археологія*, 4, с. 72–82. <https://doi.org/10.15407/arheologia2022.04.072>

Дяченко, Д. Г. 2022b. Намисто з могильника Острів (за матеріалами досліджень 2017—2020 pp.). *Археологія і давня історія України*, 2 (43), с. 134–150. <https://doi.org/10.37445/adiu.2022.02.10>

Івакін, В., Івакін, Г., Баранов, В., Бібіков, Д., Перевсєв, С., Милашевський, О. 2019. Дослідження балтського могильника XI–XII ст. на Поросі. В: Болтрик, Ю. В. (гол. ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2017*. Київ: ІА НАН України, с. 89–91.

Кулаков, В. І. 1990. Древности Пруссов VI—XIII вв. В: Рыбаков, Б. А. (ред.) *Археология СССР. Свод археологических источников*. Вып. Г1–9. Москва: Наука.

Кулаков, В. І. 1999. Ирзекапинис. *Stratum plus*, 5, с. 211–273.

Кулаков, В. І. 2003. *История Пруссии до 1283 г.* Москва: Индрик.

Кулаков, В. І. 2015. Малый Кауп, Коралленберге и Штангенвальде — свидетельства освоения куршами Куршской косы на исходе эпохи викингов. В: Жуковская, И. П. (сост.). *Проблемы изучения и охраны природного и культурного наследия национального парка «Куршская коса»*, 11. Калининград, Издательство Балтийского федерального университета им. Иммануила Канта, с. 157–171.

Кулаков, В. І. Куршская коса в эпоху викингов. В: Жуковская, И. П. (сост.). *Проблемы изучения и охраны природного и культурного наследия национального парка «Куршская коса»*, 12. Калининград, Издательство Балтийского федерального университета им. Иммануила Канта, с. 210–223.

Седова, М. В. 1997. Украшения из меди и сплавов. В: Колчин, Б. А., Макаров, Т. И. (ред.). *Археология. Древняя Русь. Быт и культура*. Москва: Наука, с. 63–78.

Скворцов, К. Н. 2010. Могильник Митино V—XIV вв. (Калининградская область). По результатам исследований 2008 г. Часть первая. В: Мастыкова, А. В. (ред.). *Материалы охранных археологических исследований*. Т. 15. Москва (б/в).

Широухов, Р. А. 2011. Контакты пруссов и куршей X—XIII вв. по археологическим источникам. *Lietuvos Archeologija*, 37, р. 167–206.

Широухов, Р. А. 2017. Подковообразные и круглые фибулы с ребристым корпусом и звездчатыми навершиями в рамках контактов на Балтике в XI–XIII ст. В: Родинкова, В. Е., Федорина, А. Н. (отв. ред.). *Новые материалы и методы археологического исследования: от археологических данных к историческим реконструкциям*. Москва: ИА РАН, с. 134–136.

Baranov, V., Ivakin, V., Shiroukhov, R. 2022. Burials with Buckets at the Ostriv the 11th Century Cemetery in the Middle Dniro Region. *Lietuvos archeologija*, 48, p. 221–284. <https://doi.org/10.33918/25386514-048008>

Bliujienė, A. 1999. *Vikingų epochos kuršių papuošalų ornamentika*. Vilnius: Diemedis.

Bliujienė, A. 2003. A Microregion between Šikutė-Priekulė and Švėkšna in Western Lithuania or Alternatively the Lamata Land According to Archaeological Data. *Archaeologia Lituana*, 4, p. 122–137.

Carlsson, A. 1988. *Vikingatida ringspännen från Gotland. Text och katalog*. Stockholm: Universitet Stockholms.

Ciglis, J., Buža, Z., Radiš, A., Grasis, N., Gričiuvienė, E., Grižas, G., Bantė-Rowell, R. 2005. *Žiemgaliai. Baltų archeologijos paroda. Katalosas*. Vilnius: LNM, LNVN.

Czonstke, K., Koperkiewicz, A. 2013. Bizuteria ze skarbu w Olbrachówku. W: Jelińska, E. (red.). *Średniowieczne skarby srebrne z Pojezierza Iławskiego w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur*. Olsztyn, s. 221–252.

Engel, E., Iwanicki, P., Rzeszotarska-Nowakiewicz, A. 2006. “Sudovia in qua Sudovitae”. The New Hypothesis about the Origin of Sudovian Culture. *Archaeologia Lituana*, 7, p. 184–211.

Göfller, N., Jahn, C. 2019. Wikinger und Balten an der Memel Die Ausgrabungen des frühgeschichtlichen Gräberfeldes von Linkuhnen in Ostpreußen 1928—1939. In: Debus, F., Müller-Wille, M. (hrsg). *Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete*, 16. Kiel; Hamburg: Wachholtz Verlag.

Hausmann, R. 1986. *Katalog der Ausstellung zum X. archäologischen Kongress in Riga*. Riga: Häcker, W. F.

Kulikauskas, P., Kulikauskienė, R., Tautavičius, A. 1961. *Lietuvos Archeologijos Bruožai*. Vilnius: Valstybinė Politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

Mägi, M. 2002. *At the Crossroads of Space and Time. Graves, Changing, Society and Ideology on Saaremaa (Ösel), 9th–13th Centuries AD*. Tallinn: Ajaloo Instituut.

Nagevičius, V. 1935. Mūsų pajūrio medžiaginė kultūra. In: Karsavinas, L. (red.). *Senovė. Istorijos skyriaus darbai*, I. Kaunas: Humanitarinių mokslų fakulteto leidinys, p. 3–125.

Odoj, R. Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na grodzisku Bogdany koło Fromborka prowadzonych w 1970 r. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 4, s. 659–666.

Shiroukhov, R. 2019. AMS ¹⁴C Dating of the Cremated Human Bones and Funeral Fuel of the Western Balts. In: Theory and in Practice. *Archaeologia Lituana*, 20, p. 40–74.

Shiroukhov, R., Baranov, V., Ivakin, V., Kozak, O., Borysov, A., Carnap-Bornheim, C., Kienle, L., Krause-Kyora, B., Meadows, J., Saleem, K., Schuermann, U., Kozakaitė, J., Miliauskienė, Ž. 2022. Baltic Migrants in the Middle Dniro Region. A Comparative Study of the Late Viking Age Archaeological Complex of Ostriv, Ukraine. *Medieval Archaeology*, 66 (2), p. 221–265. <https://doi.org/10.1080/00766097.2022.2118419>

Široukhov, R. 2012. *Prūsų ir kuršių kontaktai XI–XIII a. pradžioje archeologijos duomenimis*. Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai, istorija. Klaipėdos universitete.

Stankus, J. 1995. Bandužių kapinynas. Monografija. *Lietuvos archeologija*, 12. Vilnius: Danielius.

Svetikas, E. 2007. XIV a. antrosios — XV a. pirmosios pusės žiedinės segės reljefinių paviršiumi Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Livonijoje. *Lietuvos Archeologija*, 32, p. 71–104.

Thunmark-Nylén, L. 1995. *Die Wikingerzeit Gotlands, 1. Abbildungen der grabfunde*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie Och Antikvitets Akademien.

Thunmark-Nylén, L. 1998. *Die Wikingerzeit Gotlands, 2. Typentafeln*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie Och Antikvitets Akademien.

Thunmark-Nylen, L. 2000. Some Notes on the Contacts between Gotland and the East Baltic Area. *Archaeologia Baltica*, p. 173–180.

Thunmark-Nylén, L. 2006a. *Die Wikingerzeit Gotlands*, III. 1—2. Text. Stockholm.

Thunmark-Nylén, L. 2006b. *Die Wikingerzeit Gotlands*, III. 2. Text. Stockholm: Almqvist & Wiksell Internat.

Urbanavičius, V., Urbanavičienė, S. 1988. Archeologiniai tyrimai. *Lietuvos Archeologija*, 6, p. 9-63.: Almqvist & Wiksell Internat.

Vaitkuskienė, L. 1978. Pasaginės segės. In: Tautavičius, A. (red.) *Lietuvos TSR Archeologijos Atlasas*. IV knyga. I—XIII a. Vilnius: Mokslas, p. 47-66.

Vaitkuskienė, L. 1979. Gintališkės kapinynas. *Lietuvos Archeologija*, 1, p. 44-75.

Vaska, B. 2016. Artistic Influence or Close Trading Contacts? Latgalian Penannular Brooches and Gotland (the Ninth to Eleventh Century). *Archaeologia Baltica*, 23, p. 199-207.

Vaškevičiūtė, I., Chlodinskienė, A. 2008. *Pavirvytės kapinynas (X–XIII amžiai)*. Vilnius: Diemedis.

Zariņa, A. 2006. *Salaspils Laukskolas kapukauks 10.–13. gadsimts*. Rīga: Latvijas Vēstures Inst. Apgāds.

Dmytro G. Diachenko

Junior Research Fellow, the Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, the Kyiv Archaeology Department, ORCID: 0000-0003-2849-7381, dmytro_diachenko@nas.gov.ua

ON WESTERN BALTIC TYPES OF BROOCHES FROM THE OSTRIV CEMETERY

The article is devoted to the research of two types of brooches from the Ostriv burial ground in Porossia (Middle Dnipro River region). The morphological characteristics of the objects, the type and chronological attribution and the accompanying archaeological context are considered.

In general, seven penannular brooches with connected star-shaped terminals and four ring brooches with ribbed bows were discovered during the first seven years of research at the Ostriv burial ground. All the brooches were recorded in female burials, except two items found in the cultural layer and one brooch with a controversial archaeological context. Together, they make up 23 % of all the clasps found at the territory of the cemetery or 27 % of the brooches discovered in the burial complexes of the necropolis. These types of ancient pins now make up 52 % of women's burials with brooches.

Penannular brooches with connected star-shaped terminals can be divided into two subtypes — larger ones with seven transverse ribs and surface coating with white metal, and slightly smaller ones with six ribs. The damaged brooch from the burial no. 100 stands out for its massiveness and could contain eight or nine decorative ribs, but the item is fragmented, which does not allow clarifying its specific features.

Brooches with ribbed bows can also be divided into two subtypes: two items are larger and have twelve decorative ribs on their surface, and two more specimens are slightly smaller and contain seven transverse ribs on the front side. Among the latter two variants can be distinguished — with a concave semicircular and a simple semicircular section of the case.

Significantly, the penannular brooch with connected star-shaped terminals and the brooch with ribbed bows with a surface coating of white metal were found in rich burials with neck-rings of the *Totenkrone* type. Therefore, it is possible to emphasise the probable connection between the objects, the production of which was more time-consuming, with the social position of the deceased during their lifetime, and probably with the chronological factor.

Furthermore, only these two types of fibulae among all the categories of jewellery and clothing elements discovered at this necropolis now reliably testify to the long-term habitation and high-quality repair of the objects. In addition, the general features of the repair do not differ from technological receptions within the mother regions of migrants.

In conclusion, penannular brooches with connected star-shaped terminals and brooches with ribbed bows had been widespread in the Baltic region during the 11th—12th centuries. However, they were most typical for the population of the South-East Baltic, the medieval Prussians, from whose area they spread among other Baltic, Finnish and Scandinavian people due to trade connections and/or resettlement of groups or individuals within the region (migration of warriors, marriages, etc.).

Finally, these types of brooches in the absolute majority of cases are found in the burials of men, mainly in two-tiered cremation burials with a horse and weapons in burial complexes on the territory of the Sami Peninsula and its adjacent territories. Sometimes such items occur in women's and children's burials outside the Prussian area, but they are still more numerous in men's complexes. Such a contrast of the Ostriv burial ground with synchronous Baltic burial sites seems very interesting, however, conducting a detailed comparative study of the costumes of representatives of the Baltic enclave in Porossia and the female population of the Sambia Peninsula is extremely problematic. The reason is almost absent separated women burials of the 8—13th centuries in the range of the Prussians, because of their dependent social position in this tribe.

Thus, it is still impossible to establish whether the materials of the Ostriv burial ground reflect (at least partially) the traditions of medieval Prussian women's clothing, or whether the composition of the costume underwent significant changes due to migration. The location of these types of brooches in burial complexes in most cases indicates their direct use in a costume to fasten outer clothing — woollen cloaks or capes. However, other provisions are also recorded, which may be related to this population's peculiarities of burial practices.

Keywords: Ostriv burial ground, Porossia, 11th—the beginning of the 12th centuries, penannular brooches with connected star-shaped terminals, ring brooches with a ribbed bow, funeral costume, Western Baltic tribes.

References

- Baranov, V. I., Ivakin, V. H. 2020. Burial Rite of the Ostriv Graveyard (by the Results of Rescue Excavation 2017–2018). *Archaeology and Early History of Ukraine*, 2 (35), p. 300–320. <https://doi.org/10.37445/adiu.2020.02.22>
- Baranov, V. I., Ivakin, V. H., Shyroukhov, R. A. 2021. Pokhvalnyi obriad mohylnya Ostriv (za materialamy arkeolohichnykh naukovo-riativnykh doslidzhen 2017–2018 rr.). *Archaeology and Early History of Ukraine*, 1 (38), p. 279–294. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.01.20>
- Baranov, V. I., Ivakin, V. H., Shyroukhov, R. A. 2022. Burial Rite of the Ostriv Graveyard (by the Results of Rescue Excavation 2017–2018). Chastyna druha. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 2 (43), p. 235–266. <https://doi.org/10.37445/adiu.2022.02.17>
- Voronin, N. N. 1954. *Drevnee Grodno*. Moskva: Izdatelstvo akademii nauk SSSR.
- Diachenko, D. H. 2021. Bracelets with Zoomorphic Terminals (According to the Excavations of the Ostriv Burial Ground in 2017–2020). *Archaeology and Early History of Ukraine*, 1 (38), p. 311–318. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.01.23>
- Diachenko, D. H. 2022a. Interpretation of T-shaped Antler Artefact from Ostriv Burial Ground. *Arheologia*, 4, p. 72–82. <https://doi.org/10.15407/arheologia2022.04.072>
- Diachenko, D. H. 2022b. Beads from the Ostriv Burial Ground (According to Materials Excavated in 2017–2020). *Archaeology and Early History of Ukraine*, 2 (43), p. 134–150. <https://doi.org/10.37445/adiu.2022.02.10>
- Ivakin, V., Ivakin, H., Baranov, V., Bibikov, D., Perevierziev, S., Mylashevskiy, O. 2019. Doslidzhennia baltskoho mohylnya XI–XII st. na Porossi. In: Boltryk, Yu. V. (ed.). *Arkeolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 89–91.
- Kulakov, V. I. 1990. Drevnosti Prussov VI–XIII vv. In: Ribakov, B. A. (red.) *Arkheologiya SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov*. Vyp. G1–9. Moskva: Nauka.
- Kulakov, V. I. 1999. Irzekapinis. *Stratum plus*, 5, p. 211–273.
- Kulakov, V. I. 2003. *Istoriia Prussii do 1283 g*. Moskva: Indrik.
- Kulakov, V. I. 2015. Malyi Kaup, Korallenberge i Shtangenvalde — svidetelstva osvoeniia kurshami Kurshskoi kosy na iskhode epokhi vikingov. In: Zhukovskaia, I. P. (ed.). *Problemy izucheniia i okhrany prirodnogo i kulturnogo nasledii natsionalnogo parka «Kurshskaia kosa»*. Vyp. 11. Kaliningrad, Izdatelstvo Baltiiskogo federalnogo universiteta im. Immanuila Kanta, p. 157–171.
- Kulakov, V. I. Kurshskaia kosa v epokhu vikingov. In: Zhukovskaia, I. P. (ed.). *Problemy izucheniia i okhrany prirodnogo i kulturnogo nasledii natsionalnogo parka «Kurshskaia kosa»*. Vyp. 12. Kaliningrad, Izdatelstvo Baltiiskogo federalnogo universiteta im. Immanuila Kanta, p. 210–223.
- Sedova, M. V. 1997. Ukrasheniia iz medi i splavov. In: Kolchin, B. A., Makarov, T. I. (eds.). *Arkheologiya. Drevniaia Rus. Byt i kultura*. Moskva: Nauka, p. 63–78.
- Skvortsov, K. N. 2010. Mogilnik Mitino V–XIV vv. (Kaliningradskaia oblast). Po rezultatam issledovaniia 2008 g. Chast pervaiia. In: Mastykova, A. V. (ed.). *Materialy okhrannykh arkheologicheskikh issledovaniia*. T. 15. Moskva (b/v).
- Shyroukhov, R. A. 2011. Kontakty prussov i kurshei X–XIII vv. po arkheologicheskim istochnikam. *Lietuvos Archeologija*, 37, p. 167–206.
- Shyroukhov, R. A. 2017. Podkovoobraznye i kruglye fibuly s rebristym korpusom i zvezdchatymi navershiiami v ramkakh kontaktov na Baltike v XI–XIII st. In: Rodinkova, V. E., Fedorina, A. N. (eds.). *Novye materialy i metody arkheologicheskogo issledovaniia: ot arkheologicheskikh dannykh k istoricheskim rekonstruktsiiam*. Moskva: IA RAN, p. 134–136.
- Baranov, V., Ivakin, V., Shyroukhov, R. 2022. Burials with Buckets at the Ostriv the 11th Century Cemetery in the Middle Dnipro Region. *Lietuvos archeologija*, 48, p. 221–284. <https://doi.org/10.33918/25386514-048008>
- Bliujienė, A. 2003. A Microregion between Šikutė-Priekulė and Švėkšna in Western Lithuania or Alternatively the Lamata Land According to Archaeological Data. *Archaeologia Lituana*, 4, p. 122–137.
- Bliujienė, A. 1999. *Vikingų epochos kuršių papuošalų ornamentika*. Vilnius: Diemedis.
- Bliujienė, A. 2003. A Microregion between Šikutė-Priekulė and Švėkšna in Western Lithuania or Alternatively the Lamata Land According to Archaeological Data. *Archaeologia Lituana*, 4, p. 122–137.
- Carlsson, A. 1988. *Vikingatida ringspännen från Gotland. Text och katalog*. Stockholm: Universitet Stockholms.
- Ciglis, J., Buža, Z., Radiņš, A., Grasis, N., Gričiuvienė, E., Grižas, G., Bantė-Rowell, R. 2005. *Žiemgaliai. Baltų archeologijos paroda. Katalosas*. Vilnius: LNM, LNVM.
- Czonstke, K., Koperkiewicz, A. 2013. Biżuteria ze skarbu w Olbrachtówku. In: Jelińska, E. (ed.). *Średniowieczne skarby srebrne z Pojezierza Iławskiego w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur*. Olsztyn, s. 221–252.
- Engel, E., Iwanicki, P., Rzeszotarska-Nowakiewicz, A. 2006. «Sudovia in qua Sudovitae». The New Hypothesis about the Origin of Sudovian Culture. *Archaeologia Lituana*, 7, p. 184–211.
- Goßler, N., Jahn, C. 2019. Wikinger und Balten an der Memel Die Ausgrabungen des frühgeschichtlichen Gräberfeldes von Linkuhnen in Ostpreußen 1928–1939. W: Debus, F., Müller-Wille, M. (hrsg). *Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete*, 16. Kiel, Hamburg: Wachholtz Verlag.
- Hausmann, R. 1986. *Katalog der Ausstellung zum X. archäologischen Kongress in Riga*. Riga: Häcker, W. F.
- Kulikauskas, P., Kulikauskienė, R., Tautavičius, A. 1961. *Lietuvos Archeologijos Bruožai*. Vilnius: Valstybinė Politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Mägi, M. 2002. *At the Crossroads of Space and Time. Graves, Changing, Society and Ideology on Saaremaa (Ösel), 9th–13th Centuries AD*. Tallinn: Ajaloo Instituut.
- Nagevičius, V. 1935. Mūsų pajūrio medžiaginė kultūra. In: Karsavinas, L. (ed.). *Senovė. Istorijos skyriaus darbai. I*. Kaunas: Humanitarinių mokslų fakulteto leidinys, p. 3–125.

- Odoj, R. Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na grodzisku Bogdany koło Fromborka prowadzonych w 1970 r. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 4, s. 659-666.
- Shiroukhov, R. 2019. AMS ¹⁴C Dating of the Cremated Human Bones and Funeral Fuel of the Western Balts. In *Theory and in Practice. Archaeologia Lituana*, 20, p. 40-74.
- Shiroukhov, R., Baranov, V., Ivakin, V., Kozak, O., Borysov, A., Carnap-Bornheim, C., Kienle, L., Krause-Kyora, B., Meadows, J., Saleem, K., Schuermann, U., Kozakaitė, J., Miliauskienė, Ž. 2022. Baltic Migrants in The Middle Dnipro Region. A Comparative Study of the Late Viking Age Archaeological Complex of Ostriv, Ukraine. *Medieval Archaeology*, 66 (2), p. 221–265. <https://doi.org/10.1080/00766097.2022.2118419>.
- Širouchov, R. 2012. *Prūsų ir kuršių kontaktai XI–XIII a. pradžioje archeologijos duomenimis*. Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai, istorija. Klaipėdos universitete.
- Stankus, J. 1995. Bandužių kapinynas. Monografija. *Lietuvos archeologija*, 12. Vilnius: Danielius.
- Svetikas, E. 2007. XIV a. antrosios — XV a. pirmosios pusės žiedinės segės reljefiniu paviršiumi Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Livonijoje. *Lietuvos Archeologija*, 32, p. 71-104.
- Thunmark-Nylén, L. 1995. *Die Wikingerzeit Gotlands, 1. Abbildungen der grabfunde*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie Och Antikvitets Akademien.
- Thunmark-Nylén, L. 1998. *Die Wikingerzeit Gotlands, 2. Typentafeln*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie Och Antikvitets Akademien.
- Thunmark-Nylen, L. 2000. Some Notes on the Contacts between Gotland and the East Baltic Area. *Archaeologia Baltica*, p. 173-180.
- Thunmark-Nylén, L. 2006a. *Die Wikingerzeit Gotlands, III. 1–2. Text*. Stockholm: Almqvist & Wiksell Internat.
- Thunmark-Nylén, L. 2006b. *Die Wikingerzeit Gotlands, III. 2. Text*. Stockholm: Almqvist & Wiksell Internat.
- Urbanavičius, V., Urbanavičienė, S. 1988. Archeologiniai tyrimai. *Lietuvos Archeologija*, 6, p. 9-63.
- Vaitkunskienė, L. 1978. Pasaginės segės. In: Tautavičius, A. (ed.) *Lietuvos TSR Archeologijos Atlasas*. IV knyga. I–XIII a. Vilnius: Mokslas, p. 47-66.
- Vaitkunskienė, L. 1979. Gintališkės kapinynas. *Lietuvos Archeologija*, 1, p. 44-75.
- Vaska, B. 2016. Artistic Influence or Close Trading Contacts? Latgallian Penannular Brooches and Gotland (the Ninth to Eleventh Century). *Archaeologia Baltica*, 23, p. 199-207.
- Vaškevičiūtė, I., Cholodinskienė, A. 2008. *Pavirvytės kapinynas (X–XIII amžiai)*. Vilnius: Diemedis.
- Zariņa, A. 2006. *Salaspils Laukskolas kapukauks 10.–13. gadsimts*. Rīga: Latvijas Vēstures Inst. Apgāds.

© О. К. САВЕЛЬЄВ, О. О. ГРИЦЮТА, О. П. СЕКЕРСЬКА*2023

ОБРОБЛЕНА КІСТКА ТА РІГ ІЗ ТІРИ-БІЛГОРОДА РИМСЬКОГО ТА РАННЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ (МАТЕРІАЛИ РОЗКОПОК 2020—2021 рр.)

У статті опубліковано кістяні та рогові вироби, знайдені під час археологічних досліджень у Тірі-Білгороді в 2020—2021 роках. Матеріали походять із шарів і комплексів римської та ранньомодерної епох. Виокремлено побутові вироби, предмети для ігор, предмети озброєння, знаряддя праці, облицювальні пластини, заготовки та відходи виробництва.

К л ю ч о в і с л о в а: Білгород, Тіра, Аккерманська фортеця, римський час, ранньомодерний час, кістяні вироби.

Кістяні вироби з Тіри не часто ставали об'єктом уваги дослідників. Їм присвячено лише кілька спеціальних робіт. Це насамперед статті Н. О. Сон (Сон 2010, с. 419-422; Сон 2011, с. 298-311) і дві розвідки одного з авторів (Савельєв 2016, с. 251-255; Савельєв 2021, с. 117-118). Хронологічний діапазон опублікованих предметів обмежено тільки античною епохою.

У 2020—2021 р. Білгород-Тіська експедиція Інституту археології НАН України (далі БТЕ) спільно з Південноукраїнським національним педагогічним університетом імені К. Д. Ушинського проводила дослідження на розкопі РК-11, що розташований на північ від вежі № 16, у Цивільному дворі Аккерманської фортеці. За два сезони робіт відкрито площі понад 200 м². Частково відкриті об'єкти рим-

ського часу. Досліджено майже повністю велике (5,25 × 5 м) турецьке приміщення XVII ст., імовірно, житлового призначення, яке мало піч. Відкрито одне приміщення господарського призначення: частину турецьких казарм XVIII ст., які мають значну площу (георадарне сканування показало їх розповсюдження на схід від розкопу). Імовірно, з ними пов'язаний підвал, зроблений у внутрішньому просторі римського приміщення. Також у нашаруваннях траплялися фрагменти полив'яного посуду XV—XVI ст. Крім знахідок керамічних, металевих та скляних виробів, було зібрано колекцію із 26 кістяних виробів, що публікується в цій роботі¹. Предмети походять із шарів та комплексів римського й ранньомодерного часів і за функціональним призначенням належать до кількох категорій.

Побутові вироби, предмети для ігор

До цієї групи належать пряжка, фрагменти руків'їв ножів, кальяні мундштуки (?), гральні (гадальні) астрагали та кістяний гудзик.

Пряжка (рис. 1: 1). БТЕ-2021, список (сп. 19), польовий номер (п. №) 27. БДКМ № А-11576.

Пряжка у вигляді вузької прямокутної пластини, яка має увігнутість, зроблена, можливо, з рога європейського оленя. Один край плоский. Другий був напівкруглим, наразі обламаний. На його поверхню нанесено орнамент у вигляді сіткових секцій. Паралельно до нього розташований вузький витягнутий отвір. Ще один витягнутий отвір для вертикального підвісного рем'я йде вздовж однієї з довгих сторін. Він був зроблений за допомогою свердління ряду отворів, а потім допрацьований напилком. По чотирьох кутах пряжки наявні невеликі просвердлені окру-

* САВЕЛЬЄВ Олег Костянтинович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0002-2010-2974, sav_reun@ukr.net

ГРИЦЮТА Оксана Олександрівна — кандидат історичних наук, завідувач відділом експонування, Одеський археологічний музей НАН України, ORCID: 0000-0003-3694-3257, grytsyuta2@gmail.com

СЕКЕРСЬКА Олена Петрівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України історико-філологічного факультету, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, ORCID: 0000-0003-4540-3308, e.sekerskaja@gmail.com

¹ Матеріали зберігаються в Білгород-Дністровському краєзнавчому музеї (далі БДКМ).

гли отвори, один фрагментований. За контуром одного з них прокреслено врізану лінію. На короткій і одній із довгих сторін між отворами є три поглиблені точки в ряд. Навколо трьох точок слабкі сліди від врізаних кіл. Ще одна точка в центрі, впритул до краю великого орнаментального кола. Більшу частину поверхні займають зображення трьох кіл, виконаних, найімовірніше, за допомогою циркулярного свердла. Найбільше складається з двох концентричних кіл, вписаних одне в інше. Поле між ними покрите орнаментом із сітчастих, трапецієподібних, косих секцій. По центру зроблено поглиблену крапку. Від неї розходяться чотири промені, два прямі і два трапецієподібні. Поле променів наповнене сітчастим орнаментом. Друга фігура меншого розміру також складається з подвійного концентричного кола. Простір між лініями заповнений суцільним рядом вдавлених точок. У центрі зроблено отвір, від якого розходяться чотири прямі промені. Поле променів наповнене сітчастим орнаментом. Третє коло складається з однієї лінії. У центрі розташоване таке саме зображення, як і на попередній. Поверхню виробу заполіровано. Наявні численні подряпини — сліди роботи інструментом. Виконання недбале. Пряжка такої конструкції могла слугувати розподільником ремінів.

Розміри: довжина — 8,8 см, ширина — 4,4 см, товщина — 0,2 см, діаметр круглих отворів — 0,3 см, вузькі отвори — $2 \times 0,3$ см та $2,4 \times 0,2$ см, діаметр орнаментальних кіл — 2,9 см, 2 см, 1,2 см.

Контекст — сіроглинистий із жовтоглинистими включеннями шар уздовж східного фасаду кладки № 206-РК та північного фасаду кладки № 221-РК.

Датування: XVII–XVIII ст. (?).

Пластина — обкладка руків'я ножа (рис. 1: 2). БТЕ-2021, сп. 5, п. № 18. БДКМ № А-11577.

Фрагмент пластины — обкладки руків'я ножа. Виготовлена з поздовжнього відпилу діафіза трубчастої кістки великої копитної тварини. Просвердлені 3 отвори для скріплення з руків'ям ножа та другою обкладкою. У другому отворі збереглася бронзова заклепка-цвях. Обкладка зламана в місці кріплення третьої заклепки. Уздовж довгих сторін пластины з боків прорізані пази, можливо, крем'яним знаряд-

дям. На внутрішній стороні добре видно лінійні сліди, характерні для обробки абразивом.

Розміри: довжина — 5,85 см, ширина — 1,75 см, товщина — 0,55 см, діаметр отворів — 0,18 см.

Контекст — щільний сіроглинистий шар на північній прирізці.

Датування: змішаний шар із матеріалами переважно XV–XVIII ст.

Фрагмент руків'я ножа (рис. 1: 3). БТЕ-2020, сп. 18, п. № 109. БДКМ № А-11578.

Руків'я з кількох сторін надтріснуто. Поверхня оформлена у вигляді довгих заглиблених косих ліній. Усередині зберігся фрагмент залізного леза.

Розміри: довжина — 8,1 см, ширина — 1,1 см, товщина — 1 см.

Контекст — щільний сіроглинистий ґрунт на прирізці до східного борту.

Датування: змішаний шар із матеріалами римського часу та XVI–XVIII ст.

Кальяний мундштук (?). (рис. 1: 4). БТЕ-2020, сп. 17, п. № 32. БДКМ № А-11579.

Виріб витягнутої циліндричної форми, порожнистий усередині. Зроблений із рога європейського оленя, оброблений на верстаті. З одного боку обламаний, зберігся невеликий фрагмент переходу у вужчу частину. Інша частина переходить у ширшу основу, восьмигранну в перерізі. По колу на виріб за допомогою верстата нанесені групи втиснутих ліній, по кілька в кожній. Також між ними виконаний орнамент у вигляді груп концентричних кіл, по три в кожній. Усередині кожного кола позначений центр втиснутою крапкою.

Розміри: довжина — 4,8 см, діаметр — 2,1 см, товщина стінок — 0,4 см, діаметр нижньої частини — 2,5 см.

Контекст — щільний сіроглинистий ґрунт між кладками 201-РК, 202-РК та південним бортом розкопу.

Датування: змішаний шар із матеріалами від перших століть нової ери до XVIII ст.

Кальяний мундштук (?). (рис. 1: 5). БТЕ-2020, сп. 10, п. № 31. БДКМ № А-11580.

Виріб витягнутої циліндричної форми, був порожній усередині. По колу на виріб за допомогою верстата нанесено вдавнені лінії. Фриз у нижній частині заповнений орнаментом зі стрічок, що переплітаються. На поверхню стрічок нанесено вдавнені крапки. Крайне поле сколото. Поверхню ретельно заполіровано.

Рис. 1. Кістяні вироби: 1 — пряжка; 2—3 — фрагменти руків'їв ножів; 4—7 — деталі мундштуків (?). (Фото Н. Петрової)
Fig. 1. Bone objects: 1 — a buckle; 2—3 — fragments of knife handles; 4—7 — details of mouthpieces (?). (photo by N. Petrova)

Розміри: довжина — 2,8 см, ширина (діаметр) — 2,3 см, товщина стінок — 0,4 см.

Контекст — рихлий сіроглинистий ґрунт у межах об'єкта № 2.

Датування: шар зі змішаними матеріалами. Пізні представлені полив'яним посудом XVI–XVII ст.

Кальяний мундштук (?). (рис. 1: 6). БТЕ-2020, сп. 34, п. № 161. БДКМ № А-11581.

Виріб витягнутої циліндричної форми, був порожній усередині. Зроблений на верстаті із довгої трубчастої кістки. З одного боку наявний випнутий бортик, інший край відокремлений врізаною лінією. Поверхню заполіровано. На внутрішній стороні з одного краю є різьблення, з іншого — ділянка, що виступає.

Розміри: довжина — 3,1 см, ширина — 2,4 см, товщина стінок — 0,4 см.

Контекст — рихлий сіроглинистий ґрунт уздовж західного фасаду кладки № 206-РК.

Датування: шар із полив'яною керамікою XVIII ст.

Кальяний мундштук (?). (рис. 1: 7). БТЕ-2021, сп. 11, п. № 24. БДКМ № А-11582.

Виріб присадкуватої циліндричної форми, був порожній усередині. Зроблений на верстаті із довгої трубчастої кістки. У верхній частині є бортик, що виступає, нижче від нього — вузька лінія. Нижня частина вужча, зроблена у вигляді різьблення. Поверхню заполіровано. На внутрішній стороні вгорі та внизу також є різьблення.

Розміри: висота — 2,3 см, діаметр — 3,6 см, товщина стінок — 0,4 см.

Контекст — пухкий сіроглинистий ґрунт над ямою № 213-РК.

Датування: шар із керамікою від XV до XVIII ст.

Останні три вироби зроблені з діафізів довгих трубчастих кісток великих копитних тварин, можливо, плеснових чи стегнових кісток коня.

Астрагал гральний (ворожильний?) (рис. 2: 1). БТЕ-2021, сп. 13, п. № 23. БДКМ № А-11583.

Лівий астрагал вівці зі свинцевими вставками. Передня сторона підрізана. Є яскраве полірування, що не входить у поглиблення, і сітка лінійних слідів, які розходяться в усіх напрямках (рис. 2: 1b). У нижній частині лінійні сліди йдуть уздовж осі кістки; вгорі сітка слідів розходиться в різних напрямках.

На медіальній стороні є вкраплення свинцю (?) довгастої форми (рис. 2: 1d). На тильній стороні по діагоналі розташовані чотири отвори зі свинцевими вставками; ще один отвір намічено, але не висвердлено (рис. 2: 1a). Можливо, вони означали числове значення сторони. На передній стороні в міжгребневій западині також просвердлено отвір, залитий свинцем (рис. 2: 1c).

Розміри: $3,65 \times 2,35 \times 2$ см; діаметр отворів на звороті — 0,25 см.

Контекст — сіроглинистий із жовтоглинистими включеннями шар на північ від кладки № 224-РК.

Датування: змішаний шар із матеріалами переважно XVI–XVIII ст.

Астрагали з металевими обтяжувачами використовувалися в епоху античності (Петерс 1986, с. 79). Широко їх застосовували і в середньовічну епоху (див., напр., Стрельник, Хомчик, Сорокіна 2009, с. 42-43, рис. 3, 6-8, 10, 14; Душенко 2016, с. 227-228, рис. 2, 23-26).

Астрагал гральний (ворожильний?) (рис. 2: 2). БТЕ-2020, сп. 41, п. № 204. БДКМ № А-11584.

Лівий астрагал вівці. Бічні сторони підрізані. На всіх сторонах відзначене лискування, особливо на тих частинах кістки, що виступають.

Розміри: $3,4 \times 2,1 \times 1,95$ см.

Контекст — сіроглинистий ґрунт на південній прирізці.

Датування: шар із матеріалами II–III ст. н. е.

Астрагал (рис. 2: 3). БТЕ-2021, сп. 8, п. № 21. БДКМ № А-11585.

Правий астрагал вівці. На задній стороні сліди обробки відсутні, передня підрізана. На зрізаних частинах відзначений яскравий блиск плямами, що не входить у поглиблення. По довгій осі кістки вздовж краю йдуть лінійні сліди.

Розміри: $3,4 \times 2,2 \times 1,75$ см.

Контекст — жовтоглинистий ґрунт на північ від кладки № 203-РК.

Датування: шар із матеріалами від XV до XVIII ст.

Кістяний дископодібний гудзик (рис. 2: 4). БТЕ-2021, сп. 19, п. № 26. БДКМ № А-11586.

Дископодібний кістяний гудзик з отвором для кріплення до тканини в центрі. Лицьова сторона прикрашена двома врізаними колами. Лицьова та обернена сторони заглажені. На потовщеній частині тильного боку залишилися сліди абразивної обробки. На звороті навколо отвору та в тонкій частині виробу добре видно сліди залискування у вигляді яскравого блиску, що не входить у поглиблення. Край тоншої частини виробу покритий яскравим блиском, що обволікає.

Розміри: діаметр — 3,85 см, діаметр отвору — 0,52 см, товщина — 0,20 — 0,45 см.

Контекст — сіроглинистий із жовтоглинистими включеннями шар уздовж східного фасаду кладки № 206-РК та північного фасаду кладки № 221-РК. Знайдена в межах «західного» римського приміщення. Однак надалі нижче було виявлено впущену туди яму пізньоосманського часу. Таким чином, немає впевненості у зв'язку знахідки з будь-яким об'єктом.

Датування: друга половина XVI — початок XVIII ст.

Через те, що вони часто трапляються у змішаних шарах Білгорода, їх відносили до римських речей або залишали без визначення (напр., Самойлова, Кожокару, Богуславский 2002, табл. LXVI, 1).

Кістяні гудзики такого типу відомі з розкопок Мангупа, Алустана, Чембало, Судакської фортеці (Баранов 2004, с. 555, рис. 28, 16; Душенко 2009, с. 437-438, рис. 1, 11; 2013b, с. 333-352; 2015, с. 238, рис. 4, 15-21. Період використання був, судячи з усього, тривалим, тому що контекст їх знахідок визначається часом від XIV до XVIII ст.

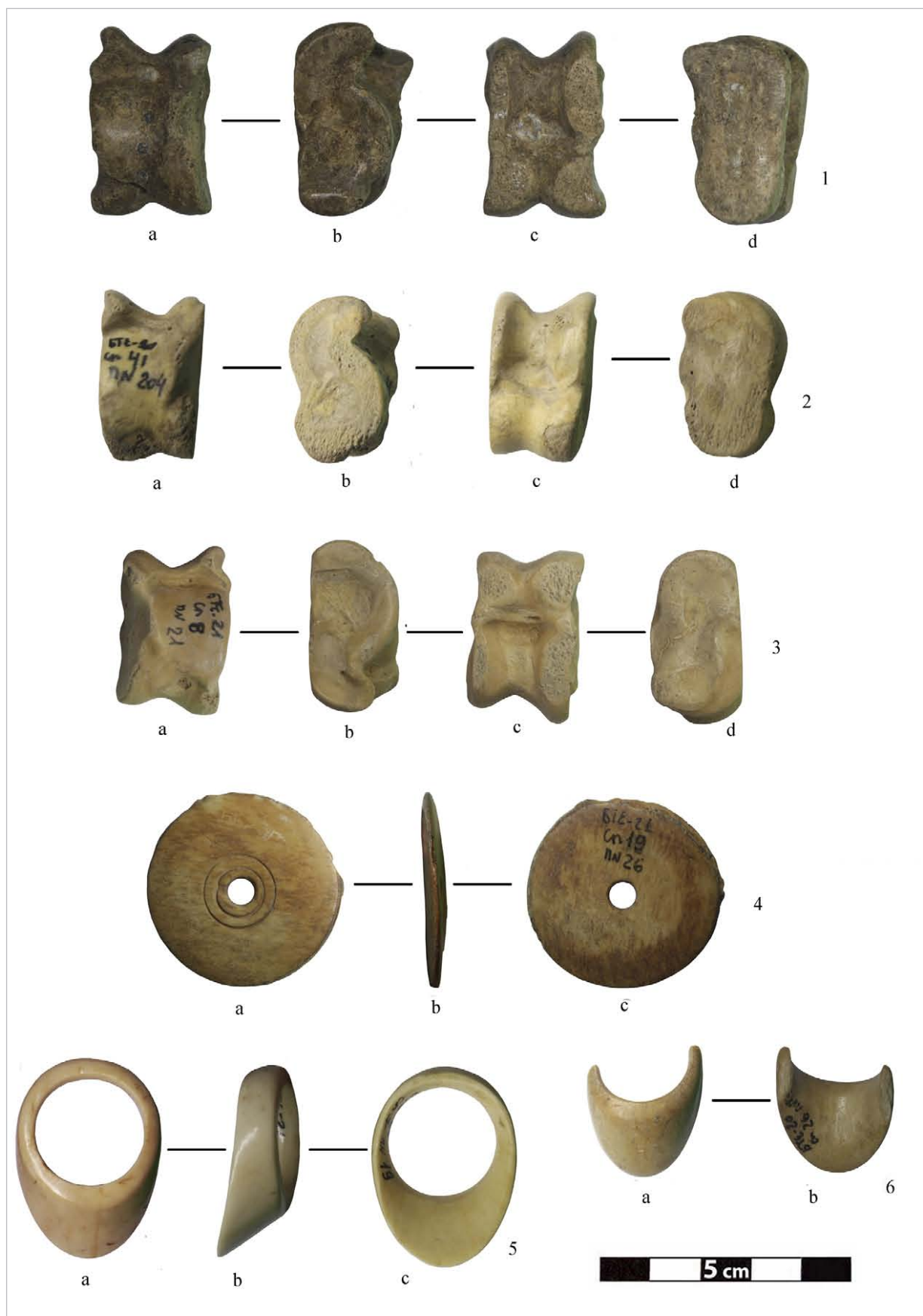

Рис. 2. Кістяні вироби: 1—3 — астрагали; 4 — гудзик; 5—6 — кільця для натягування тятиви лука. (Фото Н. Петрової)
 Fig. 2. Bone objects: 1—3 — astragals; 4 — a button; 5—6 — bowstring rings. (Photo by N. Petrova)

Рис. 3. Кістяні та рогові вироби: 1 — знаряддя з грудного плавця риби; 2 — знаряддя; 3 — підшипник (?); 4 — тріпало (?); 5 — виріб із рога. (1—4 — Фото Н. Петрової; 5 — фото О. Савельєва)
 Fig. 3. Bone and horn objects: 1 — a tool made from the pectoral fin of a fish; 2 — a tool; 3 — a bearing (?); 4 — fluttered (?); 5 — a horn item (1—4 — photo by N. Petrova; 5 — photo by O. Saveliev)

Два предмети належать до спорядження лучника і є кістяними кільцями для стрільби з лука.

Кільце для натягування тятиви лука (рис. 2: 5). БТЕ-2021, сп. 7, п. № 19. БДКМ № А-11587.

Виготовлено з поперечного відпилу діяфіза трубчастої кістки. На внутрішній витягнутій частині кільця є сліди абразивної обробки. Обідок кільця в нижній частині має ділянку з короткими лінійними слідами, що йдуть упоперек (слід розпилювання кістки). Також є сліди очищення від губчастої речовини кістки (сліди обробки), що збереглися в місці, де кільце не стикалося зі шкірою. На внутрішній частині обідка зафіксовано тонкі лінійні сліди — результат використання кільця. Кільце, очевидно, перебувало у користуванні досить довго, оскільки сліди обробки зникли скрізь, де воно стикалося зі шкірою. Внутрішня та зовнішня частини кільця заокруглені, заглажені, з яскравим суцільним блиском, характерним для зіткнення зі шкірою.

Процес виготовлення можна реконструювати так: спіяно частину діяфіза кістки, зачищено внутрішню частину, зовнішню сторону випнутої частини стесано і потім заполіровано.

Розміри: довжина з виступом — 4 см, діаметр зовнішній — 3 см, внутрішній — 2,2 см.

Контекст — жовтоглинистий ґрунт у межах приміщення № 215-РК.

Датування: XVII–XVIII ст.

Фрагмент кільця для натягування тятиви лука (рис. 2: 6). БТЕ-2020, сп. 26, п. № 89. БДКМ № А-11588.

Виготовлений із трубчастої кістки тварини. Зберігся виступ — «язичок», покритий суцільним яскравим зализкуванням, що обволікає. Сліди обробки майже знищені подальшим використанням. Незначні сліди роботи абразивом збереглися на внутрішній частині язичка.

Розміри: 2,8 × 2,35 см.

Контекст — сіроглинистий із жовтоглинистими включеннями ґрунт у південно-західному куті розкопу.

Датування: змішаний шар із матеріалами переважно XVII–XVIII ст.

Знахідки кілець для натягування лука відомі на Мангупському городищі (Душенко 2013а, с. 297, рис. 1, 6–8), середньовічних укріпленнях Таврики (Мыц 1991, с. 112), у Болгарії та низці інших пам'яток часу Золотої Орди.

У цю групу включено знаряддя, зроблені з риб'ячої кістки, кісток великих копитних та рога козулі.

Знаряддя на основі першого променя грудного плавця осетрової риби (стерлядь?) (рис. 3: 1). БТЕ-2020, сп. 30, п. № 85. БДКМ № А-11589.

Робочий край зламано. Сліди використання найвиразніші в нижній частині фрагмента, що зберігся. У верхній частині (крилах кістки) просвердлено два круглі отвори діаметром 4,5 мм на вході і 3 мм — на виході.

Поверхня оброблена струганням — уздовж осі кістки є лінійні сліди, залишені різальним інструментом. Сліди використання простежуються в середній частині — вони йдуть упоперек і накладаються один на одного під різними кутами. Заполірування не яскраве, перлинний блиск органічного походження. В отворах, які могли служити для з'єднання кістяної робочої частини з руків'ям, збереглися сліди свердління. На торцевій частині залишилися лінійні сліди паралельних ліній, залишені руків'ям у процесі тертя. У верхній частині знаряддя слідів зализкування немає, що разом із паралельними слідами на торцевій частині і отворами може свідчити про наявність руків'я.

Розміри: довжина — 8,5 см, ширина — 2,3 см, ширина в місці зламу — 0,6 см.

Контекст — сіроглинистий із жовтоглинистими включеннями ґрунт на прирізці до північного борту розкопа.

Датування: змішаний шар із матеріалами римського, середньовічного та ранньомодерного часу.

Знаряддя праці з кісткових променів плавників осетрових риб відомі з розкопок давньоруського міста Воїнь та київського Подолу (Сергеева 2015, с. 44, рис. 51, 9—11; 2011, табл. 20, 1—3, 7—9).

Знаряддя для роботи з глиною (?) (рис. 3: 2). БТЕ-2020, сп. 30, п. № 86. БДКМ № А-11590.

Знаряддя із задньої стінки діяфіза лівої променевої кістки великого копитного. Сильно спрацьоване, робочий край зламано. Сліди роботи видно погано.

Розміри: довжина — 9,8 см, ширина — 2,3 см.

Контекст — сіроглинистий ґрунт на прирізці до північного борту розкопа.

Датування: змішаний шар із матеріалами римського, середньовічного та ранньомодерного часів.

Підшипник (?) (рис. 3: 3). БТЕ-2021, сп. 9, п. № 22. БДКМ № А-11591.

Знаряддя на основі лівого астрагалу великої рогатої худоби. На латеральному боці є сліди залискування. Блиск яскравий, плямами, наявний на частинах, що виступають, і не входить у поглиблення кістки. На медіальній стороні також є яскрава пляма залискування і лінійні, строго паралельні подряпини, що йдуть перпендикулярно краю. На нижній фасетці п'яти є насічки (рис. 3: 3b), залишені гострим різальним інструментом, можливо, в процесі відділення астрагала від кістки п'яти. На передній стороні слідів полірування немає, але виявлено сліди обробки абразивом. У центрі просвердлено круглий отвір.

Розміри: довжина — 6,5 см, ширина — 3,9 см, товщина — 2,5 см, діаметр отвору — 1 см.

Контекст — дерновий шар на ділянці поряд зі східною прирізкою.

Датування: шар із матеріалами переважно XVI–XVII ст.

Знаряддя для роботи з шерстю — тріпало (?) (рис. 3: 4). БТЕ-2020, підйомний матеріал (п.м.), п. № 44. БДКМ № А-11592.

Виготовлено із фрагмента передньої стінки діафіза променевої кістки великого копитного. Поверхня кістки заполірована до дзеркального блиску і має жовтуватий відтінок. На внутрішній стороні робочої частини зафіксовано яскравий суцільний блиск, поверх якого розташовані довгі тонкі лінійні сліди, що йдуть перпендикулярно до осі кістки у верхній третині знаряддя. На зовнішній стороні відзначено суцільний блиск і тонкі довгі лінійні сліди, що розходяться хаотично в різних напрямках по всій поверхні. Бічні грані сильно заокруглені, лінійні сліди на них розташовані впоперек крайки. На одній із довгих сторін виробу є 4 неглибокі виїмки, на іншій — 1 неглибока виїмка. Ще одна глибша виїмка розташовується на торцевій верхній частині, лінійні сліди в ній не зафіксовані — ймовірно, працювали поперечними рухами. Руків'я залощене із зовнішньої та внутрішньої сторін, із зовнішнього боку є окремі подряпини.

Розміри: довжина — 15 см, ширина — 2,8 см, товщина — 1,1 см.

Контекст: випадкова знахідка.

Знаряддя з рога козулі (рис. 3: 5). БТЕ-2021, сп. 11, п. № 28. БДКМ № А-11593. Фрагмент рога самця козулі. Лівий ріг належить самцю віком приблизно 2,5–3 роки. Кісткова

розетка відрубана. В основі рога добре помітні подовжні борозенки та незначна кількість кісткових виростів (перлів). Один із робочих кінців обламаний. Імовірно, в роботі були задіяні обидва кінці. На поверхні є сліди залискування. В основі слід від підтісування.

Розміри: довжина — 18,5 см.

Контекст — пухкий сіроглинистий ґрунт над ямою № 213-РК.

Датування: шар із матеріалами XV–XVIII ст.

Пластини облицювальні

Облицювальна пластина (рис. 4: 1). БТЕ-2020, сп. 3, п. № 9. БДКМ № А-11594.

Тонка пластина з ребра великого копитного. Розпил ребра було здійснено на верстаті. Одна з коротких сторін рівна, друга має закруглені кути. Внутрішня частина зашліфована механічно. По краях просвердлені два круглі отвори.

Розміри: довжина 9,9 см, ширина — 2,3 см, товщина — 0,1 см, діаметр отворів — 0,35 см.

Контекст — сіроглинистий шар із зачищення розкопу РК-7 на фосебреї.

Датування: шар із матеріалами перших століть нової ери та XV–XVI ст.

Заготовки та відходи виробництва

Заготовка (?) (рис. 4: 2). БТЕ-2020, сп. 4, п. № 11. БДКМ № А-11595.

Заготовка з лопаткової кістки великого копитного. Сліди використання відсутні. Усі сторони рівно обрізані. На бокових сторонах помітні сліди обробки пилянням, верхня частина заготовки стесана. Вузкий край зрізаний косо і має виступ, що утворився, очевидно, при спробі зрізати верхню частину кістки. Є неяскравий блиск.

Розміри: довжина — 8,05 см, ширина — 1,3 см и 1,15 см, товщина — 1 см, товщина вузького краю — 0,45 см.

Контекст — сіроглинистий шар на східній прирізці.

Датування: змішаний шар із матеріалами переважно ранньомодерного часу.

Відхід виробництва (?) (рис. 4: 3). БТЕ-2020, сп. 4, п. № 12. БДКМ № А-11596.

Тонка кістяна пластинка підтрикутної форми. Імовірно, відхід виробництва. На всіх бокових сторонах наявні сліди пиляння, інших слідів обробки та використання немає.

Рис. 4. Кістяні та рогові вироби: 1 — облицювальна пластина; 2 — заготовка (?); 3 — відхід виробництва (?); 4 — заготовка або відхід виробництва; 5 — заготовка (?); 6 — пластина-заготовка; 7 — фрагмент рога оленя; 8 — знаряддя. (Фото Н. Петрової)

Fig. 4. Bone and horn objects: 1 — a facing plaque; 2 — a workpiece (?); 3 — production waste (?); 4 — a workpiece or production waste; 5 — a workpiece (?); 6 — a plaque workpiece; 7 — a fragment of a deer horn; 8 — a tool. (Photo by N. Petrova)

Розміри: довжина — 9 см, найбільша ширина — 1,5 см, товщина — 0,25 см.

Контекст — сіроглинистий шар на східній прирізці.

Датування: змішаний шар із матеріалами переважно ранньомодерного часу.

Заготовка або відхід виробництва (рис. 4: 4). БТЕ-2020, сп. 4, п. № 13. БДКМ № А-11597.

Кістяна пластинка прямокутної форми. На довгих бокових гранях помітні сліди пиляння, короткі сторони зламані.

Розміри: довжина — 4,4 см, ширина — 0,7 см, товщина — 0,3 см.

Контекст — сіроглинистий шар на східній прирізці.

Датування: змішаний шар із матеріалами переважно ранньомодерного часу.

Заготовка (?) на основі лівого астрагала великої рогатої худоби (рис. 4: 5). БТЕ-2021, сп. 5, п. № 20. БДКМ № А-11598.

Передня та задня поверхні мають сліди стесування, будь-які сліди роботи відсутні.

Розміри: $5,55 \times 3,75 \times 1,85$ см.

Контекст — щільний сіроглинистий шар на північній прирізці.

Датування: змішаний шар із матеріалами переважно від XV до XVIII ст.

Пластина — заготовка обкладки руків'я ножа (рис. 4: 6). БТЕ-2020, сп. 4, п. № 207. БДКМ № А-11599.

Трикутна в перерізі пластина, виготовлена з діафіза трубчастої кістки великого копитного. Усі сторони мають чіткі сліди пиляння. Внутрішня частина оброблена абразивом. Зовнішня сторона має чітко виражене поздовжнє ребро та дві грані. На вузькій грані сліди пиляння добре помітні, на широкій — відсутні. У верхній частині широкої грані є лінійні сліди у вигляді подряпин, розташованих під кутом 45° до довгої осі кістки, залишених, можливо, внаслідок зрізання м'яса ножом (рис. 4: 6а). Верхня частина пластини відсутня, на вузькій грані є відкол поверхні кістки. Імовірно, заготовка була зламана у процесі виготовлення.

Розміри: довжина — 5,6 см, ширина — 2 см, товщина — 0,6 см.

Контекст — сіроглинистий шар на східній прирізці.

Датування: змішаний шар із матеріалами переважно ранньомодерного часу.

Фрагмент рога оленя (рис. 4: 7). БТЕ-2020, сп. 37, п. № 223. БДКМ № А-11600.

Фрагмент верхньої частини (корона) рога благородного оленя. Кінець одного з відростків спиланий.

Розміри: 19×19 см.

Контекст — сіроглинистий ґрунт на південній прирізці.

Датування: змішаний шар із матеріалами переважно II—III ст.

Заготовки та відходи виробництва з кістки знаходили і на інших ділянках пам'ятки, зокрема в Нижньому дворі (Біляєва, Болтрик, Фіалко 2022, с. 73, рис. 69, 1-9).

Вироби неясного значення

Функціональне призначення предметів цієї категорії незрозуміле і може бути визначене лише приблизно — за аналогією з типологічно подібними речами.

Знаряддя з плеснової кістки великої рогатої худоби (рис. 4: 8). БТЕ-2021, п.м., п. № 25. БДКМ № А-11601.

На проксимальній частині кістки є 9 довгих вузьких ділянок, що утворилися в процесі стругання виступаючих частин епіфіза. Дистальна частина також підрізана з усіх боків. Нижче за дистальний канал просвердлено наскрізний отвір. На передній поверхні діафіза кістки з боків дорзального поздовжнього жолоба зафіксовано лінійні сліди.

Розміри: довжина — 21,75 см, ширина — 3,55 см, діаметр отвору — 0,65 см.

Контекст: випадкова знахідка.

Виріб нагадує так звані «ковзани» (напр. Флєрова 2001, с. 81-84, рис. 39, 1—3; Сергєєва 2010, с. 206, рис. 7).

Висновки

Вироби з кістки та рогу є однією з основних категорій матеріалу для реконструкції різних аспектів економіки, побуту і духовного життя давнього населення. Проаналізовані кістяні та рогові предмети належать до побутових виробів, озброєння, знарядь праці та ін. Вони є невеликою частиною колекції кістяних артефактів із розкопок Тіри-Білгорода римського та ранньомодерного періодів, але надають уявлення про продукцію спеціалізованого ремесла та виробництво кістяних виробів в окремих домогосподарствах. Незважаючи на нечисленність знахідок, у колекції наявні такі категорії матеріалу як сировина, заготівки, відходи ви-

робництва і готові вироби, що є однією з ознак наявності косторізного виробництва безпосередньо на території міста. Відомо, що при оброці сировини населення міста використовувало пили, свердла, напилки, ножі, сокири, циркулі, токарні верстати та ін. Розглянуті вироби також про це свідчать.

Характеризуючи сировинну базу косторізної справи, зауважимо, що матеріалом для виробництва служили кістки й роги тварин, яких розводили або добували мешканці міста, — коня, бика домашнього, вівці, європейського оленя та козулі, а також кісткові промені груд-

них плавців осетрових риб. При виробництві враховували особливості будови кісткової сировини, що дозволяло якнайкраще використати форму кістки / рога для виготовлення конкретного предмета / знаряддя праці. Окремі типи кістяних предметів існували в досить широкому хронологічному діапазоні (гральні астрагали, пластини — обклашки руків'їв ножів тощо). Отримані результати мають важливе значення для реконструкції косторізної справи та доповнюють уявлення про повсякденне життя й побут мешканців Тіри-Білгорода римського та ранньомодерного часів.

Баранов, И. А. 2004. Комплекс третьей четверти XIV века в Судакской крепости. В: Куковальская, Н. М. (ред.). *Судакский сборник*. Киев; Судак: Академперіодика, с. 524-559.

Біляєва, С. О., Болтрик, Ю. В., Фіалко О.Є. 2020. *Акерманська фортеця. Дослідження 1999—2010 років*. Київ: ІА НАН України.

Душенко, А. А. 2009. Изделия из кости и рога из раскопок квартала у церкви св. Константина (Мангуп). *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, XV, с. 432-456.

Душенко, А. А. 2013а. Детали вооружения из кости и рога из раскопок Мангупа (по материалам 1990—2010 гг.). *Древности*, 12, с. 292-302.

Душенко, А. А. 2013б. Костяные дисковидные пуговицы с концентрическим орнаментом из раскопок Мангупа. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, XVIII, с. 333-352.

Душенко, А. А. 2015. Предметы из кости и рога из раскопок дворца правителей Феодоро (Мангуп). *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, XX, с. 233-262.

Душенко, А. А. 2016. Игральные принадлежности из кости и рога из раскопок Мангупа. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, XXI, с. 222-247.

Мыц, В. Л. 1991. *Укрепления Таврики X—XV вв.* Киев: Наукова думка.

Петерс, Б. Г. 1986. *Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья*. Москва: Наука.

Савельев, О. К. 2016. Римские костяные тессеры из Тир. *Емінак*, 4 (16), с. 251-255.

Савельев, О. К. 2021. Новая находка римской костяной бутероли из Тир. В: Смирнов, О. І. (ред.). *Борисфеніка II: пам'яті В.В. Крутілова (археологічні дослідження острова Березань у контексті європейської історії)*. Миколаїв: НДЦ «Лукомор'є», с. 117-118.

Самойлова, Т. Л., Кожокару, В., Богуславский, Г. С. 2002. Античная Тира — средневековый Белгород (отчет о раскопках за 1996—1999 гг.). В: Roman, P., Kryzickij, S. (eds.). *Tyras Cetatea Albă / Belhorod-Dnistrov'kyj*. București: Redacția publicațiilor pentru străinătate, p. 159-189.

Сергеева, М. С. 2010. Про деякі давньоруські приладдя з кістки та рогу для ігор і розваг (за матеріалами з Середнього Подніпров'я). *Древности*, 9, с. 198-215.

Сергеева, М. С. 2011. *Косторізна справа у Стародавньому Києві*. Київ: КНТ.

Сергеева, М. С. 2015. *Майстри з обробки дерева та кістки давньоруського міста Воїня*. Київ; Харків: Майдан.

Сон, Н. А. 2010. Костяные изделия из Тир. В: Зинько, В. Н. (ред.). *Боспорские чтения XI*. Материалы научной конференции «Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Ремесла и промыслы». Керчь: БФ «Деметра», с. 419-422.

Сон, Н. А. 2011. Костяные изделия из Тир. *Боспорские исследования*, XXV, с. 298-311.

Стрельник М. О., Хомчик М. А., Сорокіна С. А. 2009. Гральні кості (II тис. до н.е. — XIV ст. н.е.) з колекції Національного музею історії України. *Археологія*, 2, с. 34-49.

Флєрова, В. Е. 2001. *Резная кость юго-востока Европы IX-XII веков: Искусство и ремесло. По материалам Саркела — Белой Вежи из коллекции Государственного Эрмитажа*. Санкт-Петербург: Алетея.

Oleh K. Saveliyev¹, Oksana O. Hrytsiuta², Olena P. Siekierska³

¹ PhD, Research Fellow, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, the Department of Archaeology of the Crimea and the North-Western Black Sea Region, ORCID: 0000-0002-2010-2974, sav_reun@ukr.net

² PhD, Research Fellow, the Odesa Archaeological Museum of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID: 0000-0003-3694-3257, grytsiuta2@gmail.com

³ PhD, docent, the South Ukrainian National University named after K. D. Ushynskiy, Historical and Philological Department, the Department of History of Ukraine, ORCID: 0000-0003-4540-3308, e.siekierskaja@gmail.com

PROCESSED BONE AND HORN FROM TYRAS-BILHOROD OF THE ROMAN AND EARLY MODERN TIMES (MATERIALS OF THE EXCAVATION OF 2020—2021)

In 2020—2021, during excavations in the Civil Courtyard of the Akkerman Fortress, a collection of 26 bone items was collected, which are being published in the following article. The objects come from the layers and complexes mainly of the Modern (16th — 18th centuries) and Roman times and according to their functional purpose belong to several categories. The household items and the items for games (buckle fragments of knife handles, hookah mouthpieces, gambling or divination astragals, and a button), weapon products (rings for pulling back the bowstring), and work tools, facing plates, blanks and production waste are singled out.

Items made of bone and horns are one of the main categories of material for the reconstruction of various aspects of the economy, everyday life and spiritual life of the ancient population. The analysed bone and horn objects are a small part of the collection of bone artefacts from the Tyras-Bilhorod excavations of the antique and modern periods, but they provide insight into the production of specialised crafts and manufacturing of bone products in individual households. Despite the small number of finds, the collection includes such categories of material as raw materials, blanks, production waste and finished items, which is one of the signs of the bone-cutting production presence directly on the territory of the city.

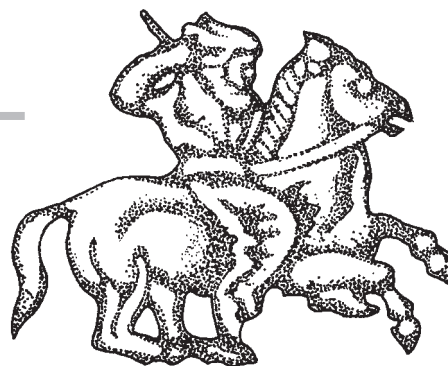
Characterising the raw material base of the bone-cutting production, we should point out that the material for manufacturing was bones and horns of animals that were bred or obtained by the inhabitants of the city — a horse, a domestic bull, a sheep, a European deer and roe deer, as well as bone rays of the pectoral fins of sturgeon. During production, the peculiarities of the structure of bone raw materials were taken into account, which made it possible to use the shape of the bone/horn the best possible way to manufacture a specific object/tool. Certain types of bone objects existed in a rather wide chronological range (astragals for the game, plates — covers of knife handles etc.) The obtained results are important for the reconstruction of the bone-cutting and complement the existing ideas about the daily life of the inhabitants of Tyras-Bilhorod in the Roman and Modern times.

Key words: Bilhorod, Tyras, Akkerman fortress, Roman period, Early Modern period, bone objects.

References

- Baranov, I. A. 2004. Kompleks tretei chetverti XIV veka v Sudakskoi kreposti. In: Kukovalskaia, N. M. (ed.). *Sugdeiskii sbornik* Kyiv; Sudak: Akademperiodika, p. 524-559.
- Biliaieva, S.O., Boltryk, Yu. V., Fialko O.Ye. 2020. *Akkermanska fortetsia. Doslidzhennia 1999—2010 rokiv*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Dushenko, A. A. 2009. Bone and Horn Wares from the Excavation in the Block near St. Constantine Church (Mangup). *Materialy po arkeologii, istorii i etnografii Tavrii*, XV, p. 432-456.
- Dushenko, A. A. 2013a. Detali vooruzheniia iz kosti i roga iz raskopok Mangupa (po materialam 1990—2010 gg.). *Drevnosti*, 12, p. 292-302.
- Dushenko, A. A. 2013b. Discoid Bone Buttons from the Excavation of Mangup. *Materialy po arkeologii, istorii i etnografii Tavrii*, XVIII, p. 333-352.
- Dushenko, A. A. 2015. Bone and Antler Artefacts Excavated in the Palace of the Princes of Theodoro (Mangup). *Materialy po arkeologii, istorii i etnografii Tavrii*, XX, p. 233-262.
- Dushenko, A. A. 2016. Bone and Antler Game Pieces from Mangup. *Materialy po arkeologii, istorii i etnografii Tavrii*, XXI, p. 222-247.
- Myts, V. L. 1991. *Ukrepenniia Tavriki X—XV vv.* Kyiv: Naukova dumka.
- Peters, B. G. 1986. *Kostoreznoe delo v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomoria*. Moskva: Nauka.
- Savelev, O. K. 2016. Rimskie kostiane tessery iz Tiry. *Eminak*, 4 (16), p. 251-255.
- Savelev, O. K. 2021. Novaia nakhodka rimskoi kostianoi buteroli iz Tiry. In: Smirnov, O. I. (ed.). *Borysfenika II: pamiaty V.V. Krutilova (arkheologichni doslidzhennia ostrova Berezan u konteksti evropeiskoi istorii)*. Mykolaiv: NDTs “Lukomorie”, p. 117-118.
- Samoilova, T. L., Kozhokaru, V., Boguslavskii, G. S. 2002. Antichnaia Tira — srednekovyi Belgorod (otchet o raskopkakh za 1996—1999 gg.). In: Roman, P., Kryzickij, S. (eds.). *Tyras Cetatea Albă / Belhorod-Dnistrov'skyj*. București: Redacția publicațiilor pentru străinătate, p. 159-189.
- Sergieieva, M. S. 2010. Pro deiaki davnorusski pryladdia z kistky ta rohu dlia igor i rozvah (za materialamy z Serednogo Podni-provia). *Drevnosti*, 9, s. 198-215.
- Sergieieva, M. S. 2011. *Kostorizna sprava u Starodavnomu Kyievi*. Kyiv: KNT.
- Sergieieva, M. S. 2015. *Maistry z obrobky dereva ta kistky davnorusskogo mista Voinia*. Kyiv; Kharkiv: Maidan.
- Son, N. A. 2010. Bone products from Tyras. In: Zinko, V. N. (ed.). *Bosporskie chteniia XI. Materialy nauchnoi konferentsii “Bospor Kimmeriiskii i varvarkii mir v period antichnosti i srednevekovia. Remesla i promysly.”* Kerch: BF “Demetra”, p. 419-422.
- Son, N. A. 2011. Bone products from Tyras. *Bosporskie issledovaniia*, XXV, p. 298-311.
- Strelnyk M. O., Khomchyk M. A., Sorokina S. A. 2009. Dice from the 2nd Millennium BC to the 14th C. ad from the collection of the National Museum of History of Ukraine, *Arheologia*, 2, p. 34-49.
- Flerova, V. E. 2001. *Reznaia kost iugo-vostoka Evropy IX—XII vekov: Iskustvo i remeslo. Po materialam Sarkela — Beloi Vezhi iz kollektsii Gosudarstvennogo Ermitazha*. Sankt-Peterburg: Aletea.

МІДНИЙ КОВАННИЙ КАЗАН РАННЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ З ОКРУГИ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

У статті вперше в науковий обіг уведено дані про випадкову знахідку мідного тонкостінного казана в заплаві р. Стара Ворскла, у найближчій окрузі Більського городища. На підставі морфологічного та рентгено-флуоресцентного аналізу предмета показано його місце серед інших нечисленних подібних знахідок на території Лісостепової Скіфії, простежено зв'язок із центральнокавказькими виробничими центрами, а також вплив урартського мистецтва в оформленні ручок. Попередньо виріб віднесено до першої половини VI ст. до н. е. Рідкісний артефакт міг потрапити на лівий берег Дніпра з кочовиками, які просувались до Українського лісостепу через Кавказ.

К л ю ч о в і с л о в а: Дніпровське лісостепове Лівобережжя, Більське городище, перша половина VI ст. до н. е., мідний тонкостінний казан, бронзові атташі, центральнокавказьке виробництво, урартський культурний вплив.

Із Більським городищем (VIII—IV ст. до н. е.), розташованим на високому береговому плато між річками Ворскла (ліва притока Дніпра) та Суха Грунь (ліва притока Псла) (рис. 1), пов'язана значна кількість рідкісних імпортованих предметів. Більшість із них потрапляла на поселення разом з мігрантами із заходу, або в результаті налагодження торговельних відносин з античними центрами Північного Причорномор'я, або була принесена кочовиками, які в різні періоди просувались на територію Дніпровського лісостепового Лівобережжя з півдня та сходу (Задніков 2014; Shramko, Zadnikov 2017; 2021; Shramko 2021; Шрамко та ін. 2021; Shramko, Tarasenko 2022 та ін.).

* ШРАМКО Ірина Борисівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології, директор Музею археології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, ORCID: 0000-0003-1009-9262, i.b.shramko@karazin.ua

У 2022 р. стало відомо про ще один унікальний артефакт, що потребує ідентифікування в рамках інших старожитностей скіфського часу.

Матеріали та методи

Предмет, про який ідеться в статті, є випадковою знахідкою та зберігається у фондах Історико-культурного заповідника «Більськ» Полтавської обласної ради¹. Для найповнішого вивчення казана, з метою з'ясування обставин його виявлення, наявності археологічного контексту, реконструкції зовнішнього вигляду, походження, морфологічних і технологічних особливостей застосовано археологічні методи та методи природничих наук.

Елементний склад речовин у металі досліджено в Інституті прикладної фізики НАН України², де було проведено рентгено-флуоресцентний аналіз (РФА) із використанням рентгенівського спектрометра «ElvaXProSpector 3» фірми Elvatech³. Зразки взято із семи різних частин виробу (стінка казана, атташ, заклепка), що дозволило отримати доволі повне уявлення про сировину й рецептуру сплаву⁴.

Доповнити інформацію щодо первинного зовнішнього вигляду казана вдалося за допо-

¹ Інв. номер: KB796 A505

² Аналіз здійснив канд. ф.-м. н. О. М. Бугай.

³ Для реєстрації характеристичного рентгенівського випромінювання використано швидкий SDD-детектор із термоелектронним охолодженням. Подальша обробка сигналу з детектора відбувалась у цифровому імпульсному процесорі на базі 80 МГц DSP та вбудованому комп'ютері з тактовою частотою 1,1 Гц. Кількісний аналіз здійснено з використанням емпіричного калібрування та методу фундаментальних параметрів.

⁴ Результати аналізів подано в табл. 2. Кількісні показники деяких виявлених елементів (Mg, Al, Si, P, S, K, Ti, Ca) до таблиці не включені.

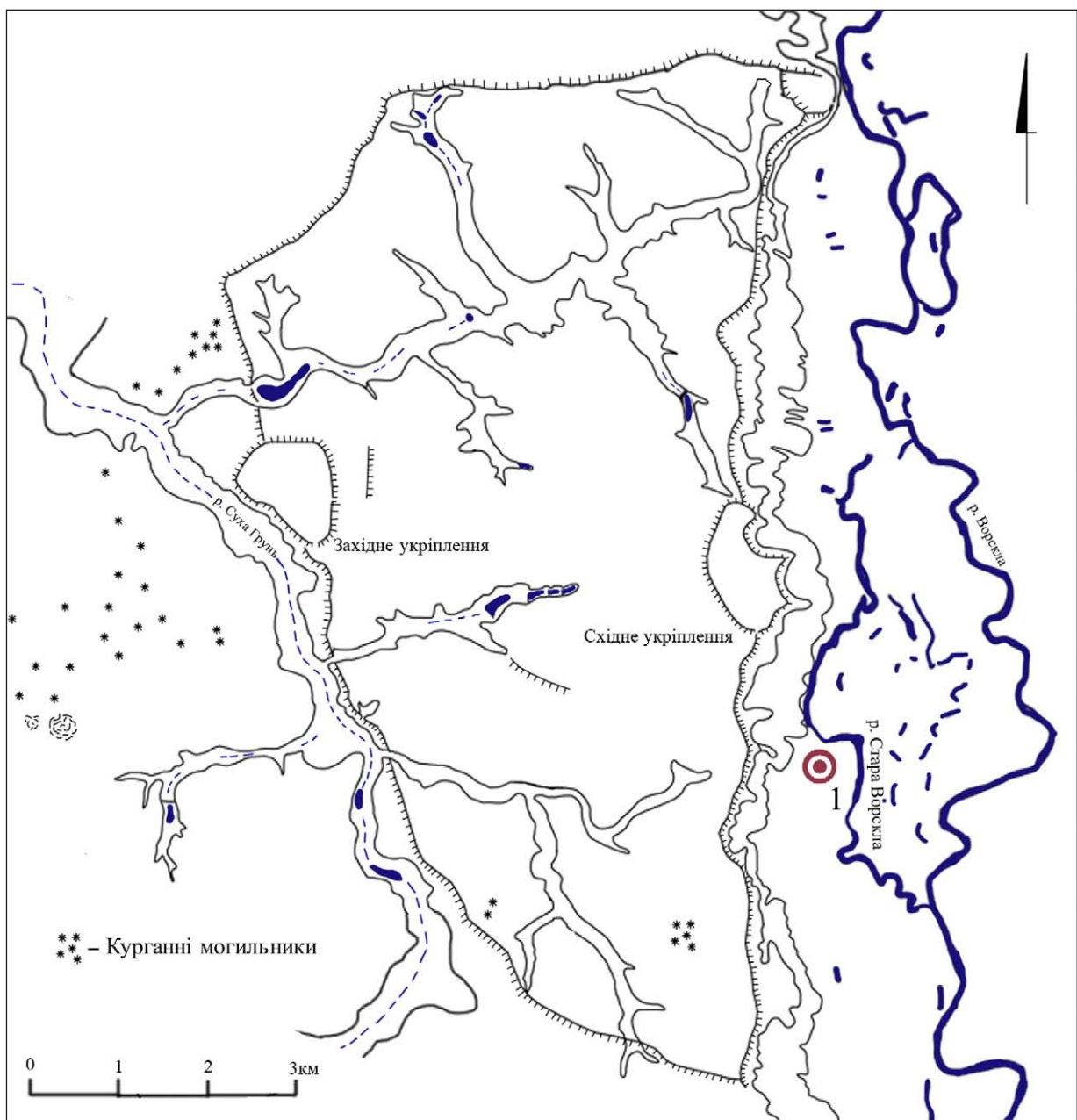

Рис. 1. План Більського городища з позначенням місця виявлення казана

Fig. 1. Plan of the Bilsk fortified hillfort with the location of the cauldron discovery

могою поєднання методів фотограмметрії та 3D-сканування.

На сьогодні це третя знахідка мідного тонкостінного казана з атташами на території Лісостепової Скіфії. Оскільки для двох інших відомих екземплярів такого посуду результати спектральних аналізів вже представлені у науковій літературі, ми мали змогу порівняти з ними склад металу більського казана та зробити висновок щодо його походження. Для здійснення порівняльного аналізу мідних тонкостінних казанів із лісостепової зони ми ре-

тельно оглянули казан із кургану Реп'яхувата Могила в Середньому Подніпров'ї (фонд Інституту археології НАН України), що дало змогу внести певні суттєві уточнення до попередніх висновків дослідників та виявити особливості більської знахідки. На жаль, інший такий казан, із кургану біля с. Круглик у Середньому Подністров'ї, не доступний для огляду через те, що зберігається в музейних фондах Росії, проте інформація про нього міститься в наукових публікаціях. Хронологічні рамки періоду, в який, на нашу думку, міг бути виготовлений

казан із Більська, визначались з урахуванням датованих комплексів, у яких було знайдено такі артефакти.

Умови та місце виявлення артефакту

Зі слів людини, що знайшла предмет, його було виявлено в 2021 р. у заплаві правого берега річки Стара Ворскла, що в давнину протікала безпосередньо близько від городища. Опоередковано цю інформацію підтверджували й залишки сірого піщаного ґрунту на стінках металевієї посудини (рис. 2). Вони вказували, що, дійсно, найімовірнішим місцем її знаходження могла бути ділянка на схід від підніжжя крутих схилів берегового плато. Місце ймовірного виявлення артефакту попередньо було позначено на мапі (рис. 1). Зараз схили та висока заплава правого берега вкриті густим змішаним лісом, проте в ранньоскіфський час у цьому місці, де річка робить поворот, могла існувати одна з переправ на протилежний берег. За спостереженнями ґрунтознавців, ландшафт місцевості на відрізок від лінії валів Великого укріплення до річки Стара Ворскла має рельєф із сильно покатыми та навіть ступінчастими схилами із *«сірими та темно-сірими середньозмитими середньосуглинковими ґрунтами на елювії карбонатних порід»* (Сорокіна, Дорошкевич, Кушнір 2014, с. 30).

Навесні 2022 р. разом із групою співробітників ІКЗ «Більськ» було вирішено оглянути місце, де за отриманою інформацією виявлено казан та уламки ручки (рис. 2: 1—4). Указана ділянка була розташована на незначному підвищенні, у високій заплаві правого берега річки, вкритій лісом. На місці виявлення артефакту була помітна невеличка западина та інші ознаки пошкодження ґрунту. Саме тут було закладено контрольний шурф розміром 2×2 м, у верхній частині якого, на глибині 0,3—0,5 м від рівня сучасної денної поверхні знайдено кілька сильно корозованих дрібних фрагментів тонких стінок від казана та уламків іншої масивної бронзової ручки (рис. 2: 6). Інших речових залишків не виявлено. За даними стратиграфії, будь-яких культурних відкладень у шурфі не зафіксовано. Наближений до дернового, слабо підзолистого на піщаних породах, ґрунт високої заплави поступово змінювався на білий материковий пісок (рис. 2: 5). Додатково місцевість навкруги було ретельно оглянуто та перевірено металодетектором.

Таким чином, розвідувальними діями вдалося встановити місцезнаходження артефакту та підтвердити попередню версію про те, що казан треба розглядати як окрему знахідку, загублену в давнину у заплаві річки.

Загальна характеристика предмета

Залишки казана, передані місцевим жителем, були представлені кількома крупними уламками (рис. 2: 2—4). Уже при першому ознайомленні з ними стало зрозуміло, що перед нами імпортна річ, яка належить до поодиноких знахідок не тільки в Лісостепу, але й у Північному Причорномор'ї.

Корпус казана мав округлу форму (рис. 3: 3), прямі, майже вертикальні вінця (рис. 3: 1), що плавно переходили до тулуба з невеличким кільцевим піддоном (рис. 3—4) (повністю не зберігся). До вінця трьома заклепками були прикріплені литі, декоративно оформлені фігурні накладки з вертикально розташованим кільцем (рис. 3: 2). На думку науковців, корпус таких казанів міг формуватись у техніці виколотки бронзового або мідного листа на дерев'яній матриці (Миносян 2014, с. 243; Логинова 2016, с. 144), після чого до вінця або плічок посудини приєднували окремо відлиті масивні бронзові ручки. Оскільки будь-які сліди заклепок на тій частині корпусу, що збереглася, відсутні — можна припустити, що казан було виготовлено саме в такий спосіб, куванням листового металу, а місця з'єднань виконувались за допомогою зварювання⁵. Щодо наявності та способу виготовлення кільцевого піддона, то в нижній частині тулуба, у двох місцях по контуру круглого денця, яке, на жаль, не збереглося, добре помітні різко відігнані назовні, на 0,6 — 0,8 см (рис. 2: 3; 3: 4—5) залишки тонкого металевих листа, що формували піддон та, відповідно, дно казана, яке мало правильну круглу форму з діаметром близько 11 см.

На превеликий жаль, від тривалого перебування в піщавому ґрунті на незначній глибині виріб зазнав суттєвих втрат, його стінки

⁵ Таку техніку виготовлення казанів простежено на бронзових посудинах (ситулах), знайдених у двох курганах ранньоскіфського часу біля хутора Красне Знамя в Центральному Передкавказзі (Петренко 2006, с. 83). Для більш раннього періоду на Кавказі і в Українському лісостепу відомі тонкостінні казани (ситули) при виготовленні яких застосовували з'єднання листового металу за допомогою численних заклепок (Ерлих 2011, с. 508; Сорочану, Сава 2020).

Рис. 2. Первинний вигляд частин казана до їх очищення та контрольний шурф на місці виявлення фрагментів: 1–4 — уламки, передані 2021 р. до фондів заповідника; 2 — контрольний шурф; 3 — уламок фігурної накладки, знайденої в шурфі. (Фото І. Б. Шрамко)

Fig. 2. The initial view of the cauldron parts before their cleaning and a control trench at the place where the fragments were discovered: 1–4 — fragments transferred in 2021 to the Repository of the Reserve; 2 — a control trench; 3 — a fragment of a figured plaque found in a trench. (Photo by I. B. Shramko)

й нижня частина деформовані, відсутні денце, піддон і майже не простежується край вінець, але найважливіші профільні частини та накладки для кріплення ручок збереглися. Оскільки товщина стінок становить усього 0,6—1 мм, тулуб не тримає форму жорстко,

проте зрозуміло, що він був округлим, приземкуватим, не мав витягнутих пропорцій (відношення висоти посудини до його максимальної ширини становило 1:1,6). Чіткий контур предмета зафіксувати складно, але серед знайдених фрагментів збереглися частини, за яки-

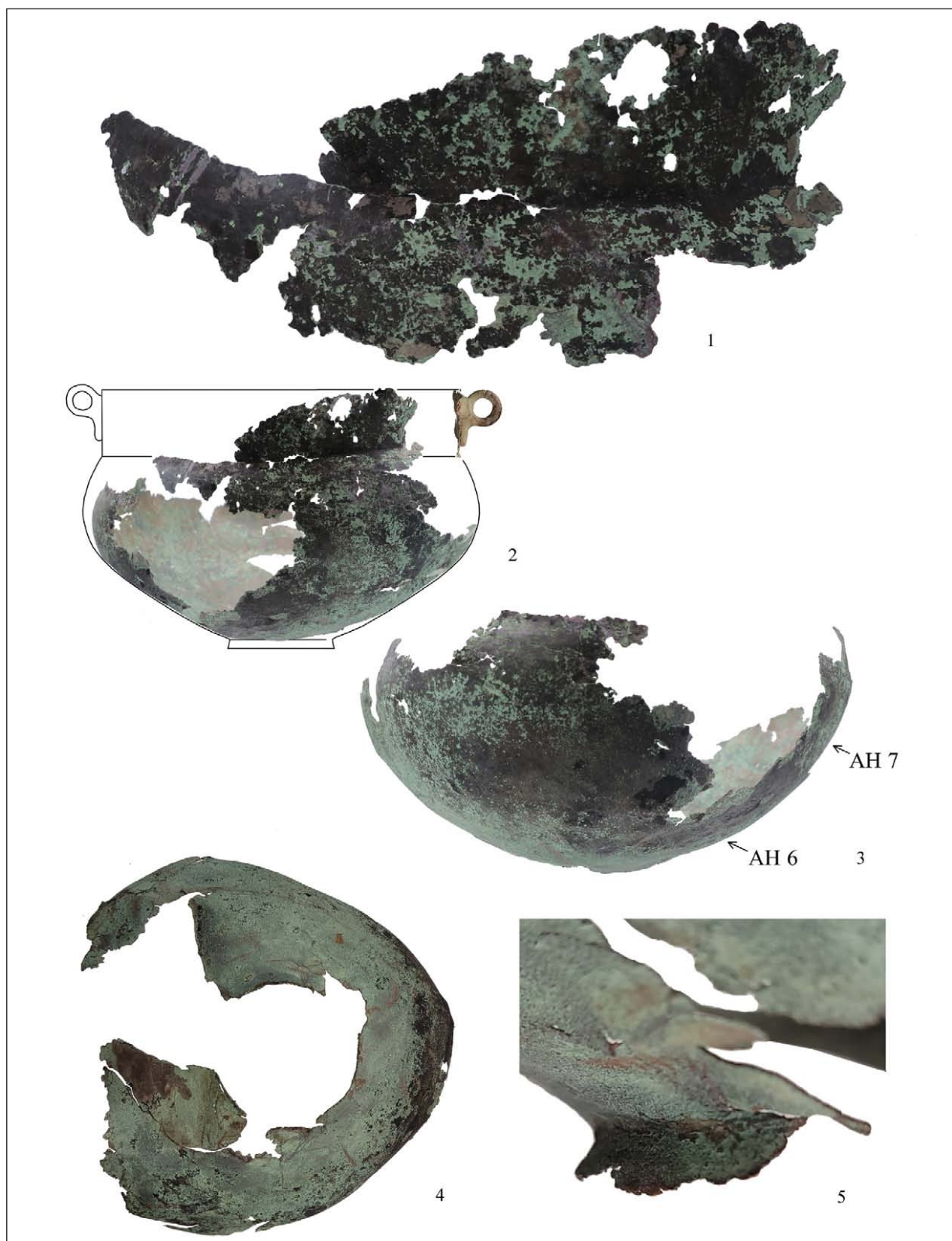

Рис. 3. Загальний вигляд частин казана після очищення від ґрунту: 1 — фрагмент вінець із частиною тулуба; 2 — графічна реконструкція зовнішнього вигляду казана; 3 — уламок корпусу казана з позначенням місць здійснення РФА-аналізу; 4 — уламок нижньої частини тулуба в місці формування дна та піддона; 5 — залишки кільцевого піддона в нижній частині тулуба. (Фото І. Б. Шрамко)

Fig. 3. General view of the cauldron parts after cleaning from the soil: 1 — a fragment of the rim with a part of the body; 2 — graphic reconstruction of the cauldron's view; 3 — a fragment of the cauldron body with the marking of the places where the RFA analysis was carried out; 4 — a fragment of the lower part of the body in the place where the bottom and the base were formed; 5 — remains of the ring pallet in the lower part of the body. (Photo by I. B. Shramko)

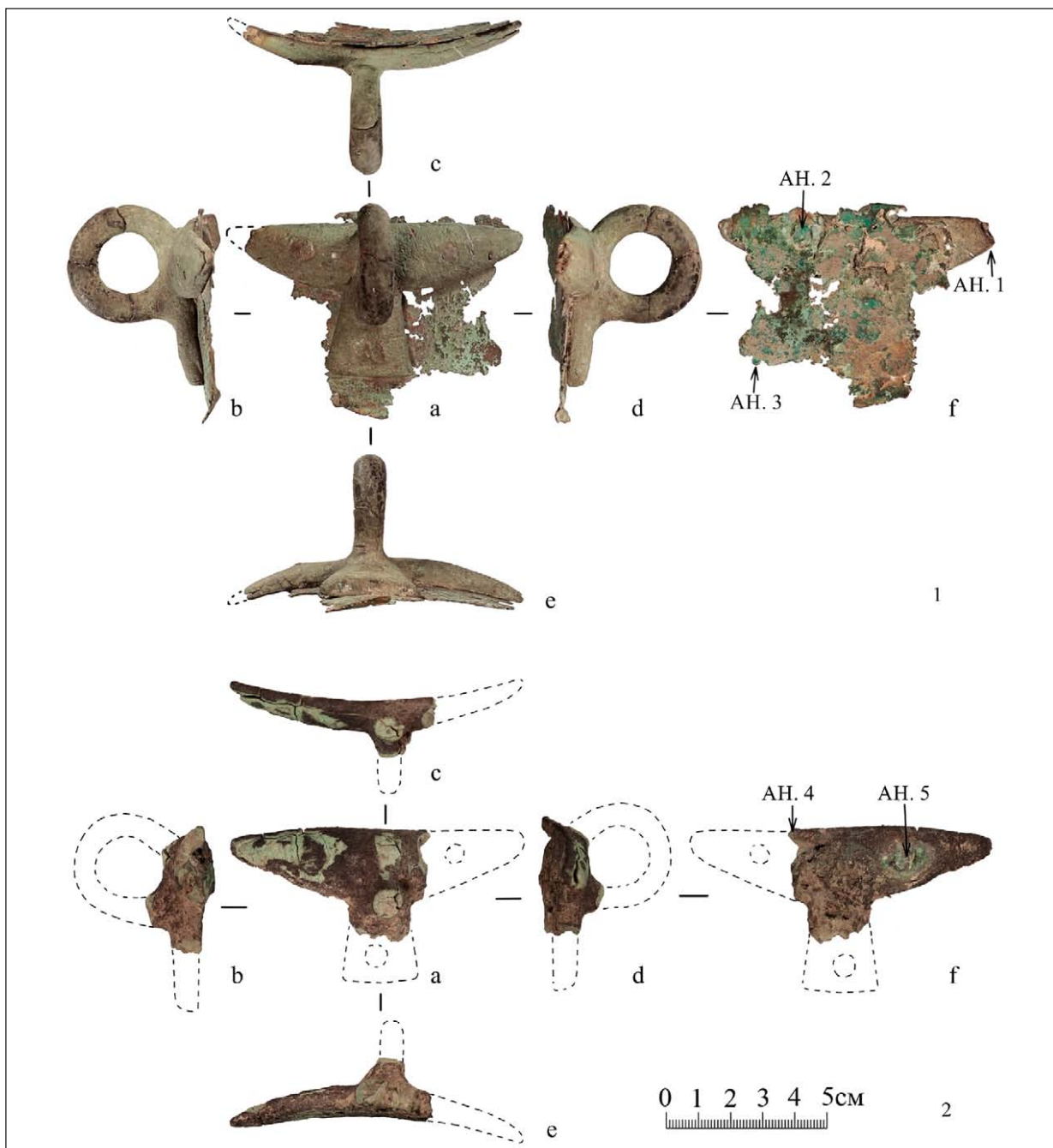

Рис. 4. Бронзові фігурні накладки (атташі) з кільцем для кріплення рухливих ручок (фото): 1 — атташ 1 із позначенням місць здійснення РФА-аналізу металу; 2 — атташ 2 із позначенням місць аналізу металу. (Фото І. Б. Шрамко та С. А. Заднікова)

Fig. 4. Bronze figured plaques (cauldron attachés) with a ring for attaching movable handles (photo): 1 — a cauldron attaché no. 1 with designation of the places of RFA metal analysis; 2 — a cauldron attaché no. 2 with designation of metal analysis locations. (Photo by I. B. Shramko and S. A. Zadnikov)

ми були з'ясовані кути відхилу вінець, зафіксовано різкий перехід до кільцевого піддона в нижній частині тулуба, визначені орієнтовні діаметри дна та піддона, а також знайдено місце кріплення ручки. Це дозволило із значною мірою вірогідності графічно відновити загальний вигляд предмета (рис. 3: 2), а також

створити його 3D-модель (рис. 6). На зовнішній поверхні виробу помітні чорні плями нагару (рис. 2: 2—3; 3: 2—3), які свідчать про те, що казан використовували як ємність для нагріву рідини на відкритому вогнищі.

Загальні розміри казана: реконструйована висота — 25 см, максимальний діаметр ту-

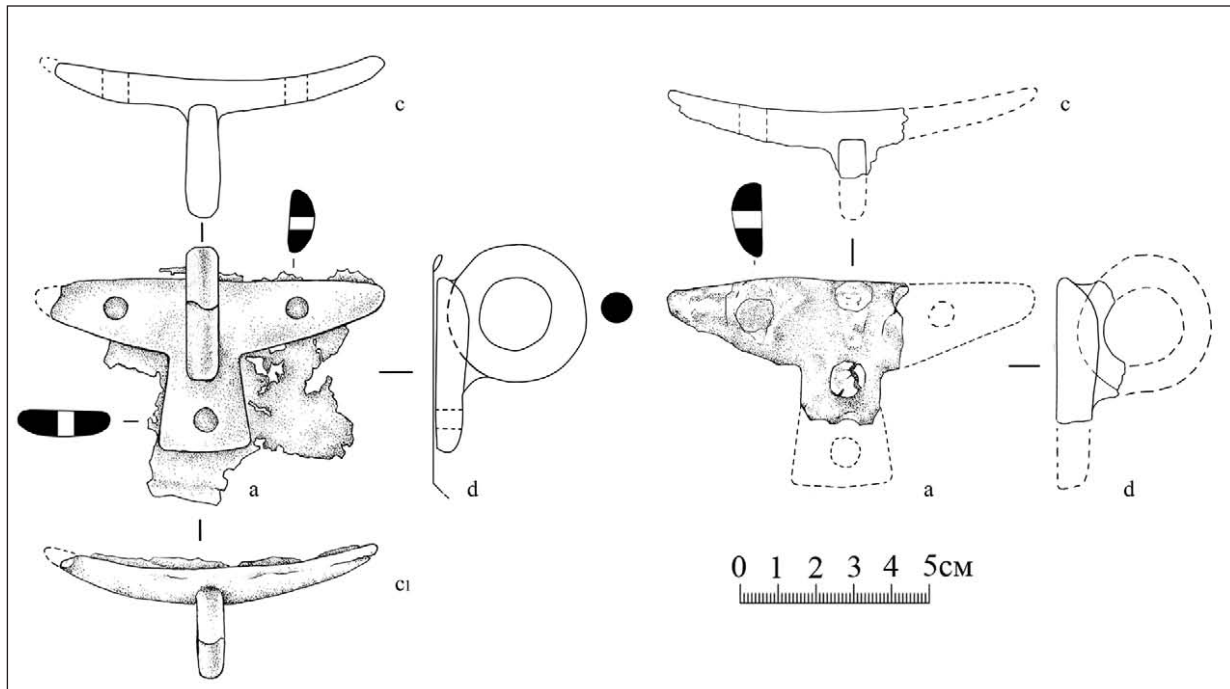

Рис. 5. Бронзові фігурні накладки (атташі) з кільцем для кріплення рухливих ручок (графічний рисунок): 1 — атташ 1; 2 — атташ 2

Fig. 5. Bronze figured plaques (attachés) with a ring for attaching movable handles (graphic drawing): 1 — a cauldron attaché no. 1; 2 — a cauldron attaché no. 2

луба — 40 см, висота вінець 6 см, діаметр — 36 см, орієнтовний діаметр дна — 11 см, товщина металевого листа — 0,6—1,00 мм⁶. Найпоказовішими елементами виробу є масивні бронзові накладки (атташі) у вигляді стилізованого птаха з розгорнутими крилами та перпендикулярно розташованим округлим кільцем (рис. 4) для кріплення рухливих ручок.

Атташ 1. Був переданий до заповідника разом із частинами корпусу казана. Предмет майже цілий, зберігся у задовільному стані. Втрачений лише незначний фрагмент (кінчик лівого «крила») (рис. 4: 1).

Загальна висота накладної пластини становить 4,5 см, максимальна довжина (розмах «крил») — 8,9 см, максимальна ширина «крила» — 2 см, ширина «хвоста» — 2,6 см. У перетині «крило» атташа мало форму сегмента, товщиною близько 0,8 см (рис. 5: 1). Розташоване перпендикулярно вертикальне, фіксоване (нерухливе) кільце (у перетині має діаметр 0,9 см) із зовнішнім діаметром 3,4 см було виготовлено окремо, а відтак прилисте (приварене) до фігурної пластини накладки. Про застосування саме такого техноло-

гічного прийому свідчать помітні в місцях з'єднання окремих частин сліди надрубу металевий пластини та зварювальні шви (рис. 7)⁷. У круглий отвір кільця, внутрішній діаметр якого становить 1,8 см, могла вставлятись рухлива ручка-петля. Із вінцями накладка з'єднана за допомогою трьох заклепок діаметром 0,6 см (рис. 4: 1; 5: 1). Варто також відзначити, що відносно умовної вертикальної осьової лінії, якщо її провести через центр «хвоста», «крила» розташовані асиметрично: праве довше за ліве. До того ж вертикальне кільце також роз-

⁷ У цьому випадку бронзове кільце, імовірно, було вставлене в підготовлений надруб металевий пластини та закріплене методом зварювання. «Зварювальний шов утворюється на виробі, відлитих не за один прийом, а за декілька шляхом доливання нової порції розплавленого металу на готову відливку» (тут і далі переклад з російської та англійської - І. Шрамко) (Минасян 2014, с. 195). Таким прийомом користувались майстри Близького Сходу та Кавказу для приєднання бронзової литої ручки до кованого корпусу мідних посудин (Минасян 1991, с. 12; 2014, с. 82-83, рис. 14: 4). Також додамо, що ще за доби пізньої бронзи у випадку, коли ручки казанів з'єднували з корпусом за допомогою доливу розплавленого металу, він залишав на виробі «нерівні бугристі натюки металу» (Бочкарев 2010, с. 188). Найповнішу інформацію про техніку й технологію виготовлення бронзових казанів на євразійському просторі за часів бронзи – раннього заліза див.: Гошко, Агапов, Отрощенко 2018; Соручану, Сава 2020.

⁶ Метричні параметри основних частин казана наведено в табл. 1.

міщене не по центру фігурної накладної пластини; відносно осової лінії воно зміщене вліво (рис. 5: 1).

Атташ 2. Зберігся частково (рис. 4: 2; 5: 2). На поверхні виробу помітно розша-

рування кородованого металу. Вертикальне кільце відбите та втрачене; від нього залишились невеличкі частини, за якими встановлено, що в перетині воно мало діаметр 0,7 см. Можна припустити, що його внутрішній ді-

Таблиця 1. Метричні характеристики тонкостінних мідних казанів VI ст. до н. е., знайдених на території лісостепової Скіфії

Table 1. Metric characteristics of thin-walled copper cauldrons of the 6th century BC, found on the territory of Forest-Steppe Scythia

Пам'ятка		Більське городище, випадкова знахідка інв. № KB796 A505	Курган Реп'яховата Могила, гробниця 2. с. Матусів ¹ колекція № 857	Курган 1, впускне поховання біля с. Круглик ² , інв. № 2327-7
Регіон		Басейн р. Ворскла, Дніпровське лісостепове Лівобережжя	Басейн р. Тясмин. Дніпровське лісостепове Правобережжя	Басейн р. Дністер Дністровське лісостепове Правобережжя
h ₁		25	33	30,6
h ₂		6 ³	7,2	6—7
h ₃		—	1,5	—
d ₁		40	42	40
d ₂		36	39	29
d ₃		11	10,7	15
d ₄		—	12,5	—
th ₁		0,6—1	1,5	1—2
А т т а ш л	L	8,9	11	10,2
	w ₁	2	2,5	3
	h ₄	4,5	7	—
	th ₂	0,8	1,2	0,3
	w ₂	2,6	4	—
	d ₅	3,4	4	—
	d ₆	1,8	2	—
	th ₃	0,9	1,1	—
	d ₇	0,6	0,6	0,6
	L	8,5 (6 ⁴)	—	4,4 ⁴
А т т а ш 2	w ₁	2	—	2,8
	h ₄	0,7	—	—
	d ₅	3	—	—
	d ₆	1,3	—	—
	d ₇	0,6	—	0,5

h₁ — загальна висота, см; h₂ — висота вінець, см; h₃ — висота піддона, см; h₄ — висота фігурної накладки, см; d₁ — максимальний діаметр тулуба, см; d₂ — діаметр вінець, см; d₃ — діаметр дна, см; d₄ — діаметр піддона, см; d₅ — зовнішній діаметр кільця, см; d₆ — внутрішній діаметр кільця, см; d₇ — діаметр заклепки, см; th₁ — товщина стінки корпусу, мм; th₂ — максимальна товщина накладки, см; th₃ — товщина кільця, см; L — розмах «крил», см; W₁ — максимальна ширина «крила», см; w₂ — максимальна ширина «хвоста», см.

Примітки

¹ Розміри надані за результатами власного ознайомлення з артефактом.

² Розміри надані (за: Смирнова 1968, с. 17-18; Логинова 2016, с. 143-144, 145, рис. 3: 4).

³ Висота вінець, що збереглася.

⁴ Довжина уламка, що зберігся (за: Логинова 2016, с. 144).

Рис. 6. 3D-модель імовірного вигляду казана (автор В. С. Шрамко)

Fig. 6. 3D model of the probable appearance of the cauldron (author V. S. Shramko)

метр становив приблизно 1,3 см. Реконструйована довжина розгорнутого «крила» стилізованого птаха не перевищувала 8,5 см. Мак-

симальний розмір уламка, що зберігся, — 6,0 х 3,5 см, максимальна ширина «крила» — 2 см, висота — 0,7 см (рис. 5: 2).

Рис. 7. Місця з'єднань вертикального фіксованого кільця з фігурною накладкою на атташі 1: 1—2 — вид зверху; 3 — праве «крило»; 4 — ліве «крило»

Fig. 7. Connection points of a vertical fixed ring with a figured plaque on the cauldron attaché no. 1: 1—2 — top view; 3 — a right «wing»; 4 — a left «wing»

Результати та обговорення

Зовнішній вигляд посудини, манера стилізації накладної пластини для кріплення рухливої ручки та її будова дозволяють ідентифікувати знайдений артефакт як предмет, оформлений в урартській традиції прикрашати мідні казани протомами крилатих биків, сирен або у вигляді стилізованого священного птаха з розгорнутими крилами, що мали певне сакральне навантаження, а оформлений таким чином металевий посуд використовувався як вотивний предмет і зазвичай розміщувався у святилищах або гробницях (Barnett 1950, pl. XVI; Barnett, Gokce 1953., pl. XIII—XIV; Пиотровский 1950, с. 70, рис. 44; 1959, с. 36; Muscarella 1962, p. 317, pl. 103: a, b, d, e; 1968, p. 7-10, Fig. 8—12; Urartu 1991, p. 228-242; Логинова 2016, с. 146-147; Dezső, Niederreiter, Bodnár 2021, p. 23 та ін.). У цілому така традиція набула значного поширення на території Передньої Азії та Середземномор'я, але для Східної Європи

такі артефакти є доволі рідкісними. Тому, незважаючи на те що бронзовий казан зберігся у фрагментах, він має надзвичайну наукову цінність не тільки для Більського городища, а взагалі для Лісостепової Скіфії, де такі знахідки було виявлено в другій половині минулого століття (Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980; Смирнова 1993). Науковці насамперед розглядають Кавказ як територію, із якої казани з декоративними фігурними накладками у вигляді стилізованого птаха (атташі) разом із кочовиками, які просуvalись на північ і північний схід, могли бути принесені в Північне Причорномор'я та дістатись Лісостепу (Ольговський 1987, с. 82—83). Для деяких атташів із території Прикубання простежено подібність кріпленням на урартських сагайдаках (Пиотровский 1970, кат. 49, с. 122; Ольговський 1987, с. 82; Логинова 2016, с. 143). Водночас загальна форма та пропорції відомих у Північному Причорномор'ї цілих екземплярів тонкостінних кованих казанів скіфського часу має пев-

Рис. 8. Мідний казан із кургану Реп'яхувата Могила, гробниця 2: 1—3 — загальний вигляд та місце кріплення атташа; 4 — сучасний вигляд казана; 5 — місце переходу стінки казана до кільцевого піддона; 6 — дно казана з частиною стінок. (Фото І. Б. Шрамко та С. А. Заднікова)

Fig. 8. Copper cauldron from the Repiakhuvata Mohyla burial mound, tomb no. 2: 1—3 — general view and attaché attachment place; 4 — modern look of the cauldron; 5 — a place of transition of the cauldron's wall to the ring base; 6 — a bottom of the cauldron with part of the walls. (Photo by I. B. Shramko and S. A. Zadnikov)

ні відповідності лише в кавказькому регіоні. Так, центральнокавказькі майстри протягом століть виготовляли металевий посуд різних форм за власною традицією, користуючись сталими методами формування денця, піддона, технікою з'єднання окремих частин, виготовлення ручок та їх оформленням (Техов 1977, с. 73-75; 1980, с. 227, 241-242; Эрлих 2011, с. 510-512; Соручану, Сава 2020, с. 151, рис. 276 та ін.). До того ж у ранньоскіфський час на Кавказі набули поширення профільовані казани (ситули) витягнутих пропорцій із високими, прямими або відхиленими назовні вінцями, литими або у вигляді смужок бронзи ручками (Эрлих 2011, с. 507). За формою корпусу з високим вінцем вони більш зіставні зі зразками, що походять із Лісостепової Скіфії.

Реконструйований зовнішній вигляд тонкостінної металевої посудини, знайденої у заплаві Старої Ворскли, за пропорціями та формою тулуба поки що не має прямих аналогів серед казанів ранньоскіфського часу.

На території Урарту були розповсюджені округлободі казани, що не мають високих вінців та вирізняються заокругленою нижньою частиною без виділеного піддона⁸. Більський екземпляр із ними зближує лише наявність та оформлення атташів, а також один із варіантів (вертикально закріплене фіксоване кільце) з'єднання рухливої петлі ручки з фігурною бронзовою накладкою. Порівняно із лісостеповими зразками, з одного боку, більський казан не має витягнутих пропорцій та вираженого «тричасного профілю», на який звертають увагу дослідники, але з іншого — високі вінця та невеличкий кільцевий піддон опосередковано може вказувати на близькість до кавказьких виробничих традицій.

Більш-менш цілі екземпляри тонкостінних казанів із високими вінцями та подібними до більських ручками-атташами походять із двох археологічних пам'яток в Українському лісостепу: кургану Реп'яхувата могила,

гробниця 2 (Середнє Подніпров'я) та кургану 1 біля с. Круглик (Середнє Подністров'я)⁹.

Курган Реп'яхувата Могила, гробниця 2. Розташований у лісостеповому правобережному Подніпров'ї, біля с. Матусів у басейні р. Тясмин (рис. 11), досліджений 1974 р. (Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980, с. 32-33). Казан виявлено в похованні особи високого соціального рангу. Оскільки цей артефакт був всебічно досліджений, він став основним для зіставлення з більською знахідкою.

Корпус казана. На жаль, казан із Реп'яхуватої Могили був значною мірою деформований (рис. 8: 4), вінця вдавнені у верхню частину корпусу, тому описи його зовнішнього вигляду в дослідників дещо відрізняються. Так, автори розкопок і першої публікації¹⁰ вбачали його з більш округлими плічками, злегка позначеним ребром у верхній частині корпусу та виділеним уступчастим піддоном висотою 1,6 см (Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980, с. 54, рис. 27: 3). Водночас С. Я. Ольговський характеризує його як більш профільовану посудину з невеличким гладким піддоном без уступів (1987, с. 78, рис. 1). Відмінності в описі предмета можна пояснити тим, що верхня частина його тулуба була сильно зім'ята, вдавнена, мала значні втрати, тому абрис посудини сприймався по-різному. Безпосереднє ознайомлення з казаном із Реп'яхуватої Могили у фондах Інституту археології НАН України дали нам змогу отримати власне враження від цієї знахідки (рис. 8). На нашу думку, всі представлені в науковій літературі описи артефакту потребують уточнень перш за все стосовно форми й техніки виготовлення його окремих частин. Незважаючи на те, що металева посудина дійсно сильно деформована, можна відзначити, що її «трійчастий профіль» все-таки не має чітко виділеного ребра, перехід від плечиків

⁸ Для урартських казанів за формою посудини й технікою виготовлення останнім часом попередньо виділено два основні типи: «цільні (one-part) казани з пресованим сферичним корпусом, зазвичай вибитим з одного металевих листа (I), і казани великого об'єму й подовженої форми, складені з двох (або більше?) окремих компонентів: литого обідка та вибитого корпусу прибиті / клепані частинами одна до одної (II)» (Dezső, Niederreiter, Bodnár 2021, p. 29, fig. 2).

⁹ Таку техніку виготовлення казанів простежено на бронзових посудинах (ситулах), знайдених у двох курганах ранньоскіфського часу біля хутора Красне Знам'я в Центральному Передкавказзі (Петренко 2006, с. 83). Для більш раннього періоду на Кавказі і в Українському лісостепу відомі тонкостінні казани (ситули) при виготовленні яких застосовували з'єднання листового металу за допомогою численних заклепок (Эрлих 2011, с. 508; Соручану, Сава 2020).

¹⁰ Метричні параметри основних частин казана наведено в табл. 1.

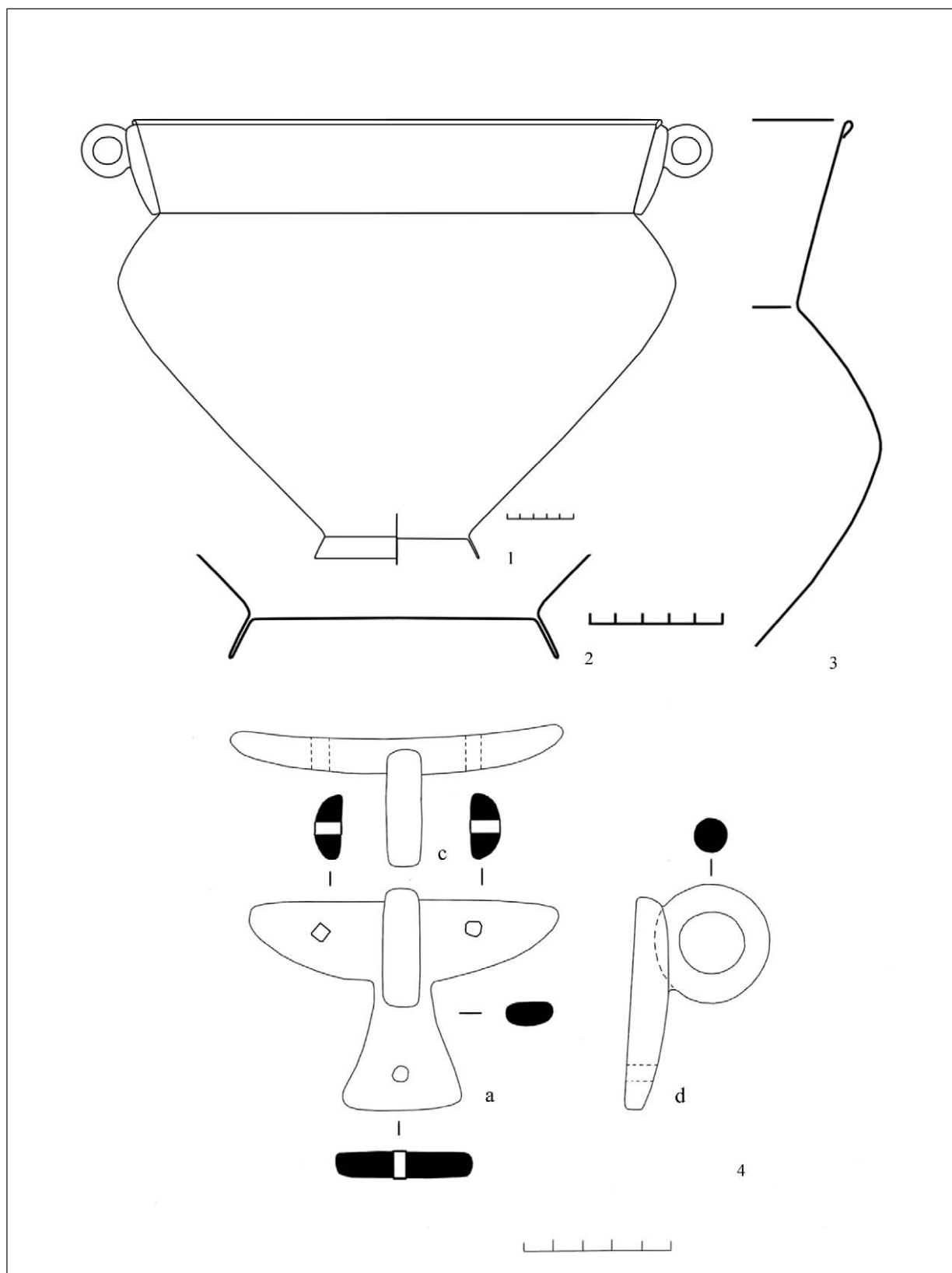

Рис. 9. Мідний казан із кургану Реп'яхувата Могила (графічний рисунок): 1 — загальний вигляд; 2—3 — профілі корпусу та донної частини казана; 4 — бронзовий атташ (план, профілі, перетини)

Fig. 9. Copper cauldron from the Repiakhuvata Mohyla burial mound (graphic drawing): 1 — general appearance; 2—3 — profiles of the body and the bottom part of the cauldron; 4 — bronze cauldron attaché (a plan, profiles, sections)

1

2

Рис. 10. Залишки зварювальних швів у місці з'єднання фігурної накладки з фіксованим кільцем на атташі з кургану Реп'яхувата Могила: 1 — загальний вигляд; 2 — збільшено. (Фото І. Б. Шрамко)

Fig. 10. Remains of welding seams at the junction of the figured plaque with the fixed ring on the cauldron attaché from the Repiakhuvata Mohyla mound: 1 — general appearance; 2 — enlarged. (Photo by I. B. Shramko)

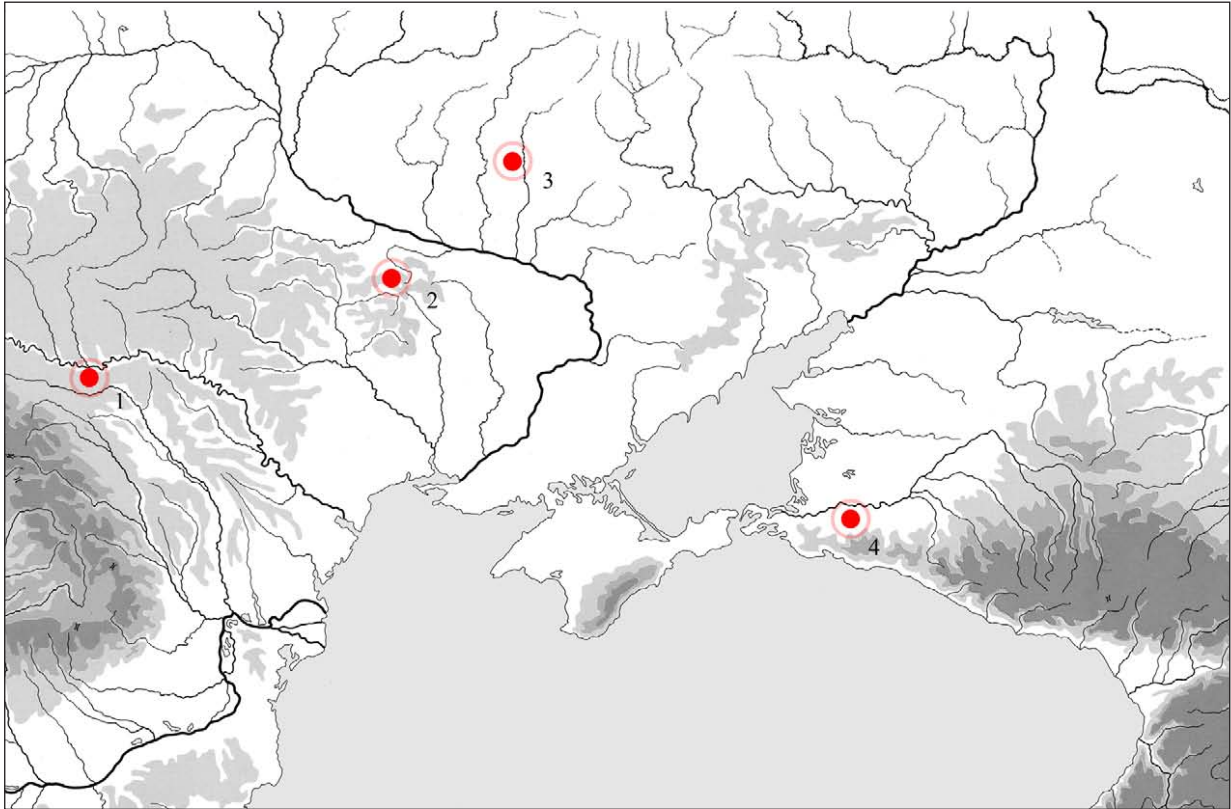

Рис. 11. Місця виявлення мідних тонкостінних казанів ранньоскіфського часу на території Північного Причорномор'я: 1 — курган 1 біля с. Круглик; 2 — курган Реп'яхувата Могила, гробниця 2, біля с. Матусів; 3 — випадкова знахідка, Більське городище; 4 — курган 1, Циплійський Кут

Fig. 11. Places of discovery of thin-walled copper cauldrons of the early Scythian period on the territory of the Northern Black Sea region: 1 — mound no. 1 near Kruhlyk village; 2 — burial ground Repiakhuvata Mohyla, tomb no. 2, near Matusiv village; 3 — an accidental find, Bilsk fortified hillfort; 4 — mound no. 1, Tsyplyivskyi Kut

до тулуба виражений, проте доволі плавний (рис. 9: 1)¹¹.

Звернемо увагу, на те, що казан із Більська не тільки має тулуб іншої, напівсферичної форми, без т. зв. «трійчастого профілю» (рис. 3: 2; 6; 12: 1a), але й значно меншу висоту — 25 см. При цьому діаметри корпусу більського та ма-

тусівського казанів у місці їх максимального розширення дорівнює 40 та 42 см відповідно. Співвідношення висоти посудини до її максимальної ширини становить 1: 1,6; для казана з Реп'яхуватої Могили — 1: 1,3. Обидва казани (рис. 12: 1a, 2a) мають збіги в оформленні окремих частин: високі вінця та низький піддон (у більському екземплярі він зберігся лише частково), що вказує на близькі виробничі традиції виготовлення металевих посуду за різними формами, пропорціями та розмірами тулуба.

Казан із Реп'яхуватої Могили помітно більших розмірів, виглядає більш масивним та зберігся в більш повному вигляді (рис. 8: 4). Він виготовлений з одного, можливо, товстішого листа металу, має потовщення, утворене прогином назовні металеві пластини на краю вінець (рис. 8: 1; 9: 3). На більському екземплярі прогин краю вінець не зберігся, але ми його врахували при створенні 3D-моделі казана (рис. 6). Незважаючи на певні відмінності, дві посудини мають близькі параметри верхніх частин: майже однакові діаме-

¹¹ У цьому випадку бронзове кільце, імовірно, було вставлене в підготовлений надруб металу та закріплене методом зварювання. «Зварювальний шов утворюється на виробі, відлитих не за один прийом, а за декілька шляхом доливання нової порції розплавленого металу на готову відливку» (Минасян 2014, с. 195). Таким прийомом користувались майстри Близького Сходу та Кавказу для приєднання бронзової литої ручки до кованого корпусу мідних посудин (Минасян 1991, с. 12; 2014, с. 82-83, рис. 14: 4). Також додамо, що ще за доби пізньої бронзи у випадку, коли ручки казанів з'єднували з корпусом за допомогою доливу розплавленого металу, він залишав на виробі «нерівні бугристі натйоки металу» (Бочкарев 2010, с. 188). Найповнішу інформацію про техніку й технологію виготовлення бронзових казанів на євразійському просторі за часів бронзи — раннього заліза див.: Гошко, Агапов, Отроченко 2018; Соручану, Сава 2020.

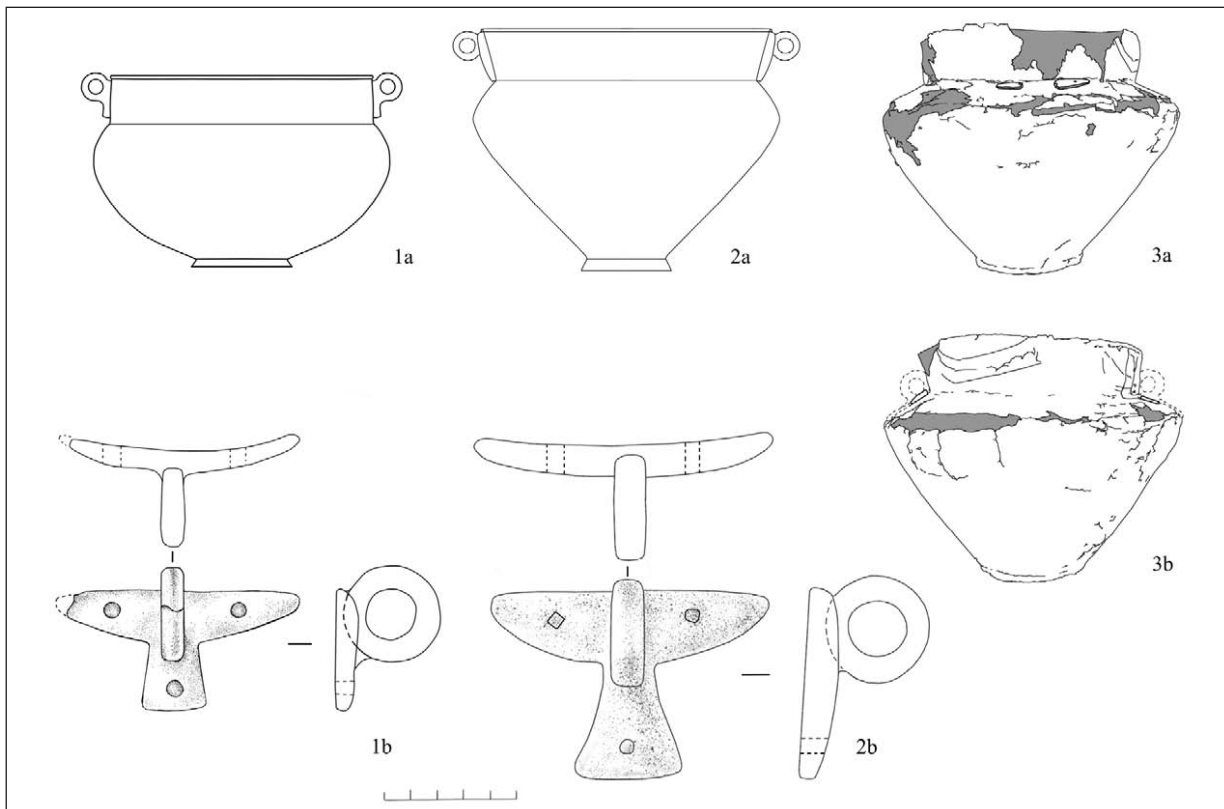

Рис. 12. Мідні тонкостінні казани ранньоскіфського часу, виявлені на території Лісостепової Скіфії: 1 а-б — Більське городище; 2 а-б — курган Реп'яхувата Могила, гробниця 2; 3 а-б — курган біля с. Круглик, впускне поховання (1–2 — рисунки автора, 3 — за Логінова 2016)

Fig. 12. Copper thin-walled cauldrons of the early Scythian period, discovered on the territory of Forest-Steppe Scythia: 1 а-б — Bils'k fortified hillfort; 2 а-б — Repiakhuvata Mohyla burial ground, tombs no. 2; 3 а-б — a mound near Kruhlyk village, inlet burial (1–2 — drawings by the author, 3 — drawing by Loginova 2016)

три вінець (36 та 39 см) та їх висоту (відповідно 6¹² та 7,5 см), до яких були приклепані атташі (рис. 12: 1а, 2а).

Атташі. Фігурні накладки двох казанів близькі, але не тотожні за формою, проте майже однакові за пропорціями, технікою виготовлення, способом з'єднання з вінцями, кількістю заклепок¹³, а також їх розташуванням (рис. 4—6; 8—9; 12: 1b, 2b). При цьому зазначимо, що більський атташ асиметричний, «хвіст» птаха у формі трапеції виглядає більш стилізованим (рис. 12: 1b). Атташ із матусівського казана має майже симетрично розташовані «крила», реалістичніше передану фор-

му «хвоста» і масивне кільце, розміщене по центру фігурної накладної пластини (рис. 12: 2b).

У науковій літературі висловлено версію, що бронзові атташі матусівського казана у вигляді птаха могли бути зняті з урартських сагайдаків і використані вдруге вже при його виготовленні (Дараган 2010, с. 191; та ін.)¹⁴.

Удалось простежити ще кілька цікавих моментів. Так, на думку С. Я. Ольговського, вер-

¹² Оскільки на більському казані кромка вінець не збереглася, можна припустити, що спочатку їх висота становила близько 6,5—6,7 см.

¹³ Заклепки на атташах реп'яхуватівського казана в плані прямокутні, на більських — наближені до круглої форми (рис. 4; 9). Під час огляду казана з Реп'яхуватої Могили ми також звернули увагу на форму та розміри бронзових стрижнів заклепок, що залишилися в місці кріплення другого атташа до вінця. Ковані стрижні мали в перетині квадратну форму, з розмірами 0,31 × 0,35 см та довжину 1,2 см.

¹⁴ Тільки два атташі (з розкопок М. І. Веселовського на Кубані) за певними зовнішніми ознаками мають збіги з урартськими знахідками (Логінова 2016, с. 143, 145, рис. 3: 1), проте можуть слугувати лише прикладом наслідування ідеї, оскільки атташі для сагайдаків кріпилися на його кутах, мали відповідно інший вигін, потовщення (ребро) у місці перегину та з'єднувалися з основою чотирма (по дві з кожного боку) заклепками (Піотровський 1970, кат. 49, 122). На відміну від них, атташі на казанах приєднувалися до краю вінця або верхньої частини корпусу посудини та мали відповідно слабкий вигін. Для з'єднання пластин з основою казана було достатньо трьох заклепок, проте відомі варіанти з чотирма. Тому атташі з Реп'яхуватої Могили не можуть бути знятими із сагайдаків. Вони зовсім інші. Атташі з розкопок М. І. Веселовського потребують окремого, додаткового вивчення.

тикальне кільце на атташі з Реп'яхуватої Могили було відлите разом із самою накладкою (1987, с. 82). Проте ретельний огляд артефакту дозволив помітити на ньому зварювальні шви (рис. 10), що доводить застосування іншого технічного прийому. Бронзове кільце було відлите окремо, вставлене в надруб у металі та прилите до заздалегідь виготовленої накладної фігурної пластини. Уцілілий екземпляр атташа, знайденого поряд із Більським городищем, дає нам докази вживання однакового технічного прийому з'єднання окремо відлитих бронзових частин ручки, оскільки в місці кріплення вертикального кільця помітні сліди надрубу та зварювальні шви (рис. 7). Таким чином, можна припустити, що в обох випадках спочатку за восковою моделлю відливалися фігурні накладні пластини у вигляді стилізованого птаха з розгорнутими крилами, а потім до них у техніці зварювання приєднувалось перпендикулярно розташоване кільце, передбачене для з'єднання із рухливими ручками казана¹⁵. Такий технічний прийом виготовлення атташа міг або бути запозичений кавказькими майстрами, або в кавказьких виробничих центрах працювали урартські ливарники.

Крім того, в обох випадках (Матусів і Більськ) атташі були прикріплені саме до вінець казанів, а не до їхнього корпусу (рис. 12: 1а, 2а). Це єдині такі випадки у Північному Причорномор'ї, оскільки на інших знахідках (Круглик, Циплійський Кут) атташі були розташовані на плічках посудин (Смирнова 1993, рис. 4: 9; Пьянков 2006, рис. 3; Логинова 2016, с. 144, 145, рис. 3).

На більському казані піддон і денце не збереглися, але можна припустити, що вони були зроблені подібно до матусівського (рис. 8: 5–6; 9: 2), тобто виготовлення казанів розпочинали із формування дна. Листковий метал вигинали за допомогою дерев'яної болванки, формуючи дно з піддоном. Діаметр кільцевого піддона на казані з Реп'яхуватої Могили становить

12,5 см при глибині — 1,5 см (рис. 12), на більському — дно мало діаметр близько 11 см, піддон не зберігся. При застосуванні подібного методу денце реп'яхуватівського казана вийшло акуратним і рівним, з чітким контуром (рис. 8: 6), має діаметр 10,7 см. На таку особливість зовнішнього вигляду денця при його формуванні за допомогою дерев'яної підставки звернула увагу О. Ю. Логинова, характеризуючи техніку виготовлення казана з Круглика (2016, с. 144).

*Походження*¹⁶. Спочатку казан із Реп'яхуватої Могили був атрибутований як бронзовий кратер, який, на думку В. А. Іллінської і О. І. Тереножкіна, слід було відносити до предметів античного імпорту (1983, с. 240), проте додаткове вивчення цього артефакту, здійснене С. Я. Ольговським, дало змогу доволі впевнено, спираючись на результати спектрального аналізу, довести, що рецептура виготовлення предмета не відповідає тій, яку застосовували античні майстри (Ольговський 1987, с. 83)¹⁷. Оскільки корпус казана виявився мідним, а ручки відлиті з бронзи із незначним вмістом олова та свинцю в одному атташі та значно підвищеним відсотком (15 %) свинцю в іншому (1987, с. 80–82), дослідник дійшов висновку про кавказьке виробництво казана та виключив версію про його грецьке походження. У подальшому цю версію дещо розширила М. М. Дарган, припустивши, що казан із цього комплексу потрібно вважати закавказьким або навіть урартським, не виключаючи варіанту наслідування їм (2011, с. 628). Не дивно, що він разом з іншими категоріями предметів входив до поховального набору речей.

Склад металу казана з Більська дуже близький до реп'яхуватівського. Корпус виготовлений із тонкого мідного листа, а накладні фігурні пластини (атташі) та вертикально розташоване кільце відлиті зі сплаву міді та штучно доданого свинцю, вміст якого в одному випадку складає 14,8 %. Оскільки робота з «чистою міддю» та умисне додавання до мідної основи свинцю у значних відсотках на відміну від майстерень Закавказзя та Прикубання характеризує роботу металургів Центрального

¹⁵ Серед урартської групи атташів також відомі зразки, у яких дві деталі, наприклад «крила» з «хвостом» та голова з шиєю (бика), були відлиті окремо, а потім з'єднані під прямим кутом (Muscarella 1968, р. 10–12; Dezső, Niederreiter, Bodnár 2021, р. 21). У такому випадку кільця позаду виробу не було, оскільки вважалося, що роль ручки виконували самі насадки на казан (Muscarella 1968, р. 10–12, Fig. 8: 1; 12). Варіант перпендикулярного розташування кільця відносно фігурної накладки також притаманний урартській традиції (Пиотровский 1970, кат. 49; Логинова 2016, с. 146).

¹⁶ Результати елементного складу металу тонкостінних казанів ранньоскіфського часу з території Українського лісостепу подано в табл. 2.

¹⁷ Можна додати, що вона не відповідає й рецептурі, яку застосовували урартські / передньоазіатські майстри.

Кавказу (Логинова 2016, с. 144), це, безумовно, може вказувати на ймовірне місце виробництва обох казанів. Як відомо, Гірський Кавказ багатий на запаси різних поліметалів та ще в бронзовому віці замість дефіцитного олова¹⁸ місцеві майстри використовували сплави з додаванням арсену, свинцю та ін. (Крупнов 1960, с. 316-317; Техов 1977, с. 3; Ankner 2010, S. 53-55).

У даному контексті доволі цікаво виглядає загальна картина, що склалась за результатами досліджень групи металевих казанів скіфського часу з Посульсько-Ворсклинського ре-

гіону (Барцева 1981, с. 78-79). Так, із свинцево-мідного сплаву виявились відлитою п'ять фрагментованих казанів (ан. №13.656; 13646; 13.650; 13645; 13.643), а з «чистої міді» — уламок стінки казана (ан. №13.658) з розкопок Б. А. Шрамка на Більському городищі (Барцева 1981, с. 79). За спостереженнями дослідниці, в цьому регіоні зафіксовано два типи сплавів: свинцеві та суто мідні, а також сировина східного й північнокавказького походження (Барцева 1981, с. 79), на що звернув увагу і С. Я. Ольговський (1987, с. 81). З урахуванням інших обставин такі спостереження науковців можуть вказувати на певні напрямки пошуку можливо-

¹⁸ Родовищ олова на Кавказі немає.

Таблиця 2. Результати елементного складу металу тонкостінних казанів VI ст. до н. е., знайдених на території лісостепової Скіфії

Table 2. Results of the elemental composition of the metal of thin-walled cauldrons of the 6th century BC, found on the territory of Forest-Steppe Scythia

Пам'ятка	Більське городище ¹ Випадкова знахідка. Фонди Історико-культурного заповідника «Більськ» інв. № KB796 A505							Курган Реп'яховата Могила, гробниця 2 ² Фонди ІА НАНУ, колекція № 857			Курган 1, впускне поховання. Круглик ³ , Колекція ДЕ, інв. № 2327-7	
Зразок, № аналізу	1. Ат- таш 1, кільце	2. Ат- таш 1, заклепка	3. Ат- таш 1, стінка	4. Ат- таш 2, пластина	5. Ат- таш 2, заклепка	6. Кор- пус ка- зана	7. Кор- пус ка- зана	28273. Кор- пус ка- зана	28274. Ручка казана	28275. Ручка казана	Кор- пус ка- зана	Ручка казана
Cu	92,615	95,817	89,506	64,988	89,234	97,379	98,418	основа	основа	основа	99,09	88,95
Sn	0,040	0,101	0,016	—	0,077	0,035	0,015	0,18	0,04	0,8	0,76	—
Pb	1,272	0,490	—	14,862	1,870	—	0,011	0,02	15,0	2,5	—	10,89
Zn	—	—	—	0,086	—	—	—	—	—	—	—	—
Bi	0,068	—	—	2,454	—	—	—	—	0,001	0,015	—	—
Ag	0,010	0,008	—	—	—	—	0,05	0,03	0,007	0,009	—	—
Sb	—	—	—	—	—	—	—	0,006	0,003	0,015	—	—
As	0,068	—	—	—	<0,118	—	—	0,08	0,2	0,4	—	—
Fe	0,877	1,177	0,732	0,669	1,080	0,333	—	0,02	0,15	0,02	0,12	0,15
Ni	—	—	0,037	—	—	—	—	0,03	0,05	0,015	—	—
Co	—	0,018	—	—	0,020	—	—	0,002	0,008	0,007	—	—
Cr	—	—	—	—	—	—	—	?	?	?	0,02	0,01
Au	—	—	—	—	—	—	—	0,001	0,001	0,001	—	—
Mn	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0,01	—
Джерело	Публікується вперше							Ольговський 1987, с. 80-81, табл. б/н.			Смирнова 1993, с. 110, табл. 1.	

Примітки.

¹ Аналіз здійснено в Інституті прикладної фізики НАН України, Суми.

² Аналіз здійснено в Інституті археології НАН України, Київ.

³ Аналіз здійснено у відділі науково-технічної експертизи Державного Ермітажу, Санкт-Петербург.

го виробничого центру і для більш ранніх, кованих тонкостінних казанів ранньоскіфського часу з території Українського лісостепу.

Стає зрозумілим, що, скоріше за все, саме кавказькі майстри, певно, на замовлення виготовляли принаймні два види кованих казанів, при оформленні ручок яких лише запозичали відомі передньоазіатські ідеї або до виробничого процесу долучали іноземних ремісників, знайомих із технікою виготовлення фігурних накладок із вертикальним кільцем.

Таким чином, більський та реп'яхуватівський атташі не могли бути виготовлені в урартських центрах перш за все через різницю у складі металу. Урартські бронзові сплави демонструють інші відсоткові показники зі значною перевагою у кількості, насамперед олова, яке імпортувалось у зливках, наявністю значного відсотка цинку; в урартських бронзових предметах зазвичай трапляються високолеговані сплави, у яких, крім олова, присутні арсен, сурма, свинець і цинк, імовірно, використовувалися місцеві родовища міді, руда якої містила арсен, сурму, а також свинцево-цинкові руди (Ankner 2010, S. 53-55)¹⁹.

Датування комплексу. Матусівський казан було знайдено у впускному похованні, дату якого частина науковців відносить до другої половини — кінця VII ст. до н. е. (Медведская 1992, с. 89, 92; Дараган 2010, с. 197 та ін.), інша — пропонує датувати комплекс у межах початку або ширше — першої половини VI ст. до н. е. (Бруяко 2005, с. 231, 236, 245; Бессонова, Бруяко, Алп 2019, с. 251; Махортьх, Котова 2021, с. 70 та ін.). Останнім часом деякі дослідники відносять його навіть до другої чверті цього століття (Кузнецова 2017, с. 107; Махортьх 2019, с. 356 та ін.), що більше відповідає даті, запропонованій дослідниками кургану (Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980, с. 63; Ильинская, Тереножкин 1983, с. 240).

Бронзовий тонкостінний казан із цього кургану за характерним профілем та литими бронзовими ручками-накладками у вигляді стилізованого птаха міг потрапити до Лісостепу не пізніше початку VI ст. до н. е. (Ольговський 1987, с. 83; Полін 1987, с. 26 та ін.), але, за спостере-

женням С. Ю. Монахова, глиняний глек грецького виробництва з того самого поховання має бути датованим другою чвертю VI ст. до н. е. (Монахов 2003, с. 32).

Скоріше за все, першою половиною або навіть лише другою чвертю VI ст. до н. е. повинен датуватись і казан із Більська.

Курган 1 біля с. Круглик, впускне поховання. Розташований неподалік села Круглик на Буковині (Середнє Подністров'я) (рис. 11). Мідний казан (ситулу) виявлено у впускному похованні кургану 1, дослідженому 1963 р. (Смирнова 1968, с. 14).

Форма казана. За описом Г. І. Смирнової, бронзовий тулуб ситули мав конічну форму, широкі плічка та циліндричну горловину, що значною мірою відповідало наданому фото (1968, рис. 9: 7). Висота металевої посудини сягала 30 см, діаметр горла (вінець) становив 29,5 см, дно мало діаметр 15 см²⁰, максимальний діаметр тулуба — 40 см (1968, с. 17-18). У подальшому на графічному рисунку казана, показаному серед інших речей цього поховального комплексу в одній із наукових публікацій Г. І. Смирнової (1993) помітні певні відмінності порівняно з першою публікацією. Згідно з наданим рисунком, казан (ситула) має чіткий профіль, різко виражене ребро та відхилені назовні вінця, також передане потовщення їхнього краю внаслідок підгину металевого листа (1993, с. 109, рис. 4: 9, с. 110). Рисунок того самого артефакту, наведений у статті О. Ю. Логінової, справляє дещо інше враження (2016, с. 143-144, 145, рис. 3: 4): відсутнє чітке ребро, казан має більш згладжений силует, майже вертикальні вінця, на реконструйованій формі предмета показано місця кріплення атташів²¹. У цілому, на нашу думку, згідно з рисунками дослідниць, казан (ситула) з Круглика (рис. 12: 3а—b), незважаючи на погане збереження, цілком зіставний із реп'яхуватівським екземпляром (рис. 12: 2а). Обидва предмети майже однієї висоти (30,6 см для Круглика і 33 см для Реп'яхуватої Могили), мають витягнуті пропорції (відношення висоти до максимальної ширини тулуба), однакову висоту вінця, подібний профіль корпусу, невисо-

¹⁹ Така особливість характерна майже для всіх категорій виробів із бронзи, що походять і з інших областей Передньої Азії, враховуючи і металевий посуд та ручки до нього (Hughes, Curtis, Hall 1981, p. 142—143; Kashani, et al. 2013, p. 130, Tabl.2, 131—132; Keheyan, Lanterna 2022, p. 68, 71, 80 та ін.).

²⁰ Найімовірніше, йдеться про діаметр кільцевого піддона (І. Ш.).

²¹ Такий абрис предмету більше відповідає зовнішньому вигляду артефакту за фото з фондів Державного Ермітажу (Санкт-Петербург): <http://collections.hermitage.ru/entity/OBJECT/2975498page=2&fund=12&fundcoll=1261500670&index=96>. [Дата звернення 18.02.2023].

кий кільцевий піддон та виготовлені з цільного листа металу (рис. 12: 2а, 3а — б).

Казан із Більська не лише відрізняється від обох зразків значно меншою висотою (25 см), але й профілем корпусу (рис. 12: 1а). До того ж казан (ситула) з Круглика має вінця значно меншого (29 см)²² діаметра (Логінова 2016, с. 143), ніж у більському та реп'яхуватівському зразках (рис. 12: 1а—3а). Водночас, на відміну від реп'яхуватівського, вінця більського та кругликівського казанів (рис. 12: 1а, 3а) майже вертикальні (Смирнова 1968, рис. 9: 7; Логінова 2016, с. 145, рис. 3: 4).

Атташі. Збереглися фрагментарно, проте дають певне уявлення про зовнішній вигляд і місце кріплення до корпусу казана. На відміну від зразків із Матусова та Більська, атташі з Круглика були розташовані на корпусі (плічках) казана (рис. 12: 3). Загальні розміри одного з атташів, за його графічною реконструкцією, становили 10,2 см, у довжину, діаметр заклепки — 0,6 см, інший атташ зберігся гірше, тому його параметри встановити складно, проте розміри одного уламка крила — 4,4 см та діаметр однієї із заклепок — 0,5 см (Логінова 2016, с. 144) указують на те, що накладки були майже однаковими. Довжина розмаху крил (10,2 см) також збігається з матусівським зразком (10,6—11 см), що співвідноситься із загальними розмірами обох посудин.

Походження. Свого часу в пошуках аналогій бронзовій ситулі з кургану 1 біля с. Круглик, Г. І. Смирнова звернула увагу на те, що предмет не має стосунку до металевих речей скіфських типів, не відомий серед грецького металевому посуду, не має аналогів «серед європейських та італійських комплексів гальштатського періоду» (1968, с. 18), що навело дослідницю на думку про можливість виготовлення ситули в якомусь іншому виробничому центрі. Вирішити проблему допомогло вивчення складу металу предмета. За результатами спектрального аналізу²³ зразків, узятих із різних частин казана (корпус та ручка), зрозуміло, що він виготовлений майже з чистої

міді, а накладні фігурні пластини були відлиті з бронзи зі значною кількістю (10 %) свинцю, подібно до більського та матусівського екземплярів. На близькість складу металу казанів із Реп'яхуватої Могили та Круглика науковці вже звертали увагу, підкреслюючи можливість їх віднесення до єдиного, центральнокавказького виробничого центру (Логінова 2016, с. 144). Результати РФА-аналізу більського казана дають можливість припустити, що всі три предмети виготовлені за одним технологічним рецептом: корпус (денце з піддоном, тулуб та вінця) зроблені з одного суцільного мідного листа, а накладні фігурні пластини (атташі) відлиті з бронзи із вмістом свинцю від 10 до 15 %. За спостереженнями Т. Б. Барцевої (1981), С. Я. Ольговського (1987) та О. Ю. Логінової (2016), єдиним регіоном, майстри якого використовували «чисту мідь» та свинцево-мідний сплав, міг бути лише Центральний Кавказ, оскільки, крім іншого, у цьому регіоні наприкінці VIII—VI ст. до н. е. існував великий центр виробництва металевих посуду (Техов 1977, с. 73-75; 1980; Эрлих 2011, с. 512 та ін.). Бронзові атташі, скоріше за все, у кожному з окремих випадків були відлиті центральнокавказькими майстрами за урартськими зразками, проте з місцевої сировини за власною рецептурою сплаву, використання якого на територіях Дніпровського Лівобережжя зафіксовано і для казанів пізнішого хронологічного періоду (Барцева 1981, с. 79).

Датування комплексу. спочатку досліджене поховання з кургану біля с. Круглик було віднесено до другої половини VI ст. до н. е., проте пізніше дату було знижено до другої половини VII ст. до н. е. (Смирнова 1993, с. 110). На нашу думку, комплекс має бути датований першою половиною VI ст. до н. е., оскільки належить до того самого періоду, що й гробниця 2 кургану Реп'яхувата Могила. Разом із казаном, знайденим поряд із Більським городищем, вони утворюють групу металевих посудин одного хронологічного періоду.

Висновки

У відкладеннях другої половини — останньої чверті VII та переважно першої половини VI ст. до н. е. у матеріальній культурі на території Більського городища, його округи та підкурганних поховань чітко простежується скіфська

²² За даними Г. І. Смирнової (1968), висота посудини — 30 см, діаметр вінця — 29,5 см.

²³ Така особливість характерна майже для всіх категорій виробів із бронзи, що походять і з інших областей. Передньої Азії, враховуючи і металевий посуд та ручки до нього (Hughes, Curtis, Hall 1981, р. 142 —143; Kashani, et al. 2013, р. 130, Tabl.2, 131—132; Keheyan, Lanterna 2022, р. 68, 71, 80 та ін.).

складова, помітно відчутний скіфський фактор культурного впливу. Немає сумніву, що кочовики не тільки перебували в районі Більська, а й входили до різних соціальних груп місцевого населення, зокрема панівної верхівки (Shramko 2021, р. 191-192, 211). Разом із ними до Більська потрапляли й імпортовані речі єгипетського та закавказького походження (Шрамко та ін. 2021, с. 376; Shramko, Tarasenko 2022, р. 145, fig. 2—3). Останніми роками поступово формується колекція виробів із кістки та металів, аналогії яким є в некрополях Північного Кавказу, перш за все в Келермесському могильнику (Shramko, Zadnikov 2017, р. 47-48, fig. 5: 6), вказуючи на один із напрямків просування груп скіфських вершників. Випадково знайдений у заплаві Старої Ворскли мідний тонкостінний казан із фігурними накладками для кріплення рухливих ручок є ще одним артефактом, що підтверджує ці припущення.

За зовнішнім виглядом він відрізняється від інших подібних артефактів і поки що не має точних аналогів. Проте високі вінця та ймовірна наявність низького піддона може вказувати на виробничу традицію кавказьких майстрів. Водночас оформлення фігурних накладок у вигляді стилізованого птаха з розгорнутими крилами, безумовно, вказує на передньоазійську (урартську) культурну традицію. Показовою є техніка виготовлення атташів із перпендикулярно розташованим відлитим окремо кільцем, яку використовували урартські ливарники, що, на перший погляд, могло б указувати на урартський імпорт. Ясність вносять результати спектрального аналізу. За елементним складом металу кожен із трьох відомих на сьогодні казанів із подібними ручками-атташами, знайдених на території Українського лісостепу, має мідний корпус та бронзові ручки із значним вмістом свинцю (від 10 до 15 %), що вказує на можливість їх виготовлення в майстернях, розташованих на південних схилах Гірського Кавказу, де наприкінці VIII—VI ст. до н. е. існували значні виробничі центри з виготовлення металевих посуду різних видів. Саме майстри цього регіону працювали з «чистою міддю» та свинцем як штучного додатку до мідної основи. Оскільки урартські та інші передньоазійські май-

стри для покращення властивостей бронз використовували високолеговані сплави та майже не виготовляли речі із свинцевистих бронз, то можна погодитись із думкою металознавців, за спостереженнями яких за скіфських часів предмети з такого металу могли бути виготовлені лише на Центральному Кавказі. У нашому випадку атташі на казанах були відлиті за місцевою рецептурою, але за урартськими зразками.

Виходячи з археологічного контексту та результатів спектрального аналізу металу тонкостінних казанів ранньоскіфського часу, знайдених на території Лісостепової Скіфії (Більське городище, курган Реп'яхувата Могила біля с. Матусів та курган 1, біля с. Круглик), можна дійти висновку, що всі вони були виготовлені в першій половині VI ст. до н. е. в одному з центральнокавказьких виробничих центрів на замовлення та за смаком кочової верхівки. Не можна виключати й можливості роботи урартських майстрів в одному з таких виробничих центрів. Якщо наші спостереження правильні, то в подальшому на території лісостепової Скіфії кількість тонкостінних казанів, знайдених випадково або при розкопках, буде збільшуватись.

Подяка

Автор висловлює подяку директорів ІКЗ «Більськ» І. І. Коросту, головному зберігачеві фондів О. М. Шапорді за дозвіл опублікувати рідкісний артефакт із нових надходжень, співробітникам Інституту прикладної фізики НАН України, к.ф.-м.н. О. М. Бугаю за здійснення РФА-аналізу і наукову консультацію при обробці отриманих результатів, завідувачеві сектора наукових фондів відділу Археологічний музей Інституту археології НАН України, к. і. н. Н. О. Сон, співробітникам Ю. М. Ходукіній та к. і. н. Л. В. Мироненко за допомогу в роботі з фондами, науковцям к. г.-г. н. А. С. Кушніру (Інститут географії НАН України), к. і. н. С. В. Діденку (Національний музей історії України) та Phd. Е. Лехнхартдту (Фрає університет, Берлін) за консультацію та допомогу в підготовці статті.

Барцева, Т. Б. 1981. *Цветная металлообработка скифского времени*. Лесостепное Днепропольское Левобережье. Москва: Наука.

Бессонова, С. С., Бруяко, И. В., Алп, Н. 2019. Пара бронзовых ножей из музея г. Карс. *Stratum Plus*, 3, с. 221-266.

Бочкарев, В. С. 2010. *Культурогенез и древнее металлопроизводство Восточной Европы*. Санкт-Петербург: Инфо-Ол.

Бруяко, И. В. 2005. *Ранние кочевники в Европе. X—V вв. до н. э.* Кишинев: Высшая антропологическая школа.

Гошко, Т. Ю., Агапов, С. О., Отрошенко, В. В. 2018.

Металеві казани з Великого Степу за доби пізньої бронзи. Київ: ІА НАН України,

Дараган, М. Н. 2010. О датировке амфоры из погребения № 2 Репяховатой могилы. *Античный мир и археология*, 14, с. 175-202.

Дараган, М. Н. 2011. *Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи*. Киев: ТОВ «КНТ».

Задніков, С. А. 2014. *Античний керамічний імпорт на Більському городищі скіфського часу*. Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАНУ.

Ильинская, В. А., Мозолевский, Б. Н., Тереножкин, А. И. 1980. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов. В: Тереножкин А. И. (отв. ред.). *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 31-63.

Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н.э.* Киев: Наукова думка.

Крупнов, Е. И. 1960. *Древняя история Северного Кавказа*. Москва: Издательство Академии Наук СССР.

Кузнецова, Т. М. 2017. О времени сооружения кургана «Репяховатая Могила». *Российская археология*, 2, с. 100-114.

Логинова, Е. Ю. 2016. Урартский (?) сосуд из раскопок Н. И. Веселовского на Кубани. В: Балахванцев, А., Кулланда, С. (отв. ред.). *Кавказ и степь на рубеже поздней бронзы-раннего железа. Материалы международной научной конференции, посвященной памяти Марии Николаевны Погребовой 25—27 апреля 2016 года*. Москва, с. 141-148.

Махортых, С. В. 2019. Каменные блюда VII—VI вв. до н. э. из скифских памятников Лесостепного Поднепровья. В: Хабдулина, М. К. (ред.). *Маргулановские чтения – 2019. Материалы Международной археологической научно-практической конференции, посвященной 95-летию со дня рождения выдающегося казахстанского археолога К. А. Акишева*. Нур-Султан: Globus, с. 346-359.

Махортых, С. В., Котова, Н. С. 2021. «Киммероскифские» древности из Центральной Анатолии. *Восток (ORIENTS)*, 6, с. 54-77.

Медведская, И. Н. 1992. Периодизация скифской археологии и Древний Восток. *Российская археология*, 3, с. 86-107.

Минасян, Р. С. 1991. Техника обработки бронз кобанской и колхидской культур. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 31, с. 5-14.

Минасян, Р. С. 2014. *Металлообработка в древности и средневековье*. Санкт-Петербург: издательство Государственного Эрмитажа.

Монахов, С. Ю. 2003. *Греческие амфоры в Причерноморье: типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре*. Москва; Саратов: Киммериды, Саратовский университет.

Ольговский, С. Я. 1987. Бронзовый казан з Реп'яховатой могили з Черкащини. *Археологія*, 58, с. 78-83.

Петренко, В. Г. 2006. *Краснознаменский могильник. Элитные курганы раннескифской эпохи на Северном Кавказе*. Москва; Берлин; Бордо: Палеограф.

Пиотровский, Б. Б. 1950. *Кармир-блур I. Результаты работ археологической экспедиции Института истории Академии наук Армянской ССР и Государственного Эрмитажа 1939—1949 годов*. Ереван. Издательство Академии наук Армянской ССР.

Пиотровский, Б. Б. 1959. *Ванское царство (Урарту)*. Москва: Книга по требованию.

Пиотровский, Б. Б. 1970. *Кармир-блур*. Альбом. Ленинград: Аврора.

Полин, С. В. 1987. Хронологія ранньоскіфських пам'яток. *Археологія*, 59, с. 17-36.

Пьянков, А. В. 2006. Комплекс кургана 7 могильника Циплиевский Кут как новое свидетельство

этнокультурных связей населения Северо-Западного Кавказа в раннескифскую эпоху. В: Копылов, В. П. (отв. ред.). *Международные отношения в бассейне Черного моря в скифо-античное время*. Ростов-на-Дону, б/в, с. 27-29.

Смирнова, Г. И. 1968. Раскопки курганов у сёл Круглик и Долиняны на Буковине. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 10, с. 14-27.

Смирнова, Г. И. 1993. Памятник Среднего Поднестровья в хронологической схеме раннескифской культуры. *Российская археология*, 2, с. 101-118.

Сорокіна, Л. Ю., Дорошкевич, С. П., Кушнір, А. С. 2014. Давні та сучасні ландшафти Більського городища як середовище існування людини. *Український географічний журнал*, 3, с. 25-33.

Сорочяну, Т., Сава, Е. 2020. *Металлические сосуды между Карпатами и Западным Алтаем в эпоху бронзы и раннего железного века*. I—II. Серия: Tyragetia International, т. II. Chişinău: Muzeul Național de Istorie a Moldovei.

Техов, Б. В. 1977. *Центральный Кавказ в XVI—X вв. до н.э.* Москва: Наука.

Техов, Б. В. 1980. Скифы и материальная культура Центрального Кавказа в VII—VI вв. до н. э. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 219-257.

Шрамко, И. Б., Снитко, И. А., Задников, С. А., Маляревская, А. А. 2021. Усадьба раннескифского времени с Западного Бельска. *Stratum Plus*, 3, с. 357-397.

Эрлих, В. Р. 2011. Бронзовые ситилы из элитных погребений Кавказа как пример внутрикавказской коммуникации (к вопросу о центре производства и верхней дате бытования). В: Вахтина, М. Ю. и др. (ред.). *Боспорский феномен. Население, языки, контакты. Материалы международной научной конференции (Санкт-Петербург, 22—25 ноября 2011 г.)*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 505-513.

Ankner, D. 2010. Urartische Achsnagel, Urartische kuperelegierungen zur analytisch korrodierter "bronzen". *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, 57, S. 33-61.

Barnett, R. D. 1950. The Excavations of the British Museum at Toprak Kale Near Van. *Iraq*. 1. Vol. 12, p. 1-43.

Barnett, R. D., Gokce, N. 1953. The Find of Urartian Bronzes at Altın Tepe, Near Erzincan. *Anatolian Studies*. Vol. III p. 121-129.

Dezső, T., Niederreiter, Z., Bodnár, C. 2021. *Urartian brons. A Preliminary Report on a Looted Hoard of Urartian Bronzes*. Budapest. Eötvös University Press.

Hughes, M. J., Curtis, J. E., Hall, E. T. 1981. Analyses of Some Urartian Bronzes. *Anatolian Studies*, 31, p. 141-145.

Kashani, P., Nadooshan, F. K., Samghabadi, R. Sh., Azar, P. A., Oliayi, P. 2013. Pixe Analysis on Urartian Bronze Armors and Harnesses in the Reza Abbasi Museum, Iran. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 1, Vol. 13, p. 127-133.

Keheyany, Y., Lanterna, G. 2022. Scanning Electron Microscopy and Energy Dispersive Spectrometry Analyses of Gilded Bronze Artefacts of the Urartian Period from Yegheghnadzor Region, Armenia. *Journal of Microscopy*, 285, p. 68-84.

Muscarella, O. W. 1962. The Oriental Origin of Siren Cauldron Attachments. *Hesperia*, XXXI, 4, p. 317-329.

Muscarella, O. W. 1968. Winged Bull Cauldron Attachments from Iran. In: *Metropolitan Museum Journal*, 1, p. 7-18.

Shramko, I. B. 2021. Bilska (Belsk) City-Site – the Largest Fortified Settlement of Scythia. *Ancient West & East*, 20, p. 171-218.

Shramko, I. B., Tarasenko, M. 2022. Egyptian Imports of 6th Century BC in the Materials of Forest-Steppe Scythia. *Сходознавство*, 89, p. 139-180.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2017. Rich Grave of Early Scythian Period at Bilsk Necropolis Skorobor. *Ukrainian archaeology* 2016, p. 47-53.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2021. The Bilsk Fortified

Settlement and the Hallstatt World. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, 63 (2021), p. 123-148.

Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E. 1991, Jerusalem: Israel Museum.

Iryna B. Shramko

PhD, Associate Professor of the Department of Historiography, Source Studies and Archaeology, Director of the Archaeological Museum of the V. N. Karazin Kharkiv National University, ORCID: 0000-0003-1009-9262, i.b.shramko@karazin.ua.

COPPER WROUGHT CAULDRON OF THE EARLY SCYTHIAN PERIOD FROM THE VICINITY OF BILSK FORTIFIED HILLFORT

In the article, for the first time, data on the accidental discovery of a thin-walled copper cauldron in the floodplain of the Stara Vorskla River (Left Bank Dnipro Forest-Steppe), in the nearest district of Bilsk fortified hillfort, are introduced into scientific circulation. On the basis of morphological and X-ray fluorescence analyses of the object, its place among other few similar finds in the territory of Forest-Steppe Scythia is shown, the connection with the Central Caucasian production centers, as well as the influence of Urartian art in the design of handles, are traced. Previously, the item was assigned to the first half of the 6th century BC. The rare artefact could have reached the left bank of the Dnipro with the nomads advancing to the Ukrainian forest-steppe through the Caucasus.

The cauldron found differs in appearance from other similar artefacts and hasn't had any exact analogues yet. However, the high rims and the probable presence of a low pallet may indicate a production tradition of Caucasian craftsmen. At the same time, the design of the figured overlays for fastening the handles in the shape of a stylised bird with spread wings definitely points to the Urartian (East Asian) cultural tradition. The technique of making cauldron attachments, with a perpendicularly placed, separately cast ring, used by Urartian foundries is indicative, which, at first glance, could suggest an Urartian import. Clarity is provided by the results of spectral analyses. According to the elemental composition of the metal, each of the three cauldrons known today with similar handle attachments, found in the territories of the Ukrainian forest-steppe, has a copper body and bronze handles with a significant content of lead (from 10 to 15%), which indicates the possibility of their manufacture in workshops, located on the southern slopes of the Caucasus Mountains, where at the end of the 8th—6th centuries BC there was a large centre for the production of various types of metal utensils. In our case, the attachments on the cauldrons were cast according to the local recipe, but based on Urartian prototypes.

Based on the archaeological context and the results of RFA analyses of the metal of thin-walled cauldrons of the Early Scythian period, found in the territory of Forest-Steppe Scythia (Bilsk, Repiakhuvata Mohyla and Kruhlyk), it can be concluded that all of them were made in the first half of the 6th century BC in one of the Central Caucasian production centres by order and according to the taste of the nomadic elite. The possibility of Urartian craftsmen working in one of these production centres cannot be eliminated.

Key words: the Dnipro River left bank forest-steppe, Bilsk fortified hillfort, first half of the 6th century BC, copper thin-walled cauldron, bronze cauldron attachments, Central Caucasian production, Urartian cultural influence.

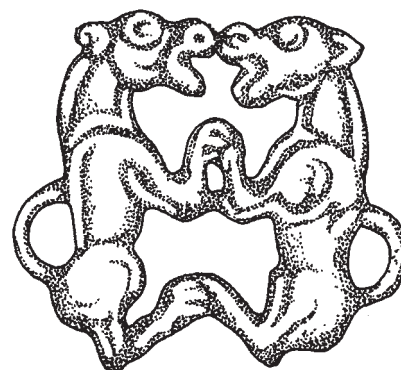
References

- Bartseva, T. B. 1981. *Tsvetnaia metallobrabotka skifskogo vremeni. Lesostepnoe Dneprovskoe Levoberezhie*. Moscow: Nauka.
- Bessonova, S. S., Bruiako, I. V., Alp, N. 2019. Para bronzovykh nozhei iz muzeia g. Kars. *Stratum Plus*, 3, p. 221-266.
- Bochkarev, V. S. 2010. *Kulturogenез i drevnee metalloproizvodstvo Vostochnoi Evropy*. Sankt-Peterburg: Info-Ol.
- Bruiaiko, I. V. 2005. *Rannie kochevniki v Evrope. X—V vv. do n. e.* Kishinev: Vysshiaia antropologicheskaia shkola.
- Hoshko, T. Yu., Ahapov, S. O., Otroshchenko, V. V. 2018. *Metalevi kazany z Velykoho Stepu za doby piznoi bronzы*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Daragan, M. N. 2010. O datirovke amfory iz pogrebeniia No. 2 Repiakhovatoi mogily. *Antichnyi mir i arkhеologіia*, 14, p. 175-202.
- Daragan, M. N. 2011. *Nachalo rannego zhelezного века v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi*. Kyiv: TOV "KNT".
- Zadnikov, S. A. 2014. *Antychnyi keramichnyi import na Bilskomu horodyskhchi skifskoho chasu*. Abstract of thesis of the candidate of historical sciences, Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine.
- Ilinskaia, V. A., Mozolevskii, B. N., Terenozhkin, A. I. 1980. Kurgany VI v. do n. e. u s. Matusov. In: Terenozhkin, A. I. (ed.), *Skifiya i Kavkaz*, Kyiv: Naukova dumka, p. 31-63.
- Ilinskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifiya VII—IV vv. do n. e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Krupnov, E. I. 1960. *Drevniaia istoriia Severnogo Kavkaza*. Moskva: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Kuznetsova, T. M. 2017. O vremeni sooruzheniia kurgana "Repiakhovataia Mogyla". *Rossiiskaia arkhеologіia*, 2, p. 100-114.
- Loginova, E. Yu. 2016. Urartskii (?) sosud iz raskopok N. I. Veselovskogo na Kubani. In: Balahvantsev, A., Kullanda, S. (eds.), *Kavkaz i step na rubezhe pozdnei bronzы-rannego zheleza. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi pamiati Marii Nikolaevny Pogrebovoi 25—27 apreliia 2016 goda*. Moskva, p. 141-148.

- Makhortykh, S. V. 2019. Kamennye bliuda VII—VI vv. do n. e. iz skifskikh pamiatnikov Lesostepnogo Podneprov'ia. In: Khabdulina, M. K. (ed.). *Margulanovskie chteniia – 2019. Materialy Mezhdunarodnoi arkhеologicheskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, posviashchennoi 95-letiiu so dnia rozhdeniia vydaiushchegosia kazakhstanskogo arkhеologa K. A. Akisheva*. Nur-Sultan: Globus, p. 346-359.
- Makhortykh, S. V., Kotova, N. S. 2021. “Kimmero-skifskie” drevnosti iz Tsentralnoi Anatolii. *Vostok (ORIENTS)*, 6, p. 54-77.
- Medvedskaia, I. N. 1992. Periodizatsiia skifskoi arkhаiki i Drevnii Vostok. *Rossiiskaia arkhеologiiа*, 3, p. 86-107.
- Minasian, R. S. 1991. Tekhnika obrabotki bronz kobanskoi i kolkhidskoi kultur. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 31, p. 5-14.
- Minasyan, R. S. 2014. *Metalloobrabotka v drevnosti i srednevekovie*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Gosudarstvennogo Ermitazha.
- Monakhov, S. Yu. 2003. *Grecheskie amfory v Prichernomorie: tipologiiа amfor vedushchikh tsentrov-eksporterov tovarov v keramicheskoi tare*. Moskva; Saratov: Kimmerida, Saratovskiy universitet.
- Olhovskiy, S. Ya. 1987. Bronzovyi kazan z Repiakhovatoi mohily z Cherkashchyny. *Arheologia*, 58, p. 78-83.
- Petrenko, V. G. 2006. *Krasnoznamenskii mogilnik. Elitnye kurgany ranneskifskoi epokhi na Severnom Kavkaze*. Moskva; Berlin; Bordo: Paleograf.
- Piotrovskii, B. B. 1950. *Karmir-blur I. Rezultaty rabot arkhеologicheskoi ekspeditsii Instituta istorii Akademii nauk Armyanskoi SSR i Gosudarstvennogo Ermitazha 1939—1949 godov*. Erevan: Izdatel'stvo Akademii nauk Armyanskoy SSR.
- Piotrovskii, B. B. 1959. *Vanskoe tsarstvo (Urartu)*. Moskva: Kniga po trebovaniuu.
- Piotrovskiy, B. B. 1970. *Karmir-blur*. Albom. Leningrad: Avrora.
- Polyn, S. V. 1987. Khronolohiia rannoskifskiykh pamiatok. *Arheologia*, 59, p. 17-36.
- Piankov, A. V. 2006. Kompleks kurgana 7 mogilnika Tsiplievskii Kut kak novoe svidetel'stvo etnokulturnykh svyazei naseleniia Severo-Zapadnogo Kavkaza v ranneskifskuiu epohu. In: Kopylov V. P. (ed.). *Mezhdunarodnye otnosheniia v basseine Chernogo moria v skifo-antichnoe vremia*. Rostov-na-Donu, b/v, p. 27-29.
- Smirnova, G. I. 1968. Raskopki kurganov u sel Kruglik i Doliniany na Bukovine. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 10, p. 14-27.
- Smirnova, G. I. 1993. Pamiatnik Srednego Podnestrovia v khronologicheskoi skheme ranneskifskoi kultury. *Rossiiskaia arkhеologiiа*, 2, p. 101-118.
- Sorokina, L. Yu., Doroshkevych, S. P., Kushnir, A. S. 2014. Davni ta suchasni landshafty Bil'skoho horodyscha yak sere-dovyshche isnuvannia liudyny. *Ukrainskyi heohrafichnyi zhurnal*, 3, p. 25-33.
- Soruchanu, T., Sava, E. 2020. *Metallicheskie sosudy mezhu Karpatami i Zapadnym Altaem v epokhu bronzы i rannego zhelezного века*. I—II. Seriya “Tyragetia International”, vol. II. Chişinău: Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei.
- Tekhov, B. V. 1977. *Tsentralnyi Kavkaz v XVI—X vv. do n.e*. Moscow: Nauka.
- Tekhov, B. V. 1980. Skify i materialnaia kultura Tsentralnogo Kavkaza v VII—VI vv. do n.e. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifiia i Kavkaz*. Kyiv: Naukova dumka, p. 219-257.
- Shramko, I. B., Snitko, I. A., Zadnikov, S. A., Maliarevskaia, A. A. 2021. Usadba ranneskifskogo vremeni s Zapadnogo Belska. *Stratum Plus*, 3, p. 357-397.
- Erlikh, V. R. 2011. Bronzovye situly iz elitnykh pogrebenii Kavkaza kak primer vnutrikavkazskoi kommunikatsii (k voprosu o tsentre proizvodstva i verhnei date bytovaniia). In: Vakhtina, M. Yu. i dr. (ed.). *Bosporskii fenomen. Naselenie, yazyki, kontakty. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii (Sankt-Peterburg, 22—25 noiabria 2011 g.)*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, p. 505-513.
- Ankner, D. 2010. Urartische Achsnagel, Urartische kupeerelegierungen zur analytic korrodierter “bronzen”. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, 57, S. 33-61.
- Barnett, R. D. 1950. The Excavations of the British Muzeum at Toprak Kale Near Van. *Iraq*, 1, Vol. 12, p. 1-43.
- Barnett, R. D., Gokce, N. 1953. The Find of Urartian Bronzes at Altin Tepe, Near Erzincan. *Anatolian Studies*, III, p. 121-129.
- Dezső, T., Niederreiter, Z., Bodnár, C. 2021. *Urartian brons. A Preliminary Report on a Looted Hoard of Urartian Bronzes*. Budapest. Eötvös University Press.
- Hughes, M. J., Curtis, J. E., Hall, E. T. 1981. Analyses of Some Urartian Bronzes. *Anatolian Studies*, 31, p. 141—145.
- Kashani, P., Nadooshan, F. K., Samghabadi, R. Sh., Azar, P. A., Oliyai, P. 2013. Pixe Analysis on Urartian Bronze Armors and Harnesses in the Reza Abbasi Museum, Iran. *Mediterranean Arhaeology and Archaeometry*, 1, Vol. 13, p. 127-133.
- Keheyany, Y., Lanterna, G. 2022. Scanning Electron Microscopy and Energy Dispersive Spectrometry Analyses of Ancient Bronze Artefacts of the Urartian Period from Yegheghnadzor Region, Armenia. *Journal of Microscopy*, 285, p. 68-84.
- Muscarella, O. W. 1962. The Oriental Origin of Siren Cauldron Attachments. *Hesperia*, XXXI, 4, p. 317-329.
- Muscarella, O. W. 1968. Winged Bull Cauldron Attachments from Iran. In: *Metropolitan Museum Journal*, 1, p. 7-18.
- Shramko, I. 2021. Bils'k (Bels'k) City-Site – the Largest Fortified Settlement of Scythia. *Ancient West & East*, 20, p. 171-218.
- Shramko, I., Tarasenko, M. 2022. Egyptian Imports of 6th Century BC in the Materials of Forest-Steppe Scythia. *Oriental Studies*, 89, p. 139-180.
- Shramko, I., Zadnikov, S. A. 2017. Rich Grave of Early Scythian Period at Bils'k Necropolis Skorobor. *Ukrainian archaeology* 2016, p. 47-53.
- Shramko I., Zadnikov S. A. 2021. The Bils'k Fortified Settlement and the Hallstatt World. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, 63 (2021), p. 123-148.
- Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* 1991, Jerusalem: Israel Museum.

© M. S. IVANOV* 2023

REASSESSMENT OF MAIKOP CULTURE INFLUENCES ON THE COMMUNITIES OF THE NORTHERN PONTIC REGION: CASE STUDY OF THE BURIAL CHECHELIIVKA 3/1

In memoriam of my friend Yevhenii Osiievskiy — a talented young anthropologist who died while defending Ukraine from Russian occupants in May 2023.

The reinterpretation of a vessel from the previous excavations which was believed to be of the Maikop culture inspired the author to revise artefacts of the Maikop culture and their imitations in the Ukrainian steppe. As a result, it was concluded that the scale of the Maikop culture's influence on the Steppe communities is overestimated.

Key words: *Caucasus, Late Eneolithic, Trypillia, Maikop, pottery, dagger, shaft-hole axe.*

Introduction

In 1981, archaeologist N. M. Bokii excavated a kurgan burial containing a fine biconical vessel. The finding drew the attention of A. L. Nechytailo, who mentioned it in her paper in 1984 (Нечитайло 1984) investigating the examples of Maikop pottery located in the North Pontic steppe. Since then, the vessel has been attributed to Maikop culture and appeared in works by Yu. Ya. Rassamakin (Рассамакин 2000, с. 158) and V. O. Dergachev (Dergachiov 2021, p. 251) as evidence of the Maikop influence on the steppe communities. In May 2023, the author of the current paper visited the Kirovohrad Regional Museum of Local History and had the opportunity to examine the vessel *de visu* and take photos. In the author's opinion, the vessel belongs to the late phase of the Trypillia culture rather than to the Maikop culture.

The question of cultural interactions between the prehistoric people of modern Ukraine and the Northern Caucasus was raised in 1881 during the 5th Archaeological Congress. Among the events of the Congress, there can be found a discussion on the topic of “the comparison between the artefacts found within the tombs of Caucasus and some artefacts found in the kurgans of the Dnipro valley” (Уварова 1887, с. IV). The more distinct thesis about contacts between the people of the Caucasus and the people of the Catacomb culture was expressed almost 35 years later in 1914 by V. O. Gorodtsov (Городцов 1915, с. 160). In the middle of the 20th century, V. O. Gorodtsov's studies were continued by T. B. Popova (Попова 1955) and O. M. Melikhov (Мелихов 1960), who provided new arguments in favour of contacts between Catacomb and Northern Caucasian cultures. Also, in the 1930s, a famous scholar of prehistoric metallurgy, O. O. Iessen (Иессен 1935) joined the discussion. While analysing the “imported” items of Caucasian origin, the scholar supposed that the main motivation for establishing contacts between two distant regions was the development of prehistoric metallurgy. Desiring to exchange metal goods, raw materials, and technology, prehistoric metallurgists travelled for long distances and, in such a way, spread their culture. A similar idea can be found in the paper written by an archaeologist from Odesa O. M. Melikhov, who stressed the prominent role of Caucasian metallurgy and Northern Pontic steppe animal husbandry in the initiation of cross-regional communication (Мелихов 1960, с. 39). I. I. Artemenko insisted on the Caucasian

* PhD student at the National University of Kyiv-Mohyla Academy, the Department of Archaeology, ORCID 0000-0002-8473-9165, mykyta.ivanov@ukma.edu.ua

origin of temple rings and other metal items of the Middle Dnipro culture (Артеменко 1967, с. 37). Short notions about migration to the steppe of the Maikop culture people can be found in the paper written by O. H. Shaposhnikova *et al.*, in which the scholars drew readers' attention to the similarity between some fragments from Mykhailivka settlement and a vessel from their own excavation of the mound Sokolivka 1 with the Maikop culture pottery (Шапошникова, Бочкарев, Шарафутдинова 1977, с. 7).

In such a way, at the beginning of the 1980s studies of the cultural contacts between the societies of the Northern Pontic region and those of Caucasus lasted for almost a century. The focus of those studies was on the contacts of the Middle Bronze Age traced mainly by the metal artefacts while the contacts of the Early Bronze Age were investigated less. Most completely they were described by A. L. Nechytailo who dedicated to the subject more than fifteen years of her academic career. For the first time, A. L. Nechytailo's ideas were expressed at the conference in 1980 (Пустовалов 2008, с. 113). Four years later, in 1984, A. L. Nechytailo published an academic paper in which she identified a series of pottery that resembled vessels of the Maikop culture (Нечитайло 1984). In 1991, an archaeologist published a monograph in which the data about pottery were complemented by the description of shaft-hole axes, flat axe-adzes, leaf-like knives and daggers (Нечитайло 1991). In 1994, A. L. Nechytailo defended the monograph as a habilitation thesis (Нечитайло 1994). During the next years the Maikop attribution of the biconical vessels, in particular those from the burial Checheliivka 1/3 was supported by Yu. Ya. Rassamakin (Рассамакин 2000, с. 158; 2004, с. 56). For the last time, the problem of Maikop presence has just recently been discussed. In 2021, a Moldavian archaeologist V. A. Dergachev published a monograph named "*Late Tripolye and Maikop*" (Dergaciov 2021) and in 2022 its Russian translation (Дергачев 2022) was supplemented by the burial site catalogue. In 2023, a Russian archaeologist S. N. Korenevskii replied to the monograph with an article "*The Maikop-Novosvobodnaia Archaeological Culture and Late Tripolye: Contacts, Military and Production Aspects*" (Кореневский 2023). Although both works are published by well-known archaeologists, neither was written by a scholar local to Ukrainian archaeology which influenced the final interpretation. In author's opinion, while being attracted by the former historiographical tradition both authors overestimated Maikop culture's role in cultural

processes happening in the Northern Pontic steppe during circa 3600—3300 BC and underestimated the influence of the Trypillia culture. To prove that, in the following text, the author scrutinise the provided arguments and reviews the so-called Maikop-related artefacts located between the Southern Buh and Kalmius Rivers. The main focus is on the pottery that the author has examined. In the end, the author provides a model of the cultural processes happening in the Northern Pontic region during that time.

Materials and Methods

As the primary materials for the research, the artefacts of four groups were chosen: pottery, metal shaft-hole axes, metal knives and daggers, and flat metal axes. The pottery group includes 32 vessels (fig. 1), which V. O. Dergachev (Dergaciov 2021, fig. 154) considers to be imitations of Maikop ceramics. Two of the mentioned vessels the author studied *de visu*, in particular:

From the burial **Checheliivka 1/3**. It was found in 1981 during the excavation of a mound near Checheliivka village in Kirovohrad Oblast headed by N. M. Bokii. The first short verbal description was published by A. L. Nechytailo (Нечитайло 1984, с. 184). The first drawing of the vessel was made after the photograph and was published in 2000 by Yu. Ya. Rassamakin (Рассамакин 2000, с. 158) and republished in 2004 (Рассамакин 2004, табл. 171:4). The excavation report (Бокий 1981) quoted by Yu. Ya. Rassamakin is currently absent from the Scientific Archive of the Institute of Archaeology while the vessel is exhibited at the Kirovohrad Regional Museum of Local History.

From the burial **Ordzhonikidze 3/32, mound group "Chkalovske"**. It was obtained in 1979 by the Ordzhonikidze expedition led by B. M. Mozolevskiy. The head of the excavation was O. V. Bitkovskiy (Пустовалов 1999, с. 141). The first publication of the Eneolithic materials of Ordzhonikidze mounds was made in 1985 by A. V. Nikolova and Yu. Ya. Rassamakin (Николова, Рассамакин 1985) while the complete publication of excavation results was made in 1999 by S. Zh. Pustovalov (Пустовалов 1999). The vessel is stored at the Scientific Funds of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine (collection no. 1008)

In addition, the author reviewed the Trypillia vessel from the burial **Volodymyrivka 4/1**, which morphologically resembles biconical

Fig. 1. Late Enceolithic sites mentioned in the text

vessels considered to be Maikopian. It was found in 1961 during the excavation of mounds near Volodymyrivka village in Kirovohrad Oblast led by A. P. Savchuk (Савчук 1960) and was published for the first time by V. H. Zbenovych in 1974 (Збенович 1974, с. 155). The vessel is stored at the Scientific Funds of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine (collection no. 462).

The rest of the pottery was analysed after academic publications.

The group of shaft-hole axes is represented by 25 items, 14 of which were published in several works by V. I. Klochko (Клочко 2019; Klochko *et al.* 2020) 11 others will be published in a forthcoming paper by M. S. Ivanov (Ivanov 2023).

The group of metal knives and daggers is represented by 24 specimens, while the group of flat axes is represented by 50 items found within 31 Ukrainian and Moldovan sites. The author will quote the information on the artefacts of both groups after V. O. Dergachev's recent monograph (Dergachiov 2021, p. 236-241; p. 242-247).

Pottery

According to V. O. Dergachev, there are at least 32 sites between the Southern Buh and Kalmius Rivers known that included imitations of the Maikop culture pottery most of which, except for Mykhailivka settlement, are represented by prehistoric burials of Serezlievka and Zhyvotylivka-Vovchanske types (Dergachiov 2021, fig. 154). The main argument in favour of such attribution is the vessels' morphology: biconical, round, beaker-like, and cup-like. Yet, in author's opinion, such an attribution is misleading. In reality, most of the mentioned vessels belong either to the late phase of Trypillia or Nyzhnii Rohachyk pottery tradition.

To start the argument, the author suggests comparing two vessels: the first is the pot from the burial Volodymyrivka 4/1 and the other is the pot of the same shape from the burial Checheliivka 1/3. The vessel from Volodymyrivka 4/1 (fig. 2) has a flat bottom, biconical body, short cylindrical neck and slightly deflected outside rims. At the level of the body's rib four small protrusions imitating handles can be noticed. The pot is made

Fig. 2. A late phase of Trypillia culture biconical vessel from the burial Volodymyrivka 4/1 (Scientific Repository of the Institute of Archaeology, NAS of Ukraine. Photo by the author. For high-resolution image visit: <https://doi.org/10.5281/zenodo.8070157>)

of fine clay with a tiny admixture of fireclay. The outer surface of the vessel is covered with a thick layer of polished slip. Because of the bichrome black and red painted decoration in the form of geometrical linear ornament (fig. 3), the vessel's attribution as late phase of Trypillia causes no doubts. The closest analogies of the mentioned vessel originate from such late Trypillian sites as cemetery Cunicea, burial Obileni 4/8, settlement Gordinești, settlement Horodiște, and others (Топал, Церна 2010, рис. 7).

The other vessel originates from the grave Checheliivka 1/3 (fig. 4) which is believed by many scholars (Нечитайло 1984, с. 134; Рассмакин 2000, с. 158; Dergaciov 2021, p. 251) to be of Maikop origin. It has the same biconical shape with a slightly more pronounced rib. The structure and colour of the clay are also similar. The outer surface is covered with a layer of polished slip as well. The only difference is the absence of painted decoration.

The other case of a misinterpreted late Trypillian vessel is the pot from the mound 1 at Sokolivka. The vessel had a globular body

with short deflected outwards rims which were narrowing towards the edge. The item was made of fine clay with thick structure. The firing is even. The outer surface is polished (Шарафутдинова 1980, с. 76-77). As follows from the presented text the provided description of the vessel's texture exactly matches the features of Trypillian vessels from Volodymyrivka 4/1 and Checheliivka 1/3. Similar is the occasion of the globular vessel from the burial Shyroke 1/3 which had a yellow polished surface decorated with incised triangles (Мельник, Стебліна 2012, с. 431) and the globular vessel from the burial Dubova Mohyla 15, which was accompanied by a late Trypillian amphora of the Kasperivtsi type (Ковалева 2003, с. 58-60). A possible Trypillian origin has a beaker from the burial Osokorivka 2/12 which had a dark grey polished surface and was made of clay with an inclusion of the fractured shell (Рибалова 1960, с. 7). Such a description resembles the features of the so-called "grey polished" pottery of the Kaniv local variant of the Tripillia CI (3900—3600 BC) which according to E. V. Ovchynnikov was made of hydromica clay with natural insertion

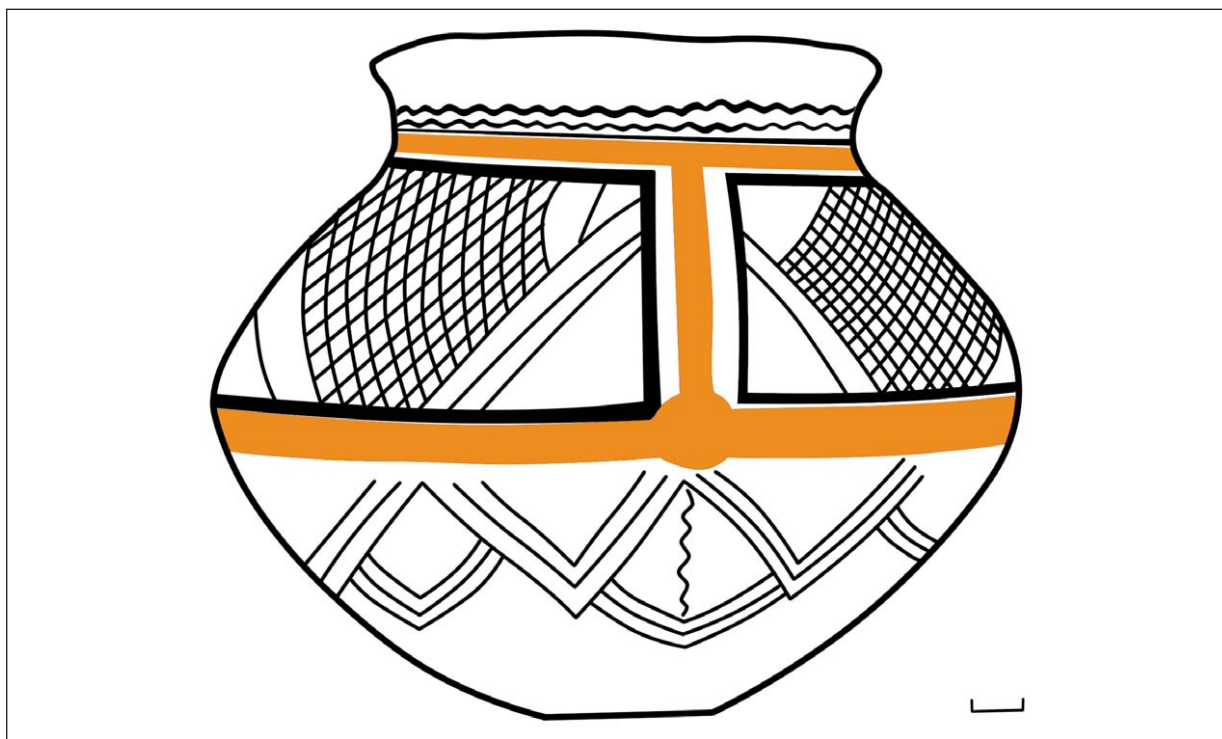

Fig. 3. A late phase of Trypillia culture biconical vessel from the burial Volodymyrivka 4/1 (drawing by the author)

of organics, sand and limestone (fractured shell?) (Овчинников 2014, с. 96).

Of special significance are the findings from the burial no. 5 of the mound Zhyvotylivka — an eponymous site for the identification of the Zhyvotylivka-Vovchanske type burials. The grave included two fine vessels (fig. 5): 1) a biconical vessel with a short cylindrical neck and increased linear decoration; 2) a flask-like vessel with painted linear decoration (Лягодовська 1953, с. 104). While the Trypillian attribution of the second vessel has never been questioned (Лягодовська 1953, с. 104; Збенович 1974, рис. 46), the first one is often considered as of Maikop culture (Трифонов 2014, рис. 281; Dergaciov 2021, fig. 154:82). Yet, its biconical contour in combination with its discovery within the same context as the painted flask suggests that it is a late Trypillian artefact as well.

Another globular vessel which is believed to be a local “imitation” of Maikop pottery (Dergaciov 2021, fig. 154:55) originates from the burial Ordzhonikidze 3/32, Chkalove group. The vessel (fig. 6) is made of clay with an admixture of fractured shell — a feature that has never been recorded within Maikop culture, but is typical for the Nyzhnii Rohachyk pottery tradition as it is defined by L. A. Spitsyna (Спіцина 2002,

2016, 2017). The colour of the inner body is dark while the outer surface seems to be covered with a layer of polished slip of brown colour. The firing is uneven. In such a way, the described vessel is an imitation of the Trypillian template with Rohachyk pottery technology. The other similar globular vessels that V. O. Dergachev considered imitations of Maikop culture, but which in fact are the products of the local Nyzhnii Rohachyk culture, are the vessels from burial Oleksandrivka 1/17 and 1/45, Dolynske 1/38 and Pershokostiantynivka 2/1. The vessel from the burial Oleksandrivka 1/17 had a round body with a neck that had been broken in the past and was made of thick clay with an inclusion of fractured shells. The outer surface of the grey colour was carefully polished. Under the base of a neck, seven drilled holes can be noticed. The vessel from the grave no. 45 had the same morphology except for the thinner walls. The vessel’s ceramic dough included a rich admixture of fractured shells. The outer surface of the grey colour with dark spots was carefully polished (Дергачев 2022, с. 392). The vessel from the burial Dolynske 1/38 had a round body with a deflected rim and was made of clay with an admixture of fractured shell. The vessel’s outer surface of grey colour is polished (Дергачев 2022, с. 388). The item from the burial

Fig. 4. A late phase of Trypillia culture biconical vessel from the burial Checheliivka 1/3 (Kirovohrad Regional Museum of Local History. Photo by the author. For high-resolution image visit: <https://doi.org/10.5281/zenodo.8070157>)

Pershokostiantynivka 2/1 had a round body with a cylindrical neck and was made of clay with an admixture of fractured shells. The vessel's outer surface of brown colour is polished (Дергачев 2022, с. 388). The provided description matches the characteristics of the pottery of Nyzhnii Rohachyk culture.

The next case the author would like to draw attention to is the attribution of the vessel from the grave of Shyroky 1/18. The vessel had an egg-like contour with a pointed bottom, wide shoulders and high deflected outside rims. The place of transition from the body to the neck is emphasised with a groove. The pot is made of clay with an admixture of fractured shell. The colour of the surface is pink with dark brown spots. Also, the outer surface is slightly polished (Мельник, Стебліна 2012, с. 432). According to A. L. Nechytailo the pot is a local imitation of the Maikop vessels from such sites as Ust-Dzheguta and Maikop mounds, sites Hodzhoh and Yasenova Poliana (Нечитайло 1984, с. 132-133; Нечитайло 1991, с. 25). Yet, as was noticed by L. A. Spitsyna, the drawing provided

by A. L. Nechytailo is inaccurate. For this cause, there is no reason to associate the vessel with the Maikop culture. The more reliable attribution will be to assign it to the Nyzhnii Rohachyk culture (Спицина 2016, с. 16). Several other vessels assigned by V. O. Dergachev to imitations of pottery of the Maikop culture (Dergachiov 2021, figs. 154: 61, 62, 63, 76, 67, 69) also have a clear origin in the Nyzhnii Rohachyk tradition: from burials Zaozerne, Liubymivka 7/5, Obloi 2/6 and 2/16, Kamianka-Dniprovska 8/12, Skadovsk 1/6, Novopylypivka 11/3, Oleksandrivka 9/61, Vasylivka 2/10 and others which is indicated by vessels' morphology — an egg-shaped body with short slightly deflected rim.

Shaft-hole axes

Unlike the so-called "Maikop" pottery, the shaft-hole axes have more ground to be named "of Caucasian origin". Indeed, the technology of casting in an open two-part mould is first recorded in the East, but not within the Maikop culture as

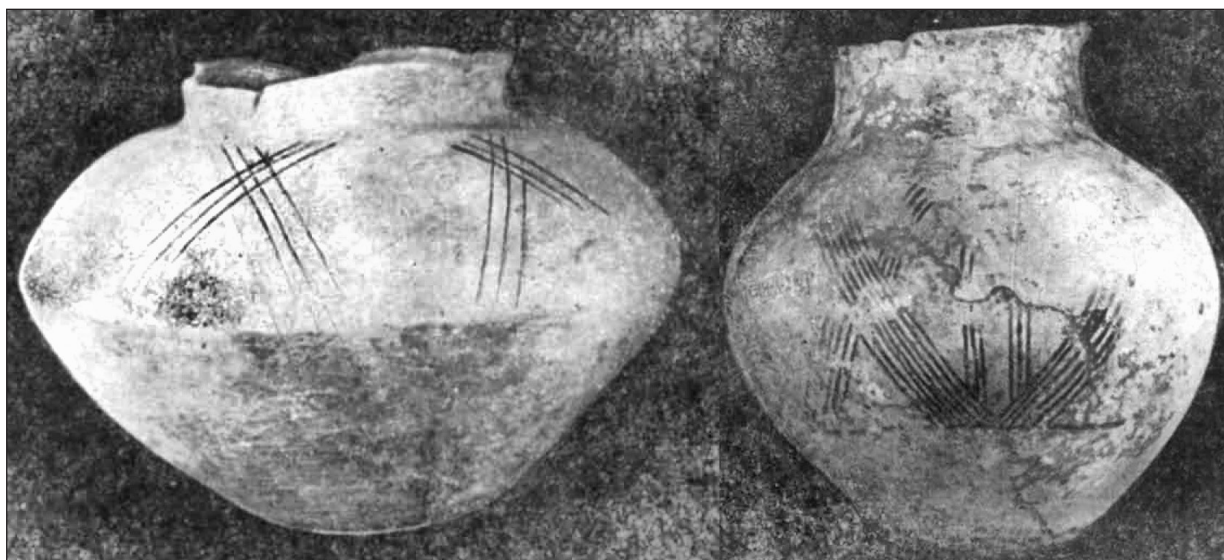

Fig. 5. Late phase of Trypillia culture vessels from the burial Zhyvotylivka (after: Лагодовська 1953)

stated by V. O. Dergachev (Dergaciov 2021, p. 230; Дергачев 2018), but within the Kura-Araxes culture as suggested by Ukrainian archaeologist V. I. Klochko (Клочко 2019, с. 67). From there the technology spread to Ukraine where local production was established, as attested by two burials of metalworkers: — burials Maivka XII, 2/10 and Sokolove 1/6, which were accompanied by the casting moulds and other metallurgical and metalworking equipment. A new local type emerged which V. I. Klochko suggests naming the Samara type. A large scale of axe's production is proven by more than 25 findings of Samara axes, 88 % of which concentrate on the Right-bank Ukraine. The dating of the Samara axes is problematic since most of them are single finds. The only AMS-dated specimens come from the burials of Dolynka and Oleksandrivka 35. The first burial is dated within 3500—3300 BC cal (Ivanova, Rassmann 2014, p. 214), while the second one — 3640—3370 BC cal (Петренко, Кайзер 2011, рис. 2). As a raw material for the casting of the Samara axes prehistoric metallurgists used local pure copper or sulfide copper of Kryvyi Rih origin which is proven by analysis nos. 1808 and 996 (Klochko et al. 2020). In such a way, it can be said that most of the Samara axes got spread in Ukraine during the second half of the 4th millennia BC and are products of local craftsmen rather than imports from the Northern Caucasus.

Daggers and Knives

The next category of prehistoric artefacts which V. O. Dergachev associates with the Maikop

culture are daggers and knives which scholar divides into three types: haftless, half-hafted, and hafted blades (Dergaciov 2021, p. 236). The first and second groups are the most numerous and include in total 17 leaf-shaped knives and daggers. Because of the simplicity of their form, the circle of analogies is rather wide and includes items from the Caucasus as is noted by V. O. Dergachev, but also from Central Europe — from the Bodrogkeresztur culture as was noted by I. Vajsov (Vajsov 1993, s. 139). The group of hafted daggers is much smaller and includes only seven knives and daggers, one of which, — from burial Starogorozhenko 1/17 belongs to the Yamna culture (Шапошникова, Фоменко, Довженко 1986, с. 45). The dating of the other — from Nova Kakhovka is problematic since it is a single find. It may appear that it belongs to the Early Bronze Age as well. In such a way, from 24 knives and daggers attributed by V. O. Dergachev as of Caucasian origin, only a few can be somehow linked with the Maikop culture.

Flat axes

The last and the most problematic category of artefacts I would like to discuss are the flat axes or adzes. According to V. O. Dergachev, there are a total of 50 adzes found within 31 Ukrainian and Moldovan sites which can be associated with the Maikop culture. The distinguishing feature of those axes is a relatively thin cross-section (around 5—4 mm) and asymmetrical cutting edge. An additional argument in favour of the Caucasian

Fig. 6. A globular vessel of Nyzhnii Rohachyk type from the burial Ordzhonikidze 3/32, Chkalove group (Scientific Repository of the Institute of Archaeology, NAS of Ukraine. Photo by the author. For high-resolution image visit: <https://doi.org/10.5281/zenodo.8070157>)

origin of mentioned axes is an admixture of arsenic in the axe's alloy (Dergachiov 2021, p. 242-247).

The view of the Ukrainian school of paleometallurgical studies on the origin of late Trypillian flat axes is rather different and suggests that mentioned artefacts were cast locally. According to V. I. Klochko, for the first time, the flat axes within Trypillia culture are recorded during the stages A—BI and are represented by the trapezoidal thick types Gumelnița and Coteana most of which are made of pure copper while others are made of alloy with 1.3 % and 2.1 % of arsenic (Klochko et al. 2020, p. 11). During the stage BII—CI Trypillian metallurgists switched towards items with a more distinct and wider cutting edge which famous Romanian archaeologist A. Vulpe named Cucuteni type. The other flat axes produced during this time are the axes of Ostrovul-Corbului and Nova Ushytsia types (Klochko et al. 2020, p. 27-29). During the stage CII, the flat axes had become thinner and a little shorter, creating a new type. The local production of those axes is attested by several two-part closed casting moulds

found within the habitation area of the Sofivka culture. The first one was obtained in 1893 by V. V. Khvoiko at the Kyrylivska Hora within modern Kyiv (Риндіна 2004, с. 247). The second one was obtained more recently — in 2022, near Fastiv (Ivanov 2023, fig. 6). In such a way, the flat axes which V. O. Dergachev considers to be of Maikop origin in fact stem from the local Cucuteni-Trypillia metallurgical tradition. As for the alloy of copper with arsenic, V. I. Klochko evaluates it as a natural bronze originating from the smelting of polymetallic ore of Eastern Carpathian Mountains (Klochko et al. 2020, p. 28) rather than the product of Caucasian mining centers.

Conclusion

In such a way, as shown by the above analysis, the role of the Caucasian cultures in the historical processes in Ukraine is overestimated. As an alternative to the existing model, the author proposes investigating more on the historical role of the Trypillia culture and its heritage. Instead of the

three-component framework of the earliest kurgan cultures genesis, a two-component framework is suggested where both late phase of Trypillia and Nyznii Rohachyk features share the equal part. While V. O. Dergachev (2021) divides the Late Eneolithic burials into two groups: Serezlievka with a significant Trypillian component and Zhyvotyivka-Vovchanske with a significant Maikop component. It is proposed here to unite both groups within one Serezlievka culture with a predominant share of Trypillian traits.

Acknowledgments

The author wants to thank P. P. Rybalko from the Kirovohrad Regional Museum of Local History as well as L. V. Myronenko and K. M. Kapustin from the Scientific Repository of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine for the assistance in getting access to the archaeological collection.

The paper was prepared with financial support from the Lozynskyi Foundation.

Артеменко, И. И. 1967. *Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы*. Москва: Наука.

Бокий, Н. М. 1981. *Отчет о раскопках археологической экспедиции Кировоградского краеведческого музея в 1981 г.*

Городцов, В. А. 1915. *Культуры бронзовой эпохи в Средней России*. В: *Отчет Российского исторического музея в Москве за 1914 г.* Москва: Синодальная Типография.

Дергачев, В. А. 2022. *Позднее Триполье — Майкоп (с каталогом погребальных комплексов позднего Триполья)*. Кишинэу: CEP USM.

Дергачев, В. А. 2018. Топоры типа Баниабик-Майкоп-Новосвободная. Историографический обзор. *Revista Arheologică*, XIV, с. 13-32.

Збенович, В. Г. 1974. *Позднетрипольские племена северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Иессен, А. А. 1935. К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе. *Известия Государственной академии истории материальной культуры*, 120, с. 7-237.

Ключко, В. І. 2019. Металеві сокири раннього етапу ямної культури України. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 67-75, <https://doi.org/10.37445/adu.2019.02.04>.

Ковалева, И. Ф. 2003. Стратифицированные энеолитические курганы в Криворожском течении Ингульца. *Археологический летопис Лівобережної України*, (2-1), с. 58-63.

Кореневский, С. Н. 2023. Майкопско-новосвободненская общность и позднее Триполье, проблема контактов, военный и производственный аспект. *Краткие сообщения института археологии*, 270, с. 156-170, <https://doi.org/10.25681/IARAS.0130-2620.270.156-170>.

Лагодовська, О. Ф. 1953. Пам'ятки Усатівського типу. *Археологія*, 8, с. 95-108.

Мелихов, А. Н. 1960. Культурные связи племен северного Кавказа и юга Европейской части СССР в эпоху бронзы. *Записки Одесского Археологического Общества*, 34, с. 28-37.

Мельник, О. О., Стеблина, І. О. 2012. *Курганы Криворіжжя*. Кривий Ріг: Видавничий дім.

Нечитайло, А. Л. 1984. О сосудах майкопского типа в степной Украине. *Советская археология*, 4, с. 127-137.

Нечитайло, А. Л. 1991. *Связи населения степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы*. Киев: Наукова думка.

Нечитайло, А. Л. 1994. *Динамика исторических связей населения степной Украины и Северного Кавказа*. Автореферат диссертации д. и. н. Москва: Институт археологии, Российская академия наук.

Николова, А. В., Рассмакин, Ю. Я. 1985. О позднеэнеолитических памятниках Правобережья Днпра. *Советская археология*, 3, с. 37-56.

Овчинников, Е. В. 2014. *Трипольська культура*

Канівського Подніпров'я (етапи В II—С I). Київ: Видавель Олег Філюк.

Попова, Т. Б. 1955. *Племена катакомбной культуры. Северное Причерноморье во втором тысячелетии до н.э.* Москва: Государственное издательство культурно-просветительской литературы.

Пустовалов, С. Ж. 2008. Пам'яті Аннети Леонідівни Нечитайло. *Археологія*, 4, с. 112-113.

Пустовалов, С. Ж. 1999. Розкопки курган «Бобушка» (к. 3, Чкаловська курганна група). *Культурологічні студії*, 2, с. 141-164.

Рассамакин, Ю. Я. 2000. Квитянская культура: история и современное состояние проблемы. *Stratum plus*, 2, с. 117-177.

Рассамакин, Ю. Я. 2004. *Азово-Понтийские степи в эпоху меди (Погребальные памятники середины V — конца IV тыс. до н.э.. Часть II)*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.

Рибалова, В. Д. 1960. Могильник эпохи бронзы в с. Осокорівці. *Археологічні пам'ятки УРСР*, IX, с. 5-13.

Риндіна, Н. В. 2004. Металообробне виробництво трипільської культури. В: Відейко, М. Ю., Бурдо, Н. Б. (ред.) *Енциклопедія трипільської цивілізації*, Київ, б/в, с. 223-260.

Савчук, А. П. 1960. *Бузька експедиція 1960 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, № 1960/6-а.

Спіщина, Л. А. 2002. *Археологічні культури пізнього енеоліту-ранньої бронзи дніпро-донського межириччя (за матеріалами поселень)*. Дис... канд. іст. наук, Інститут археології, НАН України.

Спіщина, Л. А. 2016. Рогачицький горизонт у степових поховальних традиціях. *Археологія*, 2, с. 13-29.

Спіщина, Л. А. 2017. Рогачицька та репінська культури в колі культур пізнього енеоліту ранньої бронзи Східної Європи. *Археологія*, 2, с. 3-12, <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2017.02.003>.

Топал, Д. А., Церна, С. В. 2010. Позднетрипольский могильник и поселения у с. Кунича (Флорештский р-н, Республика Молдова). *Stratum plus*, 26, с. 281-198.

Трифонов, В. А. 2014. Западные пределы распространения майкопской культуры. *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*, 16 (№3), с. 276-284.

Уварова, П. (ред.). 1887. *Труды V-го археологического съезда в Тифлисе 1881 г.* Москва: Типография А. И. Мамонтова и К^о.

Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н., Довженко, Н. Д. 1986. *Ямная культурно-историческая область (Южно-Бугский вариант)*. Киев: Наукова думка.

Шарафутдинова, И. М. 1980. Северная курганная группа у с. Соколовка. *Археологические памятники Подпіння*. Киев: Наукова Думка, с. 71-124.

Dergaciov, V. A., 2021. *Late Tripolye and Maykop*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.

Ivanova, M., Rassmann, K., 2014. Das spätchalkolith-

ische Steinkistengrab von Dolinka, Kr. Krasnoperekopsk, Ukraine. *Eurasia antiqua: Zeitschrift für Archäologie Eurasiens*, 20, p. 207-128.

Ivanov, M., 2023. Early Metallurgy of Ukraine of the Late 5th — 4th Millennia BC: an Outline. *Sprawozdania Archeologiczne*, 75/1 (in print).

Klochko, V. I. et al., 2020. *The Era of Early Metals in Ukraine (History of Metallurgy and Cultural Genesis)*. Kyiv: National University of Kyiv-Mohyla Academy.

Vajsov, I. 1993. *Die frühesten Metalldolche Südost- und Mitteleuropas. Prähistorische Zeitschrift*, 68(1), S. 103-145. <https://doi.org/10.1515/prhz.1993.68.1.103>.

М. С. Іванов

Аспірант докторської школи Національного університету «Києво-Могилянська академія», кафедра археології, ORCID 0000-0002-8473-9165, mykyta.ivanov@ukma.edu.ua

ПЕРЕОЦІНКА ВПЛИВУ МАЙКОПСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА СТЕПОВЕ НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я НА ПРИКЛАДІ ПОХОВАННЯ ЧЕЧЕЛІЇВКА 1/3

У 1981 р. археологиня Н. М. Бокій розкопала на Кіровоградщині курганне поховання Чечеліївка 1/3, яке містило столовий біконічний горщик. Нова знахідка привернула увагу А. Л. Нечитайло, яка згадала про неї у своїй статті 1984 р., присвяченій кераміці майкопської культури, виявленій в похованнях українського степу. З того часу горщик асоціюється з майкопською культурою та фігурує в роботах Ю. Я. Рассамкіна та В. А. Дергачова як доказ майкопського впливу на степове населення України. У травні 2023 р. автор статті відвідав Кіровоградський обласний краєзнавчий музей, оглянув горщик самостійно та зробити фотографії. Висловлено думку, що біконічний горщик із поховання Чечеліївка 1/3 насправді належить не майкопській культурі, а пізньотрипільській. Знахідка надихнула переглянути також й інші майкопські артефакти та їхні «імітації» знайдені в Україні. У результаті, зроблено висновок, що вплив майкопської культури на степове населення дещо переоцінений.

Зокрема, із 27 посудин які В. А. Дергачов вважає «імітаціями» майкопської кераміки, більшість насправді належить пізньотрипільській або місцевій рогацькій традиціям. Крім того, із трипільською культурою пов'язані пласкі металеві сокири, найдавніші знахідки яких датуються етапом А-ВІ. Листоподібні ножі натомість, хоча і нагадують деякі зразки, знайдені на Кавказі, також мають широкі аналогії в середовищі центральноєвропейських культур, зокрема культури Бодрогкерештур. Щодо обушкових сокир, то вони дійсно мають кавказьке походження, втім пов'язані не із майкопською культурою, а куро-аракською, як стверджує В. І. Ключко. Від куро-аракської культури технологія виробництва обушкових сокир поширилась до Наддніпрянщини, де сформувався новий місцевий тип сокир, який В. І. Ключко пропонує називати самарським.

К л ю ч о в і с л о в а: Кавказ, пізній енеоліт, Трипілля, майкопська культура, кераміка, кинджал, обушкова сокира.

References

- Artemenko, I.I. 1967. *Plemena Verkhnego i Srednego Podneprov'ia v epokhu bronzy*. Moskva: Nauka.
- Bokii, N. M. 1981. *Otchet o raskopkakh arkheologicheskoi ekspeditsii Kirovogradskogo kraevedcheskogo muzeia v 1981 g.*
- Gorodtsov, V. A. 1915. *Kul'tury bronzovoi epokhi v Srendei Rossii*. In: *Otchet Rossiiskogo istoricheskogo muzeia v Moskve za 1914 g.* Moskva: Sinoidealnaia Tipografiia.
- Dergachev, V. A. 2022. *Late Tripolye — Maykop (with the catalogue of burial finds of the Late Tripolye communities)*. Kishineu: CEP USM.
- Dergachev, V. A. 2018. The Baniabik-Makop-Novosvobodnaia type axes. The historiographical sketch. *Revista Arheologică*, XIV, p. 13-32.
- Zbenovich, V. G., 1974. *Pozdetripil'skie plemena severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka.
- Iessen, A. A. 1935. K voprosu o drevneishei metallurgii medi na Kavkaze. *Izvestiia Gosudarstvennoi akademii istorii materialnoi kul'tury*, 120, p. 7-237
- Klochko, V. I., 2019. Metal Axes of the Early Period of Yamna Culture of Ukraine. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 2, p. 67-75, <https://doi.org/10.37445/adiu.2019.02.04>.
- Kovaliova, I. F., 2003. The Stratified Neolithic Burial Mounds in the Krivoi Rog's Flow of the Ingulets. *Arkheologichniy litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, (2–1), p. 58-63.
- Korenevskii, S. N., 2023. The Maykop-Novosvobodnaia Archaeological Culture and Late Tripolye: Contacts, Military and Production Aspects. *Kratkie soobshchenia Instituta Arkheologii*, p. 156-170. <https://doi.org/10.25681/IAR-AS.0130-2620.270.156-170>.
- Lahodovksa, O. F. 1953. Pamiatky Usativsko typu. *Arheologia*, 8, p. 95-108.
- Melikhov, A. N. 1960. Kulturnye svyazi plemen severnogo Kavkaza i yuga evropeiskoi chasti SSSR v epokhu bronzy. *Zapiski Odesskogo Arkheologiskogo obshchestva*, 34, p. 28-37.
- Melnyk, O. O., Steblyna, I. O. 2012. *Kurhany Kryvorizhzhia*. Kryvyi Rih: Vydavnychy Dim.
- Nechitailo, A. L., 1984. O sosudakh maikopskogo tipa v stepnoi Ukraine. *Sovetskaya arkheologia*, 4, p. 127-137.
- Nechitailo, A. L., 1991. *Svyazi naselenia stepnoi Ukrainy i Severnogo Kavkaza v epokhu bronzy*. Kyiv: Naukova dumka.
- Nechitailo, A. L., 1994. *Dinamika istoricheskikh svyazey naselenia stepnoi Ukrainy i Severnogo Kavkaza*. Avtoreverat dissertatsii k. i. n. Moskva: Institut arkheologii Rossiiskoi akademii nauk. Moskva; Rossiiskaia akademii nauk, Institut arkheologii.

- Nikolova, A. V., Rassamakin, Iu. Ia. 1985. O pozdeeneoliticheskikh pamiatnikakh Pravoberezhia Dnepra. *Sovetskaia arheologia*, 3, p. 37-56.
- Ovchinnikov, E. V. 2014. *Trypilska kultura Kanivskoho Podniprovia (etapy BII–CI)*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk.
- Popova, T. B. 1955. *Plemena katakombnoi kultury. Severnoe Prichernomore vo vtorom tysiacheletii do n.e.* Moskva: Gosudarstvennoe izdatelstvo kulturno-prosvetitel'skoi literatury.
- Pustovalov, S. Zh. 2008. Pamiati Annety Leonidivny Nechytailo. *Arheologia*, 4, p. 112-113.
- Pustovalov, S. Zh. 1999. Rozkopky kurganu “Bobushka” (k. 3, Chkalovska kurganna grupa). *Kulturologichni studii*, 2, p. 141-164.
- Rassamakin, Iu. Ia. 2000. The Kvitianskaia Culture: History and Current State of the Problem. *Stratum plus*, 2, p. 117-177.
- Rassamakin, Iu. Ia., 2004. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit: Gräber aus der Mitte des 5. Jts. bis Ende des 4. Jts. v. Chr., Teil II*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Rybalova, V. D. 1960. Mohylnyk epokhy bronzы v s. Osokorivtsi. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, IX, p. 5-13.
- Ryndina, N. V. 2004. Metalloobrone vyrobnytstvo trypil'soi kultury. In: Videiko, M. Iu., Burdo, N. B. (eds.), *Entsyklopedia trypil'skoi tsyvilizatsii*. Kyiv, b/v, p. 223-260.
- Savchuk, A. P. 1960. *Byzka ekspedytsia 1960 r.* Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, f. 64, № 1960/6-a.
- Spitsyna, L. A. 2002. *Arkheologichni kultury piznoho eneolotu-rannoi bronzы dnipro-donskoho mezhyrichchia (za materialamy poselen)*. Ph.D. thesis, Institute of Archaeology, NAS of Ukraine.
- Spitsyna, L. A. 2016. Rohachyk Horizon in Steppe Funeral Tradition. *Arheologia*, 2, p. 13-29.
- Spitsyna, L. A. 2017. Rohachyk and Repin Cultures in Circle of Eastern European Cultures in Late Chalcolithic and Early Bronze Ages. *Arheologia*, 2, p. 3-12, <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2017.02.003>.
- Topal D. A., Ţerna S. V. 2010. A Cemetery and Settlements of the Late Tripolye Culture near the Village of Cunicea (Floreşti District, Republic of Moldova). *Stratum plus*, 26, p. 281-198.
- Trifonov, V. A. 2014. Western Boundaries of Extension of the Maykop Culture. *Izvestia Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiyskoi akademii nauk*, 16 (3), c. 276284.
- Uvarova, P. (ed.) 1887. *Trudy V-go arkheologicheskogo siezda v Tiflise 1881 g.* Moskva: Tipografiia A. I. Mamontova I K°.
- Shaposhnikova, O. G., Fomenko, V. N., Dovzhenko, N. D. 1986. *Iamnaia kulturno-istoricheskaia oblast (Iuzhno-Bugskii variant)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Sharafutdinova, I. M. 1980. Severnaia kurgannaia gruppa u s. *Arkheologicheskie pamiatniki Poingulia*. Kyiv: Naukova dumka, p. 71-124.
- Dergaciiov, V. A., 2021. *Late Tripolye and Maykop*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Ivanova, M., Rassmann, K., 2014. Das spätkalkolithische Steinkistengrab von Dolinka, Kr. Krasnoperekopsk, Ukraine. *Eurasia antiqua: Zeitschrift für Archäologie Eurasiens*, 20, p. 207-128.
- Ivanov, M. 2023. Early Metallurgy of Ukraine of the Late 5th — 4th Millennia BC: a Synthesis. *Sprawozdania Archeologiczne*, 75/1 (in print).
- Klochko, V. I., Goshko, T. Y., Kozymenko, A. V., Klochko, D. D., 2020. *The Era of Early Metals in Ukraine (History of Metallurgy and Cultural Genesis)*. Kyiv: National University of Kyiv-Mohyla Academy.
- Vajsov, I. 1993. Die frühesten Metaldolche Südost- und Mitteleuropas. *Prähistorische Zeitschrift*, 68(1), s. 103-145. Available at: <https://doi.org/10.1515/prhz.1993.68.1.103>.

WHOLE UKRAINIAN SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE “ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF THE RECENT YEARS IN CHERKASY OBLAST: RESULTS AND PERSPECTIVES”

At the Bohdan Khmelnytskyi Cherkasy National University, on May 16—17, 2023, the Whole Ukrainian Scientific and Practical Conference “Archaeological research in of the recent years in Cherkasy region: results and perspectives” was held. It was dedicated to the latest research of archaeological sites of different eras in Central Ukraine. A number of scientific, educational, museum, monument and nature protection, public organizations and institutions were involved in its work together with the University. Among them are the following: the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, the National Natural Park “Kholodnyi Yar”, the Association of Archaeologists of Ukraine, the National Historical and Cultural Reserve “Chyhyryn”, the Cherkasy City Museum of the Middle Dnipro Region, the State Historical and Cultural Reserve “Trypillia Culture”, the Kamianka State Historical and Cultural Reserve, the Cherkasy Local Lore Regional Museum, the Pavlo Tychyna Uman Pedagogical University.

Welcoming speeches to participants of the conference were given by the Rector of the Bohdan Khmelnytskyi Cherkasy National University, DSc in Economic Sciences, Prof. O. V. Cherevko, Vice Rector, Candidate of Biological Sciences (PhD), Docent O. V. Spriahailo, Director of Educational and Research Institute of International

Міністерство освіти і науки України
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
Уманський педагогічний університет імені Павла Тичини
Інститут археології Національної академії наук України
Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»
Державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура»
Черкаський обласний краєзнавчий музей
Черкаський міський археологічний музей Середньої Наддніпрянщини
ВГО Спілка археологів України
Національний природний парк «Холодний Яр»

Всеукраїнська науково-практична конференція

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЧЕРКАЩИНІ ОСТАННІХ РОКІВ:
ПІДСУМКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Програма

16 – 17 травня 2023 р.

м. Черкаси

Relations, History and Philosophy, DSc, Prof. N. I. Zemziulina, Head of the Department of Archaeology and Special Fields of Historical Science, DSc in Historical Sciences, Prof. A. H. Morozov. Candidate of Historical Sciences (PhD) A. I. Kasiian was the Moderator of the Conference.

A block of scientific reports was devoted to the study of archaeological monuments in the Kholodnyi Yar region. This topic is especially relevant due to the recent creation of the “Kholodnyi Yar” National Nature Park and the need to provide historical and archaeological work on its territory. The Director of this park, B. V. Lehoniak, in his report emphasised that on the territory entrusted to his organisation, there are both natural and

archaeological sites, which often overlap one another. He noted that it is necessary to establish inter-sectoral cooperation, which would allow ensuring the protection and monuments research of both nature and culture. O. D. Mohylov's report was devoted to the study of the outstanding archaeological site of our country, the Motronynske hillfort and its necropolis. The defense system, the settlement structure, and the burial rites of the inhabitants of the settlement were characterised. The speech of Yu. Yu. Liashko was dedicated to the sites of the Early Iron Age, which made up the district of Motronynske hillfort. T. V. Tutudzhu reported about Cherniakhiv ceramics in the region. A. H. Morozov told about the participation of scholars of the Bohdan Khmelnytskyi Cherkasy National University in studying this region's antiquities. S. F. Pavlova presented theses about the necessity of providing investigations of Kholodnyi Yar's cultural monuments. As a result, the conference adopted a statement on the importance of researching archaeological sites in the Kholodnyi Yar, the need for interdisciplinary cooperation that would ensure such work.

Other reports were devoted to the study of monuments of Trypillia culture. O. H. Korvin-Piotrovskyi, E. V. Ovchynnykov, D. K. Chornovol talked about researching the giant Talianky settlement. V. V. Chabaniuk — about excavations of pottery kilns. The topic of the Bronze Age was introduced by the M. P. Syvolap's presentation, in which the ditches that surrounded the mounds of the Yamna culture were characterised. To the antiquities of the Early Iron Age were devoted the reports made by H. M. Hordienko and A. Knysh.

To the study of the sites of the Slavic period during the first millennium AD was dedicated the research conducted by Yu. Yu. Bashkatov ("About the Slavic monuments of Cherkasy region"), Ya. V. Volodarets-Urbanovych ("Decorations of the

Pastyrsk circle in the Saltiv region"), T. S. Kurhina-Kovalenko ("Coin finds of the Roman period from the Pastyrsk microregion"), V. V. Hordienko ("Funeral rites of the Maslove cemetery of the Cherniakhiv culture"), L. V. Karmazina ("Materials from the Mount Lysukha"). Problems of Kyiv Rus, Late Middle Ages, sites of the Early Modern times were presented in the materials of S. O. Biliaeva ("Outposts of the Grand Duchy of Lithuania and Rus in Steppe Ukraine"), V. I. Kvitkovskyi ("History of the study of monuments of the Kyiv Rus time in the Kharkiv region"), D. P. Kushtan ("Excavations in the city of Cherkasy"), O. D. Mohylov, V. I.

Poltavets, O. D. Kozak ("Research of a collective burial in Chyhyryn").

The materials of P. I. Horokhivskyi, A. I. Kasian, and Ya. Yu. Kuzmenko were devoted to the preservation research of antiquities in various areas of Cherkasy region. Their digital study was done by D. A. Ivanov. L. H. Syvolap, V. V. Lukianytsia, L. A. Fitsyk, and A. V. Shaurenko reported on the issue of their popularisation, protection, and involvement in the tourism sphere. The history of science was covered in the studios by V. V. Lastovskyi and S. Yu. Kutsenko. T. M. Neradenko had spoken about the education of the young generation of researchers. The success of such work in Cherkasy region is evidenced, in particular, by the participation of many students in the conference events. Among them, we can highlight the reports of Ya. Yu. Kuzmenko and V. V. Lukianytsia.

The organizing committee is going to publish the conference proceedings. In the future, it is planned to make the conference on coverage of new archaeological researches of Cherkasy region sites permanent.

O. D. Mohylov, A. G. Morozov, A. I. Kasian

ДОН КІХОТ АРХЕОЛОГІЇ КРИВОРІЗЬЖЯ

(до 70-річчя від дня народження Олександра Олександровича Мельника)

Українська археологія багата на яскраві й непересічні особистості, що невтомно виорюють її неозору ниву, наповнюючи експозиції музеїв безцінними скарбами матеріальної та духовної культури. Серед них рельєфно вивищується постать Олександра Мельника — невтомного дослідника наукових скарбів криворізької землі, повного кавалера нагрудного знака «За заслуги перед містом», «Заслужений працівник культури України».

Ювіляр народився 8 липня 1953 р. в с. Дорогиничі Локачинського р-ну Волинської обл. За два роки сім'я переїхала до м. Кривий Ріг. Робота на шахті для його батька тривала недовго й трагічно обірвалась 1957 р. Мати схилила сина до сумлінного навчання й іншої долі в промисловому гіганті — найдовшому місті нашої держави. Олександр здобуває вищу освіту в Криворізькому гірничорудному інституті за фахом «Прикладна геодезія» (1974—1979 рр.), проте літні канікули проводить в археологічних експедиціях Інституту археології АН УРСР. У 1980 р. він пройшов стажування на Республіканських курсах підвищення кваліфікації археологічних кадрів України при ІА АН УРСР.

У 1979 р. починається робота О. О. Мельника в Криворізькому історико-краєзнавчому музеї на посаді молодшого наукового співробітника. При музеї створюється археологічна експедиція, враховуючи насиченість міста курганами та іншими об'єктами археології. Із 1983 р. він очолює археологічний загін, а за два роки стає керівником експедиції (1985—1992 рр.). За безпосередньої участю головного археолога великого міста розкопано 90 давніх могил, де виявлено понад 500 різночасових поховань, а також проведено розкопки на площах 12 поселень, переважно бронзової доби.

Дослідника відзначає висока якість розкопок і точність фіксації досліджених об'єктів, чому сприяє вища геодезична освіта. Документація розкопок оформлена у вигляді наукових звітів та передана до Наукового архіву Інституту археології НАН України, а відкриті матеріали прикрашають експозицію та поповнюють фонди Криворізького історико-краєзнавчого музею. Досягнуті результати регулярно публікуються та широко висвітлюються в засобах масової інформації.

Серед найвагоміших результатів розкопок О. О. Мельника — найбільший на теренах нашої держави курган бронзової доби Царева Могила в м. Кривий Ріг (висота — 12 м, діаметр — 106,5 × 98 м). Копати його почав ще В. І. Гошкевич у 1907—1908 рр., а завершив 1985 р. Ювіляр, здійснивши сукупну публікацію пам'ятки. Йому вдалося знайти, зафіксувати та музеєфікувати бронзоливарну піч в кургані I групи «Рядові могили» в рідному місті. У розкопі, поруч зі знесеним пам'ятником «вождю» О. О. Мельник виявив фундамент першої церкви Кривого Рогу, поглибивши дату його заснування знахідкою монети. Тепер цей розкоп засклений та музеєфікований.

Якісну зміну експозиції Міського історико-краєзнавчого музею помітили навіть журналісти: І. Богун «Музей пам'яті замість музею безпам'ятства» (Вестник Кривбасса, 10. 2010. 2007 р.) Змінив О. О. Мельник і центральний у місті парк імені Мершавцева, пере-

візши туди мегалітичний кромлех Валовської Могили з антропоморфними стелами. Тепер у середині магічного кола святкують різні, аж до шлюбних, церемоній. На жаль, співробітники парку не дослухаються до порад ювіляра, поставивши деякі стели головою в землю чи пригвинтивши таблички з анотаціями до грудей інших скульптур. У борні з холодними бездушними вітрями владних структур О. О. Мельник нагадує Дон Кіхота. Всі слухають, кивають головами, й жодної дії на виправлення кричущих вад. А невгамовний дослідник, після десятилітньої судової тяганини, підвіз до музею найбільшу з усіх відомих антропоморфну стелу з Недайводського святилища доби пізньої бронзи (висота — 4,25 м). Він поклав її на спину в сквері навпроти. Тепер слово за містом.

Вражають характеристики, дані ювіляру колегами чи просто шанувальниками: «людина-енциклопедія», «подвижник музейної спра-

ви в Кривбасі», «Учитель археології», «помічник краєзнавців», «друг бібліотеки», «Шаман», «на таких світ тримається», «криворізькі Індіана Джонс та Лара Крофт». Про останню детальніше. У житті це професійний археолог І. О. Стеблина, учениця корифейки січеславської археології І. Ф. Ковальнової. Саме І. О. Стеблина є упорядником ювілейної збірки «Літописець Криворіжжя», щойно виданої на пошану О. О. Мельника. З неї вибрані характеристики археолога, наведені вище. Їхній тандем плідно працює вже майже 40 років, видавши матеріали розкопок на Криворіжжі за останні 60 років: О. О. Мельник, І. О. Стеблина «Кургани Криворіжжя», 2012; «Ямна культура середньої течії Інгульця», 2013 та низка інших.

Зичимо Ювілярові міцного здоров'я та на снаги в боротьбі з вітрами!

В. В. Отрощенко

100 РОКІВ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Г. Т. КОВПАНЕНКО (31.08.1923 — 24.03.2013)

31 серпня 1923 р. у м. Нікополь у сім'ї заслужених учителів України народилась Галина Тихонівна Тітенко (Ковпаненко) — представниця першого покоління учнів О. І. Тереножкіна — фундатора школи скіфознавства в Україні. Цього року цій красивій усміхненій жінці, яка дивиться на нас із портрета, виповнилося б 100 років. Можливо, оптимізм і віра в перемогу добра над злом допомагала людям того покоління переборювати труднощі, з якими вони стикалися впродовж життя. Закінчення школи Галини (тоді Тітенко) в 1941 р. припало на важкі роки воєнні роки: евакуація з України на Кубань, де відразу ж після визволення Кубані вона вступила до Краснодарського педагогічного інституту, перший курс якого закінчила 1944 р. Відтак вона повернулася в Україну та вступила на II курс історичного факультету Київського державного університету, який успішно закінчила у 1948 р. З цього ж року її життя пов'язане з Інститутом археології НАН України, у якому вона пройшла всі етапи наукового зростання — від молодшого наукового до провідного співробітника.

Основні наукові інтереси Галини Тихонівни були зосереджені на дослідженні пам'яток раннього залізного віку лісостепової України. Поєднання польових археологічних досліджень із теоретичними розробками лягли в основу її кандидатської дисертації, яку вона блискуче захистила в Московському державному університеті 14 червня 1963 р. У подальшому дослідниця займалася розробкою хронології пам'яток Дніпровського Правобережжя, виокремленням їхніх локальних груп. Положення про переселення частини населення правобережного Лісостепу на береги Ворскли, доведене Г. Т. Ковпаненко, увійшло в усі узагальнювальні праці на скіфську тематику. Г. Т. Ковпаненко є автором близько 100 наукових праць, серед яких: «Племена скіфського часу на Ворсклі» (1967 р.) (перше дослідження пам'яток скіфського часу згаданої території), «Кургани раннескифского времени в бассейне р. Рось» (1981 р.). Кожна публікація Галини Тихонівни як правило, мала широкий резонанс серед фахівців.

Організаційні здібності Г. Т. Ковпаненко проявились під час роботи в степовій зоні Північного Причорномор'я. Очолювана нею Південно-Бузька (Очаківська) експедиція (1969—1972, 1974—1975 рр.) була однією з найрезультативніших та добре організованих новобудовних експедицій України. Для нас, науковців-початківців, це була не тільки школа польової археології, важкої і водночас захопливої праці, але й школа виживання у непростих і незвичних умовах у невеликому замкнутому колективі. В експедиції панувала спокійна, без скарг і конфліктів атмосфера, спрямована на сумлінну, щоденну працю. Тут варто згадати Григорія Сергійовича Ковпаненка, чоловіка Галини Тихонівни — талановитого художника, ілюстратора багатьох археологічних видань (наприклад, монографії Б. М. Мозолєвського). Це була людина освічена, інтелігентна, дуже доброзичлива, з чудовим почуттям гумору. Його участь в експедиціях Галини Тихонівни надавала їм особливої сімейної і творчої атмосфери. Яскравим ре-

зультатом роботи цієї експедиції було відкриття багатого сарматського поховання в кургані Соколова Могила (с. Ковалівка Миколаївсько-

го р-ну та обл.), дослідженого на надзвичайно високому науковому рівні. Невипадково монографія Г. Т. Ковпаненко «Сарматское погребение I в. н.е. на Южном Буге» (1986) вважається класичною працею з цієї тематики.

Тільки в кінці життя Галина Тихонівна повернулася до улюбленої «лісостепової тематики» і проблем передскіфського та ранньоскіфського періодів. Розкопки поховання кінного воїна початку VII ст. до н.е. біля с. Вільшана на Черкащині дозволили дослідниці зробити припущення, яке є одним із положень сучасної скіфології, про проникнення представників степового населення в землеробське середовище лісостепового Дніпровського Правобережжя. На жаль, важка хвороба перервала життя цієї талановитої жінки, великого вченого, гарної, порядної людини, яка пішла з життя 24 березня 2013 р.

Г. Т. Ковпаненко була представницею яскравого першого покоління української школи скіфології, плеяди фахівців найвищого рівня, беззастережно, без сумнівів відданих науці. Пам'ять про неї залишиться у наших серцях назавжди.

Н. О. Гаврилюк

70 РОКІВ ІЗ ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВОЛОДИМИРА КОСТЯНТИНОВИЧА КУЛЬБАКИ (1954—2009)

У березні 2024 року виповнюється 70 років від дня народження Володимира Костянтиновича Кульбаки, археолога, краєзнавця, викладача, дослідника та популяризатора старожитностей Північного Приазов'я.

В. К. Кульбака народився 22 березня 1954 р. у м. Маріуполь (колишній Жданов) на Донеччині. Саме тут, у приазовських степах, зародилася відданість допитливого хлопця історії рідного краю. Після закінчення середньої школи (1971 р.) та строкової служби в армії майбутній дослідник розпочав свій шлях в археології. В. К. Кульбака пройшов неабияку польову археологічну школу знаного українсько-го археолога С. Н. Братченка, працюючи лаборантом в експедиціях Інституту археології АН УРСР на Луганщині (1976—1983).

Упродовж десяти років — із 1971 по 1981 роки — загопи Сіверськодонецької, Другої Сіверськодонецької та Донецької ново-будовних експедицій Інституту археології АН УРСР на теренах Ворошиловградської та Донецької обл. розкопали десятки курганів, у яких дослідили сотні поховальних пам'яток від пізнього енеоліту до пізнього середньовіччя. Крім того, під час археологічних розвідок цих експедицій було виявлено чимало інших археологічних об'єктів — від стоянок пізнього палеоліту до кочовищ середньовічної доби. Саме в цей час у донецьких та сіверськодонецьких експедиціях на сході України пройшла підготовку ціла плеяда висококваліфікованих археологів-польовиків. До їх кола увійшов також В. К. Кульбака.

Набутий досвід із методики польових археологічних досліджень ще за т. зв. «ново-будовної доби» 1970-х років та отримана заочно професійна освіта на історичному факультеті Донецького держуніверситету (1980—1986) дозволили Володимирі Костянтиновичу із середини 1980-х років продовжити самостійні археологічні дослідження вже на теренах рідного Приазов'я й Донеччини.

Важливим етапом становлення для молодого спеціаліста як організатора археологічних робіт було створення власної експедиції. Перші самостійні розкопки курганів на території м. Маріуполь та його околиць молодий дослідник

провів у польові сезони 1984—1986 років як керівник створеного ним археологічного гуртка при Орджонікідзевському районному Будинку піонерів м. Жданова. Гурток із часом переріс у Маріупольську археологічну експедицію (МАЕ), яка згодом увійшла до складу кооперативу «Археолог» при Інституті археології НАН України.

Після завершення навчання у 1986 р. Володимир Кульбака продовжив удосконалювати методику польових археологічних досліджень; набуті теоретичні та практичні знання стали базою для подальшого підвищення кваліфікації. Якийсь час він працював у складі науково-дослідного сектора кафедри археології, історії стародавнього світу та середньовіччя Донецького держуніверситету (1986—1987), де виконував обов'язки інженера й очолював дослідження курганних старожитностей Донеччини як керівник Маріупольського (Жданівського) загону експедиції ДонДУ.

Розкопки приазовських курганів проводились у плідній співпраці зі співробітниками Маріупольського (Жданівського) краєзнавчого музею. Саме з ініціативи Володимира Кульбаки 1988 р. у музеї було відкрито госпрозрахунковий сектор археології, який

діяв на постійній основі під його керівництвом. Але вже наступного року МАЕ продовжила свою роботу у складі Лабораторії охоронних археологічних досліджень науково-виробничого об'єднання «Київкультбудреставрація» Міністерства культури УРСР, де В. К. Кульбака очолив відділ археології Донбасу (з 1991 р. — відділ археології Півдня України Українського фонду культури). Протягом 1989—1993 років МАЕ продовжила роботи на теренах Приазов'я та Донецького кряжа. Але у зв'язку із договорами на проведення рятувальних робіт у зоні новобудов у цей період експедиції довелося досліджувати кургани і в інших регіонах України (Луганська, Миколаївська та Херсонська області).

Зі зникненням СРСР майже нанівець зійшли й новобудовні розкопки, а тому в цей час багатьом археологам довелося шукати інших цілей докладання своїх здібностей та енергії. 1997 р., після тривалого періоду невизначеності і поневірянь, В. К. Кульбака починає працювати старшим викладачем кафедри історичних дисциплін історичного факультету Маріупольського державного гуманітарного коледжу, а пізніше — інституту й університету (МДУ). Перейшовши на викладацьку роботу до нещодавно створеного гуманітарного навчального закладу він активно долучився й до організації практичної археології в інституті. За підтримки керівництва навчального закладу було створено постійну археологічну експедицію, яка протягом 12 років функціонувала під керівництвом науковця та стала гідним продовженням дослідницьких традицій МАЕ. Відтепер студенти-історики під орудою свого наставника в межах проведення археологічної практики здійснювали розвідки й розкопки пам'яток на території міста та в його околицях.

Загалом із 1984 по 1999 роки експедиції під керівництвом В. К. Кульбаки дослідили в 61 кургані 278 поховань від доби енеоліту до пізнього середньовіччя та 42 середньовічні поховання у 2 ґрунтових могильниках.

Уродженець Маріуполя, Володимир Костянтинович цілеспрямовано поповнював фонди міського краєзнавчого музею матеріалами зі своїх розкопок. Завдяки роботам МАЕ колекція музею поповнилась більше ніж 600 експонатами, що вирізняються безсумнівною репрезентативністю та відбивають різні аспекти культури стародавнього населення регіону. Одночасно дослідник доклав чимало зусиль для створення

спеціальної аудиторії для проведення занять з археології та організації університетської археологічної лабораторії, яка врешті-решт стала підґрунтям для створення у 2016 р. Музею історії та археології МДУ.

Однак сьогодні із сумом можна констатувати, що внаслідок російської військової агресії університетського музею вже фактично не існує: експозиційне приміщення знищене, а залишки колекції та фондів пограбовано російськими загарбниками чи мародерами. Невтішна доля спіткала й археологічну колекцію, що зберігалася в міському музеї, яка, на жаль, також загинула внаслідок руйнування та спустошення.

Саме університетський (інститутський) період життя В. Кульбаки відзначився активною творчою й публікаційною діяльністю. За сприяння української діаспори, зокрема Археологічного товариства штату Огайо, США, дослідник підготував та видав серію з чотирьох монографічних досліджень, присвячених індоєвропейським студіям. В основу розробок лягли яскраві матеріали, здобуті під час розкопок МАЕ.

Утім, на жаль, новим творчим задумам і планам не судилося здійснитися: 15 лютого 2009 р. Володимир Кульбака відійшов у засвіти.

Професійний археолог, краєзнавець і педагог Володимир Костянтинович Кульбака був відкритою та веселою людиною, яка щиро захоплювалася дослідницькою працею, що була нерозривно пов'язана з Маріуполем та Приазов'ям. Важко переоцінити значення матеріалів, здобутих МАЕ (а згодом і експедицією МДУ) під його керівництвом. Та однак найголовніше, що за роки своєї науково-педагогічної діяльності Володимир Костянтинович передав тогочасним студентам, — це любов до рідного краю та історії, до наукової діяльності і польових студій. Послідовники та учні археолога спільно продовжили його справу, досліджуючи старожитності, якими так багатий приазовський степ.

Світлі спогади про невтомного ентузіаста своєї справи, непересічну, порядну, яскраву та інтелігентну людину назавжди залишаться в пам'яті його учнів, колег та друзів, а також багатьох шанувальників української археології та історії.

В. О. Забавін, С. Г. Небрат

Статті

BILYNSKYI O. O., POTOTSKYI O. S., KHODUKINA Yu. M. Scythian Period Ashmound Near Mohrytsia: Research Methods and Results	4	5—20
BUIISKYKH A. V. FORNASIER J., KUZMISHCHEV O. H. East Greek and Corinthian Pottery from the So-called Olbian Suburb (Excavations 2015—2021).....	3	21—44
DEMINA A. D. Funeral Meal in Scythian Burial Rite (Case Study of Northern Azov Region, 5 th —4 th Centuries BC)	2	30—45
GAVRYLIUK N. O., SIRENKO O. A., MATVIISHYNA Zh. M., MATERA M. Paleoecological Description of the Konsulivka Hillfort and its Environment	4	21—37
PALMER R, FOWLER M., KARIAKA O. V., WARD V. An Archaeological Landscape Survey of 6600 km ² of Cherkasy Oblast, Ukraine, Using Open-source Satellite Images: First Report	3	5—20
АКСЬОНОВ В. С. Ще раз про ямні поховання ранньосередньовічного верхньосалтівського катакомбно-могильника	1	69—85
БУЙСЬКИХ А. В., ПУКЛІНА О. О., ШЕВЧЕНКО Т. М. Про керамічний імпорт Синопи в Ольвії Понтійській (на прикладі архітектурної теракоти)	1	40—51
КАРАВАЙКО Д. В. Городища скіфського часу середньої течії р. Сейм	1	20—39
КОРЖ А. А. Місця давніх переправ на Сулі	1	57—68
КУБЛІЙ М. В. Аналіз кісток коней із льоху XI—XII ст. біля Західного палацу в Києві	1	52—56
ЛИТВИНЕНКО Р. О. М'ясна напудня їжа в поховальному обряді Дніпро-Прутської бабинської культури.....	2	22—29
ОТРОЩЕНКО В. В. Знак «Z» в образотворчій традиції населення доби пізньої бронзи	2	5—21
САПОЖНИКОВ І. В., СІНЕЛЬНИКОВ О. С. Військовий табір Коблеве та західний кордон хори Ольвії римського часу	4	37—52
СКОРИЙ С. А. Ранньоскіфські наконечники списів із гофрованою втулкою	1	6—19
ТЕСЛЕНКО І. Б., МИРОНЕНКО Л. В. Кераміка середньовічного Білгорода: візантійський посуд із розкопок Л. Д. Дмитрова та А. І. Фурманської	3	45—71

Публікації археологічного матеріалу

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я. В. Прикраси кола Мартинівки серед матеріалів салтівської культури: аналіз даних	3	90—108
ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я. В. Прикраси кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей серед матеріалів салтівської культури: аналіз даних	1	111—126
ДЯЧЕНКО Д. Г. Про західнобалтські типи фібул з могильника Острів.....	3	74—90
МОГИЛОВ О. Д., ГУЦАЛ В. А. Редвинці — вершицький поховально-поминальний комплекс скіфського часу на Північному Поділлі.....	1	86—102
МОЦЯ О. П., СКОРОХОД В. М., ЖИГОЛА, Ю. М. СИТИЙ В. С. Дослідження на передгородді в Чернігові у 2022 р.	3	109—122
ПАНЧЕНКО К. І. Скіфський курган IV ст. до н. е. біля с. Кобринове	2	46—54
ПРИЩЕПА Б. А., РУСАКОВА Ю. М., ЧМІЛЬ Л. В. Написи на івриті на керамічній посудині XVII—XVIII ст. ...	1	127—133
РЕЙДА Р. М., ГЕЙКО А. В., САПЕГІН С. В. Жіноче поховання черняхівської культури з червонолаковим глеком провінційного римського виробництва з Шишацького могильника	3	72—89
СИМОНЕНКО О. В. РИМСЬКІ Бронзові черпаки у варварів Північного Причорномор'я.....	4	53—73

Нові відкриття та знахідки

ШРАМКО І. Б. Мідний кований казан ранньоскіфського часу з округи Більського городища.....	4	102—125
---	---	---------

До історії стародавнього виробництва

БУЦЬКИЙ І. М., ЮРЧЕНКО А. В., КОРОХІНА А. В. Балка Канцерка: деякі технологічні аспекти виробництва посуду	3	123—138
ЩЕПАЧЕНКО В. І. Скляні чаші з оплавленим краєм вінець у черняхівській культурі: проблема походження	2	98—136

Дискусії

- IVANOV M. S. Reassessment of Maikop Culture Influences on the Communities of the North Pontic Region: Case Study of the Burial Checheliivka 3/1..... 4 126—136
- СЕБТА Т. М., ТАРАСЕНКО М. О., СОРОКІНА С. А. Фотонегативи давньоєгипетської збірки Центрального Історичного Музею імені Т. Г. Шевченка: Рецензія на монографію Романової О. О. і Станіциної Г. О. «Стародавній Єгипет у Києві: відображення на склі (колекція скляних фотонегативів Наукового архіву Інституту археології НАН України)». Київ, 2021..... 2 55—97

Рецензії

- ІВАНОВА С. В., ТОЩЕВ Г. М. Рец.: В. І. Нікітін. Матвеевское поселение ингульской катакомбной культуры на Южном Буге 1 144—146
- СЕГЕДА С. А., ВІЗЕР С. О. Рец.: Я. Гершкович, Д. Гречко. Археологія України за роки незалежності 1 142—143

Історія науки

- ПОПЕЛЬНИЦЬКА О. О. Листи К. К. Косцюшка-Валюжинича до К. В. Болсуновського (за матеріалами наукового архіву Національного музею історії України) 3 139—150
- СКИРДА В. В. Борис Шрамко — дослідник широкого хронологічного діапазону (до 100-річчя з дня народження)..... 1 134—141
- ЯКОВИШИНА Я. М. Адам Кіркор: відкриття та перші дослідження трипільських пам'яток в Україні на Придністер'ї 1 137—144

Хроніка

- All-Ukrainian scientific and practical conference “Archaeological research of the recent years in Cherkasy region: results and perspectives” 4 137—138
- До 70-річчя Любомира Павловича Михайлини..... 2 145—147
- Дон Кіхот археології Криворіжжя (до 70-річчя від дня народження Олександра Олександровича Мельника)..... 4 139—140
- 70 років із дня народження Володимира Костянтиновича Кульбаки (1954—2009)..... 4 143—144
- 100 років з дня народження Г. Т. Ковпаненко (31.08.1923 — 24.03.2013)..... 4 141—142